

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

चम्बूमागश्चमवास्ति भगवदुर्गाचार्यं विरचितया ।

षष्ठ्यर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्रमसाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामनेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकातागजधान्याम्

वाहिमिश्रवदन्ते रुद्रितम् ।

शकाब्दः १८०८ ई



अथ पञ्चमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ पञ्चमाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	१
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, २, १—३३)	१
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, २, ३४—४६)	४३
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, २, ४७—६४)	७३
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, २, ६५—८४)	८८
अथ षष्ठाध्यायः	... (नैगमव्याख्या)	१२८
प्रथमः पादः	... (नैग० ४, ३, १—२२)	१
द्वितीयः पादः	... (नैग० ४, ३, २३—४१)	१५४
तृतीयः पादः	... (नैग० ४, ३, ४२—७०)	१८१
चतुर्थः पादः	... (नैग० ४, ३, ७१—१००)	२०८
पञ्चमः पादः	... (नैग० ४, ३, १०१—११६)	२३८
षष्ठः पादः	... (नैग० ४, ३, ११७—१३२)	२६१
अथ सप्तमाध्यायः	... (दैवतव्याख्या)	२८५
प्रथमः पादः	... (दैवतपरिचयः)	१
द्वितीयः पादः	... (दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः)	३२०
तृतीयः पादः	... (दैवतभक्त्यादिनिर्णयः)	३४४
चतुर्थः पादः	... (दै० ५, १, १ अग्निः)	३७८
पञ्चमः पादः	... (दै० ५, १, २ जातवेदाः)	३८३
षष्ठः पादः	... (दै० ५, १, ३ वैश्वानरः)	३८८
सप्तमः पादः	... (दै० , ,)	४१५
अथ अष्टमाध्यायः	... (अत्रैवाप्रौव्याख्या च)	४३८
प्रथमः पादः	... (दै० ५, २, १ द्रविणोदाः)	१
द्वितीयः पादः	... (दै० ५, २, २—११)	४५६
तृतीयः पादः	... (दै० ५, २, १२—१३)	४८५

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्णयः ।

पञ्चमाध्यायस्य,—

मुद्रितसङ्ख्या *

मतान्तरीया †

प्रथमे पादे ६ (१—६) = ५ (१—५)

द्वितीये पादे ८ (७—१४) = ७ (६—१२)

तृतीये पादे ७ (१५—२१) = ७ (१३—१८)

चतुर्थे पादे १० (२२—३१) = ८ (२०—२८)

सङ्कलनया ३१ एकत्रिंशत् = २८ अष्टाविंशतिः ।

षष्ठाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ५ (१—५) = ४ (१—४)

द्वितीये पादे ६ (६—११) = ५ (५—९)

तृतीये पादे ७ (१२—१८) = ७ (१०—१६)

चतुर्थे पादे ८ (१९—२६) = ६ (१०—२२)

पञ्चमे पादे ५ (२७—३१) = ६॥ (२३—२८॥)

षष्ठे पदे ८ (३२—३८) = ७॥ (२८॥—३६॥)

सङ्कलनया ३८ जनचत्वारिंशत् = ३६ षट्त्रिंशत् ।

सप्तमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ५ (१—५) = ४ (१—४)

द्वितीये पादे ३ (६—८) = २ (५—७)

तृतीये पादे १० (९—१८) = ६ (८—१३)

चतुर्थे पादे ५ (१९—२३) } † = ७ (१४—२०)

पञ्चमे पादे ३ (२४—२६) }

षष्ठे पादे ८ (२७—३५) = ३ (२१—२३)

सप्तमे पादे ८ (३६—४४) = ८ (२४—३१)

सङ्कलनया ४४ चतुश्चत्वारिंशत् = ३१ एकत्रिंशत् ।

* क. प्रभृतिपुस्तकसङ्ख्या । † क. प्रभृतिपुस्तकसङ्ख्या खण्डसङ्ख्यावाक्यानुगता च ।

‡ क. प्रभृतिपुस्तकेषु जनयोः पादयोरुक्तं तदनन्तरं सास्याध्यायस्य सप्तमाध्यायस्य ।

अष्टमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ४ (१—४) = ३ (१—३)

द्वितीये पादे १२ (५—१६) = १२ (४—१५)

तृतीये पादे ७ (१७—२३) = ७ (१६—२२)

सङ्कलनया २२ त्रयोविंशतिः = २९ द्वाविंशतिः ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।



खण्डप्रतीका	ख०	पा०	ख०	प०
अग्निं नरो दीधितिभि०	५	२	५(१०)	५५
अग्निः पूर्वेभिर्द्युषिभिरीड्यो	७	४	३(१६)	३८४
अग्नि मौळे पुरोहितं	७	४	२(१५)	३८३
अजो हवीदश्विना*	५	४	३(-२१)	१०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि*	७	६	८(-२३-)	४११
अथाकारचिन्तनं देवतानां	७	२	२(६)	३३१
अथात आप्रिय०	८	२	१(४)	४५६
अथातो दैवतं	७	१	१	२८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः	७	४	१(१४)	३०८
अथादित्यादुदौचिप्रथमसमावृत्त०*	७	६	७(-२३-)	४०८
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो*	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाप्यष्टौ दन्धानि*	७	१	५(-४)	३१३
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको	७	३	३(१०)	३५२
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	७	३	४(११—)	३६०
अग्निगुर्मन्त्रो भवति*	५	२	७(-११)	६०

शब्दप्रतीकाः	श०	पा०	स०	पृ०
अपा गुपस्ये महिषा अष्टभणत	७	७	४(२६)	४२४
अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि	७	२	२(७)	२२८
अभि प्रवन्त समनेव योषाः	७	४	४(१०)	३८६
अमचोऽमाचो महान्	६	५	१(२२)	२२८
अय सेवाग्निर्द्रविणोदा इति*	८	१	३(—२)	४४६
अय सेवाग्निर्यैश्चानर इति*	७	६	६(—२२—)	४०८
अयं यो होता किरु	६	६	७(२५)	२०८
अरायि काणे विकटे	६	६	२(२०)	२६३
अरुणो मामरुद् वृकाः	५	४	२(२१—)	१००
अलाहणो वल इन्द्र	६	१	२(२)	१२५
अश्वं हि भूरिदावत्तरा	६	२	६(८)	१७८
अमद्यन्ती भूरिधारे	५	१	२	८
अरुर्त्ते सुर्त्ते रजसि निपत्ते	६	२	६(१५)	१८८
असि हि वः मजात्यं	६	२	५(१४)	१८२
अग्ना इदु प्र भरा	६	४	५(२०)	२२५
असो ते बन्धुः	६	२	३(७)	१६२
आजामः पूषणं रथे	६	१	५(४)	१४४
आशुक्लान ईशो वन्द्याम्	८	२	५(८)	४६८
आधव आधवगात्*	६	६	१(—२८)	२६१
आ नो यज्ञं भारती त्वय मे०	८	२	१०(१५)	४७८
आपान्तमन्युत्पलप्रभर्मा	५	२	८(१२)	६६
आविश्यो वर्द्धते चारुरासु	८	२	१२(१५)	४८३
आ सुखयन्ती यजते उपाके	८	२	८(११)	४७४
इतीमा देवता अनुक्रान्ताः*	७	३	१०(—१२)	३७२
इन्द्र आनाभ्यस्परि	६	१	२(१)	१३२
इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मातु०	७	४	५(१८)	३८०

षष्ठप्रतीका.	ख०	पा०	ख०	ष्ट०
इन्द्रासोमा समधंस मम्यधं	६	३	२(११)	१८२
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे	७	१	२(२—)	२८८
उतामि मैत्रावरुणो	५	३	२(१४)	७७
उद् दृष्ट रक्षः सहमूल मिन्द्र	६	१	४(३)	१३७
उपलप्रक्षिप्युपलेपु	६	२	१(५)	१५४
उपाव सृज त्वन्या समञ्जन्	८	३	२(१७)	४८५
उर्वश्वसरा	५	३	१(१३)	७३
उष्णिगुत्स्राता भवति*	७	३	७(-१२-)	३६८
एकया प्रतिधा पिवत्	५	२	६(११—)	५६
एतेष्वेव स्यान्व्युद्देष्टु०*	७	३	५(—११)	३६२
एषांलोकानां रोहेण*	७	६	४(-२३-)	४०३
कदा मर्त्त मराधमपदा	५	३	५(१७)	८२
काश्वरहं ततो भिष०	६	२	२(६)	१५५
किं ते क्षणन्ति कीकटेषु	६	६	४(३२)	२७२
किं मित्ते विष्णो	५	२	३(८)	५०
क्षण्य पाजः प्रसितिं	६	३	३(१२)	१८४
क्षणं नियानं हग्यः	७	७	१(२४—)	४१५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः...	५	१	६(५)	३५
जगती गततमं हृन्दो०	७	३	८(१३—)	३७१
जातवेदसे सुनवाम*	७	५	२(०)	३८४
जातवेदाः कक्षाज्जातानि वेद	७	५	१(१८)	३८३
जीवान्नो अभि धेतना०	६	५	४(२७)	२५१
तद्येनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु	७	१	४(४—)	३०६
तनूनपात् पथ कृतस्य यानान्	८	२	३(६)	४६४
तन्नस्तुरीप महुतं	६	४	६(२१)	२२८
तां अध्वर उग्रतो	६	३	४(१३)	१८८

सूत्रप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	श०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता०	७	२	१(५)	३२०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं	७	३	१(८)	३४४
तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे	६	४	३(१८)	२२०
तुविचं ते मुक्तं	६	६	५(३३)	२०६
त्व मग्ने द्युभिस्त्व०	६	१	१(१—)	१२८
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि	८	३	४(१८)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	८	२	८(१२)	४०६
द्रविणोदाः कस्माद्	८	१	१	४३८
द्रविणोदा द्रविणसो	८	१	२(२—)	४४०
धेनुं न इपं पिब्यत †	६	५	-५(२८)	२५५
न पापासो मनामहे †	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य द्यावापृथिवी	५	१	३	१८
नराशंसस्य महिमान मेघा०	८	२	४(७)	४६६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् दृणचि	५	३	४(१६)	८७
पत्नीवन्तः सुता इम०	५	३	६(१८)	८४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च †	७	१	-३(३)	२८६
पवित्रं पुनातेः	५	२	१(६)	४३
पुरु त्वा दायान्	५	२	२(७)	४७
पूपा त्वेतश्चावयतु	७	३	२(८)	३५०
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	४	७(२५)	११५
प्र तत्ते अद्य	५	२	४(८)	५२
प्र नूनं जातवेदस मयं	७	५	३(२०)	३८४
प्र नू महित्वं दृषभस्य वोचं	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च...	८	३	७(२२)	४८७
प्र वावृजे सुप्रया	५	४	१०(२८)	१२३

खण्डप्रतीकाः	ख०	पा०	ख०	पृ०
प्र वोऽच्छा जुजुषाणामो	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	८	२	६(८)	४७०
प्रीणीतायान् हितं जयाय	५	४	८(२६)	११८
घतो वतासि यम	६	५	५(२८, २८-) २५४	
वृहती परिवर्षणात्*	७	३	८(—१२) ३७०	
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ह्यदनात्	७	३	६(१२—) ३६७	
मा त्वा सोमस्य गल्दया	६	५	२-(२४) ९४४	
मा नः समस्य दूढ्याः	५	४	५(२३) १०८	
मूर्द्धा भुवो भवति	७	७	५(२७) ४२७	
मेघन्तु ते वक्रयो	८	१	४(३) ४५३	
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	४	४(२२) १०५	
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री	८	२	११(१४) ४८०	
यत्रा वदेते श्रवरः परश्च	७	७	८(३०) ४३२	
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	७	१	३-(२, ३) २८५	
यदा ते मर्तो अरु*	६	२	५(—८) १७४	
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	७	७	७(२८) ४३०	
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं	६	५	३(२६) २४८	
यावन्मात्रं भुयसो न प्रतौकं	७	७	८(३१) ४३४	
यो अस्मै घ्नं उत वा	६	४	४(१८) २२१	
वनस्पतिर्याख्यात०	८	३	१(१६) ४८५	
वनस्पते रश्मनया नियूय	८	३	५(२०) ४८०	
वराहो मेघो भवति	५	१	४(४—) २७	
वामं वामं त आदुरे	६	६	३(२१) २६७	
वृकश्चन्द्रमा भवति	५	४	१(२०) ८८	
वैश्वानरः कस्माद्	७	६	१(२१) ३८८	
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम	७	६	२(२२) ३८८	

खण्डप्रतीका	ख०	पा०	ख०	पृ०
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती०*	७	७	२(—२४)	४१८
व्यचस्रतीरुर्विया वि श्रयन्तां	८	२	७(१०)	४७२
आयन्त इव सूर्यं	९	२	४(८—)	१७१
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	५	३	३(१५)	८८
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ०	८	३	६(२१)	४८४
समान मेतदुदक०*	७	६	८(—२३)	४१४
ससिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे	८	२	२(५)	४५८
सच्चि मविन्दवरणे नदीनाम्	५	१	१	१
सुगुरसत् सुहिरण्यः	५	३	७(१८)	८६
सुदेवो असि वरुण	५	४	८(२०)	१२१
सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत्	६	४	१(१७—)	२०८
योमानं स्वरणं कणुहि	६	३	१(१०)	१८१
स्त्रिया आपो भवन्ति*	६	४	२(—१७)	२१५
सोमेन हि दिवि देवासो	७	७	६(२८)	४२८
स्यूरं राधः प्रताप्यं*	६	४	८(—२२)	२३०
स्वमराण्यहानि भवन्ति*	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	५	४	६(२४)	११२
हविष्यान्त मजर स्वर्विदि	७	७	३(२५)	४२३
हिमेता नो अध्वरं	६	४	७(२२—)	२३२
हिमेनाग्निं घंस मवारयेयां	६	६	८(३६)	२८०

इत्याद्याद्याङ्काः सर्वपुस्तकसम्प्रदायाः, पादाङ्कानुसङ्ग-प्रभृतिपुस्तकविषया अपि क प्रभृति पुस्तकसम्प्रदायाः, यथाङ्काय तथैवाव मुद्रितास्तत्त्वैव प्रदर्शिताः, मन्वनीचिज्जानागतासु ने ऋ-प्रभृतिपुस्तकानुगतमेतदेवाधिका । * एतच्चिह्नितप्रतीका प्रत्यथायावधानयुतप्रतीक मनुष्याकविषयाः । † एतच्चिह्नेन च तस्य प्रतीकले ऋ प्रभृतिपुस्तकानां मेव सम्प्रति-र्षोऽप्या । (-११-) अङ्काभयत एवेतच्चिह्नेन तस्यङ्काकचण्डस्य तत्रानारब्धत्वं मसमाश्रित्यच बोध्यम् (-११-) अङ्कादावेतच्चिह्नेन तस्य तत्रानारब्धत्वं मेव, तथा (११-) अङ्का-काशवेनेतच्चिह्नं तस्य तत्रासमाश्रित्य भवति ।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

—०००००—

पदम्	पृ० पं०	पदम्	पृ० पं०
अंशुम्	५० । ८	अजरम्	४९५ । १
अंसबकोशम्	११८ । ४	अजास*	१४४ । ६
अंसवम्	११५ । १०	अजीगः	१०४ । १६
अंहतिः	१०८ । १०	अजीजनन	४९८ । १
अंक्षस्त्रान्	१५१ । ८	अजोद्वीत्	१०९ । १
अंजरः	१५१ । ६	अञ्जलि	४८६ । १८
अंजरणम्	१५१ । ६	अणुः	१२० । १२
अष्टाष्टौ	१८ । १०, ११५ । ८	अतसानि	६० । ६
अष्टाशत	११५ । १	अतिक्रामन्	१८५ । ६
अक्तो*	११९ । १०	अतिथिदेवत्यम्	२०० । २
अक्तः	११० । ८	अत्याः	१८ । १२
अक्षस्त्रान्	११२	अदन्तकः	१६० । १०
अक्षस्तो	१८६ । १२	अदेवताः	२०० । ४
अक्षाः	१८ । ११	अधिराजः	४४० । २
अक्षितयः	५० । ६	अध्ययनम्	१४० । १
अक्षितिम्	५० । ६	अधोपधा	१५५ । १४
अगृह्यत	४२४ । १८	अभिगः	१० । १५, १० ६१ । १.
अग्निः	२०८ । १—८	अध्वरे	१८८ । १४
अग्निकर्म	२४४ । ०	अध्वर्युः	२९० । १४
अग्निकर्मणा	४१९ । १	अनर्वा	१२८ । १६, १४० । १
अग्निभक्तोनि	२४४ । २	अनर्गरानिः	१२८ । १५
अग्रो	२८४ । १५	अनवतवः	१६१ । १२
अग्रम्	१९० । ८ १०९ । ५	अनवायम्	१८२ । ५
अग्रणीः	२०८ । २	अनादिदेवता	२०६ । १८
अग्रिया	१०९ । २	अनार्थनिवासः	१०२ । १
अग्रम्	१८२ । १	अनित्यदर्शनम्	१८ । ५
अग्रमंसम्	१८२ । १६	अनिर्वचनम्	४१८ । १५
अघायतः	११० । ४	अनु	१५५ । ८
अङ्गुशः	१२४ । ०	अनुकथति	१६२ । ४
अङ्ग	८९ । ११	अनुदानप्रकृति	११० । १
अचेतनानि	२२८ । १४	अनुयाजा... ४८० । २, ६, ०, ८, १०, ११.	
अच्छ	१९४ । ५	अनुलेपनम्	२०२ । ६

पदम्	प्र०पं०	पदम्	प्र०पं०
अनुष्टुप्	२६८।१५	अरायि	१६२।१
अनुष्टुप्	१८।११	अरि	४०।१९, १२
अन्तरिक्षस्थानः	२९०।१९	अरुणः	१०।२
अन्त	१।२	अरेणुपैस्यो	१६२।१
अन्त (सु)	१।१४	अर्कः	२९।१९, १६, २२।१
अन्तम् (!)	१।९	अर्कम्	२२।१
अपः (सु)	४९०।१४	अर्कः	१४०।४
अपरम्	४६०।१८, ८, १०	अर्थः	१५५।१०
अपानः	४६०।८	अर्थम्	४८८।१०
अपारे	१२९।१९	अर्दनवेधिनो	१०९।०
अपिगन्तु	४८०।१	अर्थः	५९ १० ५२।९
अपुष्टपविधाः	२२८।१९	अर्थमा	२९०।१५
अप्रतिष्कृतः	१०३।१०	अलक्ष्मीः	१९२।११
अप्ता	१८५।८	अल्लाहः	१२५।६
अष्टा	०३।११, १२	अवतः	११६।९
अष्टराः	०३।११	अवमुद्यः	८४।११
अभरन्तु	४९४।१०	अवमेतु	४०१।८
अभिधेतम्	१५१।१	अवधनम्	०८।१०
अभिधौः	२६६।१०	अवीराम्	१६८।९
अभूत	१०२।२	अनोति	१८।११
अभ्यर्चयन्ता	१५५।१८	अभ्यर्चकम्	१२६।९
अभ्यापादम्	४९५।८	अभ्यसः	१९६।६
अघो	२६।१	अभ्यसोः	४४०।८
अग्रि	१८५।८	अचवम्	१०८।१०
अग्रम्	१२६।१९	अग्रिमदु	१२६।१५
अग्रान्	१।१५	अग्रौलम्	१२६।१५
अमा	१८४।१५	अग्रिनाः (परिचयः)	१८१।१
अमिम्	१।१६	अग्रक्राम्	१५५।१९
अमिनात्	१०२।१४	असम्यभासनात्	१०।९
अमीवा	५२।६	असम्यन्ती	८।१०
अमुषा	१८५।४	असामि	१४०।४
अमूर	२५।१४	असिन्वती	१४४।१४
अम्यक्	१०५।२	असुसमाप्तः	१५५।१०, १०८।२
अरणी	१८८।१४	असुसमाप्तम्	१४०।५
अराधसम्	५५।१०	असुते	१८८।१२
	८९।८	असुधीयुः	१२८।१

पदम्	शु.पं०
अक्षय	११८।१२
अक्षयु	२६।२
अक्षे	१६१।१—०
अक्षर्द्दश	१४८।११
अक्षन्तम्	१२२।१२
अक्षिचकम्	८०।१२
अक्षयाण	८०।१०
आ	२५।१८
आ	२६।१
आकारचिन्तनम्	२२१।४
आहारे	११५।८
आख्यानम्	१०२।२
आख्यानसमयः	२२८।२
आमधिता	८०।२
आगन्	१०।५
आग्निमापते	४०२।२
आग्नेयम्	२८५।२
आग्नेयाः	४८४।१० ४८०।५,५,१२
आष्टि	५०।५
आरूपः	६१।२
आचारः	२००।२
आचार्याः	२८८।१४
आचिख्यासा	१८६।८
आजुहाम	४९८।०
आशिः	१०२।८
आपडो	१०२।०
आन्	१०४।१५
आत्मजन्मानः	२१२।११
आत्मदेवता	४८०।१०
आत्मा	२१२।८—१२ ४८०।११
आभेयम्	४८०।१५
आदिनेयम्	४२१।२
आदित्यकर्म	२६०।५
आदित्यकर्मणा	४११।१६
आदित्यभक्तौनि	२६०।१२

पदम्	शु.पं०
आदुति	१६०।१०
आधयः	१६१।१२
आध्यात्मिकाः	१८६।१
आध्यात्मिकः	१८८।८
आध्वर्यवे	१८६।५
आनट	१०४।१५
आनुयक	१८२।१६
आपानामन्युः	१६।१२
आप्यम्	१८२।११
आग्नीदेवताः	४८४।८
आग्नीस्तानि	४८०।१४
आख्यायकानाम्	४१६।०
आरितः	८०।८
आरुहम्	११५।२
आर्य (इत्यरपुत्रः)	१४८।१०
आरुह	११८।२
आरामिकानि	४६६।१४
आरिः	४८२।२
आरिष्टः	४८२।२
आराः	१२२।६, ०,
आरारम्	१०१।१५, १०२।२
आगीः	१०१।१४ १८६।२
आगीर्वादः	१८६।२
आरु	१२८।८
आरुचयिः	१२८।०
आरुक्तः	४२१।१०
आरुमेधिक	१२२।१
आराम	११८।२
इन्	५०।१४ ११८।१६, १०८।१५, १०२।६ १२५।२ १४१।८
इतरेतरजन्मान	२१२।१०
इतरेतरप्रलम्ब	२१२।११
इत्या	२५ १२० १२०।११
इत्यम्	१८।१०
इदं	१६८।४

પદમ્	પ્રાપ્તિ	પદમ્	પ્રાપ્તિ
દધા	૪૫૬ ૧૦, ૧૧	અમયવનિ	૪૮૦ ૧૬
દન્દ્રકર્મ	૨૫૨ ૮	અમયવિધા:	૨૨૮ ૨૧
દન્દ્રપાનમ્	૪૪૦ ૧૦ ૪૪૦ ૪	અમયસ્ય	૨૨૨ ૧૨
દન્દ્રમત્તૌમિ	૨૫૨ ૫	અમયાનિ	૪૬૬ ૧૨
દન્દ્રમિત્તિ	૮૦ ૬	અમે	૪૮૨ ૭
દમ્બેન	૧૮૪ ૧૬	અરણ:	૧૦૫ ૪
દલ્	૪૬૬ ૧૪	અરણ્ય:	૨૧૦ ૮
દલા	૪૭૮ ૧૮	અરામચિ	૧૦૫ ૪
દલીવિશસ્ય	૨૨૨ ૮	અરણ્યા	૧૧૦ ૪
દપિત:	૪૬૮ ૧૨ ૪૮૦ ૭	અરણ્યતિ:	૧૧૦ ૪
દંદ્રે:	૪૬૬ ૧૪	અર્વશી	૭૨ ૧૦
દંચ:	૨૮૪ ૧૨ ૪૬૮ ૭	અર્વિયા	૪૭૫ ૧૦
દંમ્	૧૨૪ ૫	અસ્ત્રમ્	૨૦૮ ૮
દંમે	૧૧૫ ૮	અસ્ત્ર	૧૮૮ ૧૪
દંભવે	૪૪૦ ૪	અસ્ત્રા	૮૪ ૮
દંભે	૨૮૨ ૨	અગ્નિક	૧૮૧ ૧૨
અત	૧૦૮ ૧૦	અપાસાનતા	૪૦૨ ૫ ૪૦૪ ૧૬
અક્ષપાત્રાણિ	૫૭ ૧	અગ્નિક	૨૬૮ ૧૨
અધાવૈ:	૨૮૬ ૧૪	અગ્નીપમ્	૨૬૮ ૧૪
અતરે	૪૨૪ ૧૪	અતિ:	૧૮ ૧
અદકેત્રન	૪૦૮ ૫	અધ:	૨૨૨ ૧૫ ૪.
અદાતમ્	૨૫૫ ૮	અદ્	૪૦૨ ૨
અદારત્	૨૮૦ ૨	અર્જસન્ત	૪૮૦ ૨
અદૌષિપ્રયમસમાહતે	૪૦૮ ૧૬	અર્જસન્તમ્	૪૮૦ ૧
અદ્વાતા	૨૨૦ ૧૪	અર્જો	૧૦ ૫
અદ્વદ્	૪૨૦ ૫	અર્જ:	૪૮૨ ૨
અપરક	૨૧૫ ૧૨	અર્મિ	૧૦૮ ૧૫
અપમાનસ્ય	૪૨૪ ૬	અર્વ	૧૬૨ ૫
અપભ્રાચિણી	૧૫૪ ૧૪ ૧૫૫ ૧૧	અકસંસવિકી	૨૪૪ ૮
અપસિ	૧૫૫ ૧૫	અગ્નિયમ્	૨૦૨ ૧૪
અપસાપામ	૪૬૬ ૮	અગ્નીયમ	૪૨૫ ૨
અપચ્છે ૪૨૪ ૧૮ ૪૮૨ ૭	૪૮૦ ૧	અગ્નીયમ	૨૨૮ ૧૨
અપાકે	૪૦૪ ૧૬	અગ્નીયમ	૬૬ ૧૦
અપેચિતયમ્	૨૨૦ ૧૮	અગ્નીયમ	૬૬ ૧૧ ૬૦ ૧

पदम्	शु.पं०	पदम्	शु.पं०
अञ्जु	११८।१६	अोत्तमिकानि	४११।१६
अञ्जुनीती	११८।१६	अोपमन्यव ४०।१८	१६१।२५
अञ्जति	११८।१५	अोर्णवाभ	१८८।१५
अण्णे	११५।०	अोशिज	१८१।११
अतव	४८०।०	अोयधम्	११४।८
अतस्य १२१।० ४६४।११	४८८।११		
अताहतो	४८५।८	कधम्	४०८।१६
अतुया	४८५।०	ककुप	१६८।१४
अतुदेवता	४८०।०	कलीवान	१८१।११
अतुयाजेषु	४४०।८	कध्यावान	१८१।११
अतेषु	४८०।५	कटकिम्बा	१२।२
अदूदरा	१४४।१०	कण	१६२।५
अदूये	१४४।१० ११२०६।५	कणति	१६२।४
अदूधधा	१०६।१	कणाय	१५६।२
अन्धन	४६४।११	कत्	१५१।१
अबीरुम्	१०८।८	कत्ययम्	१२०।११
अबीधे	१८०।१५	कपना	१४४।१५
अपिपुषा	१०।६	कपूयम्	११२।१४
अध्या	१२१।०	कम्	४२५।२
		करयो	१०८।१८
एकम्	१८०।१०	ककलती	१६४।१ १६०।१०
एकया	५६।१४	कर्मजन्मान	११५।११
एके	४८४।१०	कर्मथक्कान्	११०।१४
एधमानद्विट	१२१।११	कर्मोत्तमान	१२८।१
एनम्	१२४।१	कला	१५५।१६
एना	१२४।६	कवत्तम्	११५।११
एयात्	१२४।८	कवय	१५१।८
		कवामख	१११।६
रेधधम्	४४६।१६	कवितमस्य	१८०।२
		काकुदम	११८।०
ओज	१०१।१५ १४०।५	काण	१६१।५
ओजमा	१०१।१२	काणुका	५६।१६
ओदनम्	१००।८ १०२।६	कात्यव्य	४५८।११
ओमना	१४५।६	४५४।१५ ४०२।४	४८५।११
ओमास	१०८।८	कामदेवता	१००।१
		काव	१५५।८

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
कारु... ..	४०६।१०	काला... ..	२४८।१२
कालकर्षोपेत... ..	१६२।११	क्रायम्... ..	१८२।४
काशिः... ..	१२२।८	क्रयादे... ..	१८२।१०
काष्ठाः... ..	४०१।२४	क्रिविर्दती... ..	२६२।१०
किः... ..	२०८।२	क्रीतापतिम्... ..	१०८।२
कितवः... ..	१०६।१	क्रूरम्... ..	२२०।१५
किमीदिने... ..	१८२।६	क्रौट्टिकः... ..	४४०।६
कियेधाः... ..	२२५।६	क्षिः... ..	१२८।८
कीकटाः... ..	२०३।१	चयः... ..	४८०।४
कीवत... ..	१२०।६	चयन्तम्... ..	५२।१८
कुटवेः... ..	२६२।६	चरतिनिगमः... ..	१८।१२
कुटस्य... ..	११२।१०	क्षिपतिनिगमः... ..	१८।१२
कुषारम्... ..	२२२।१२	घोषस्य... ..	१५६।१
कुशिताधीयम्... ..	४०।१८	चुम्बम्... ..	८०।१२
कुसः... ..	२६८।१५		
कुस... ..	२२०।१४	गणः... ..	२८०।१०
कुसङ्ग (राजा)... ..	२२०।१४	गध्यतिः... ..	८०।२
कुसुम्... ..	२२०।१६	गध्यम्... ..	८०।११
कुलिगः... ..	२१५।११	गमनवेधिनौ... ..	२०६।०
कुलिकाः... ..	२८८।८	गदमान्... ..	२८०।१२
क्षरम्... ..	२२०।१५	गक्ष्यम्... ..	२१५।८
क्षुलम्... ..	१२२।१२	गक्षया... ..	२४४।११
क्षणुदि... ..	१८१।८	गक्षदा... ..	२४४।१५
क्षणुध्वम्... ..	११८।१६	गायत्री... ..	२६०।४
क्षतिः... ..	१०५।११, १२	गार्हपत्यम्... ..	४८०।१५
क्षतिवासा... ..	१०५।१२	गिरा... ..	२४४।१४
क्षधु... ..	१२८।२	गिर्धेपाः... ..	१८४।२
क्षपा... ..	१०५।६	गीत्या... ..	२४४।१४
क्षमि... ..	१८५।५	गुण... ..	२८०।१०
क्षप्रप्रशंसा... ..	२८६।१२	गुर्धाम्ना... ..	२८०।१४
क्षपय... ..	१११।१४, ११५।२	गो... ..	१२५।०
क्षोकुवा... ..	११८।८	गोपयत्यम्... ..	१।१२
क्षोकूपतेः... ..	११८।८	गोपाः... ..	२५०।४
क्षायः... ..	११८।५, ६	गोमान्... ..	१८।११
क्षापयति... ..	२०८।५	घमिष्ठ... ..	१०४।१५
क्षौरयाध... ..	८०।४	घावस्तुतिः... ..	१०४।१०, २१

पदम्	पृ०/पं०	पदम्	पृ०/पं०
घर्मम्	१७३।२	जगत्	११५।७
घृतम्	४१६।२	जगद्विषय	४१८।७
घृतस्य	२८६।१३	जघाय	११८।१६
घृतेन	४१६।२	जगृहम्	२१५।८
घोरचक्षुः	१८३।४	जगदुर्मम्	२८४।१२
घ्रंसः	१२२।१	जगद्वयः	२४६।१८
घ्रंसम्	१४५।६. २८०।१४	जगति	१।८
घनः	२०२।८	जा	१०८।४
घरणे	२।१०	जानः	४८४।४
घरण्ये	२२५।५	जातवेदसम्	२८५।२
घरिण्यु	४२०।१६	जातवेदसाम्	२८५।२
घरु	१८२।२	जातवेदसी	२८५।५
घर्षणि	११२।१०	जातवेदसे	२८५।५
घम्बन्ध	७३।१५	जातवेदाः	२८२।१-६
घाकन	२५५।७	जामाता	१०८।४
घातमामसि	२६२।२	जारः	११९।८
घात्रमस्य	५७।४	जारायि	१८८।२
घादा	४८३।२	जालम्	२५१।५
चिकित्सा	४५८।१०	जिगमिः	१०२।१७
चित्	२५।१५	जिघर्ते	४१६।२
चेतनावत्	२२१।६. २३८।१४	जिघ्रति	२२७।१७
चेतयन्ती	४७८।१८	जिह्वम्	४८३।२
चोदयन्ता	४७६।१७	जिह्वा	११८।८
चोष्क्यमाणः	२२२।१०	जीवात्	२५१।१
चन्द्राणि	२६७।२. ४८७।६. ७	जुषाणासः	२०२।२
चान्दोमिकम्	४०६।८ ४१८।६	जुषि	१४५।५
जगती	२०१।११	ज्योतिषी	२८४।१५.
जघमती	२०२।१६	२८०।१५. २८५।५. ८. ४३४।१४.	
जगमाने	१०१।८	ज्योतिषकम्	१०२।८ १०५।७
जनय	४७९।१७	तत	१४५।१०
जनप्रियम्	१४४।८	तनु	२५१।८
जनिषी	४८०।६	ततनष्टम्	२२१।१७
		ततन्वत्	७८।१८
		तनुयिम्	१२७।१६
		तनू	४५८।१२

पदम्	शु.पं०	पदम्	शु.पं०
तनूनपान्	४५६।११	तन्वा	४८५।५
तनूनपावन्ति	४६०।१०	विशुप	४९०।६
तनूयधम्	४९९।६	वेधाभावाय	४९६।५
तन्व	४५६।१५	मचते	४७६।४
तप	४७७।९	मष्टा	४७६।९. ४८०।११
तपिष्ठे	१८५।९	मष्टारम्	४८०।७
तपु	१८२।९	निषे	४७६।४
तपुषिम्	१९०।६		
तम	०६।१८	दधिषे	११५।१०
तमपति	६।१०	दम	९१८।१
तमम्	११६।११	दधुषनि	९०।७
तम्यारोपम्	९५१।१०	दमतथीपु	९४४।८ ९६५।६
तमध	५५।६	दम्यते	४०१।१९
तष्टा	१००।९	दम्प	४०१।१९
तस्मिन्	१५५।१६	दया	९४८।५
तान्त्राणि	४१६।१४	दाक्षिणायाः	१०६।६
तानु	११६।१०	दाजकमे	९५७।९
तिमनिपुम्	९९९।५	दाष्टिनिपयिकम्	९४४।६
तिष्ठा	४८०।१	दिधिषा	४६०।९
तिथ	९९०।११ ९४४।९	दिविष्टिपु	९७९।१
तिथ'द्वीः	४७७।४ ४०८।१६	दिश	९६०।१९
तुष्टा	९१५।१५	दिगता	४७७।१
तुष्टेतुष्टे	९९०।५	दिशा	४७७।१
तुष्टेभि	१६४।१	दोधिम	१०९।६
तुष्टिचम्	९७६।९	दोधैप्रयम्पुम्	६।१९
तुष्टम्	११५।६	दुरितानि	१८५।७
तुष्टजान	९९५।९	दुरोषे	४५६।६
तुष्टम्	१०।१ ४०८।१८	दुर्नोमा	१८५।७
तुष्टेपम्	९९८।११	दुर्मिते (नय हतय)	१५४।१५
तुष्टाणम्	८७।११	दुष्कृतस्य कर्मण } (१)... ९५१।११	
तुष्टिं	४१७।१०	पुनःपुनः केषाम् }	
तुष्टप्रभमी	९९।११	दुष्टा	११५।१
तुष्टी	१८५।१	दुष्ट	६।१४. १०६।१०
तेष्टिभि	१९९।५	दुत	१।८. ९२०।१६
ताष्ट	४४।९	दूरेष्टम्	११।१६
तोरपाय	८०।५	दुष्टा	९९९।८

पदम्	प्राप्य	पदम्	प्राप्य
एवम्	११० । २	यथात्	४८० । १
देव	२८२ । ४—५	धन्व (नृ)	१८ । १० २५ । १०
देवता	२८३ । ५	धन्वनि	४५ । ११
देवतावत्	४०० । ४	धन्वमय	२४५ । १४
देवतोपपरीक्षा	२८५ । ८ २०६ । १८	धन्वनी	१२५ । १०
देवता	४८० । १९	धर्मजे	४९२ । ९
देवदेवतम्	२०० । ४	धाना	१० । ९
देवपत्न्या	२२९ । ४	धामन्यदु	४१६ । ४
देवशक्त्या	४८६ । १८	धामनि	८ । १८
देवशक्तय	११५ । ४	धियन्ता	४६६ । १०
देवाद्या	१०५ । ५	धिपणा	४५५ । २
देवैर्ममम्	४८० । १६	धिप्या	४५४ । ४
देवतम्	२८५ । ६	धुनि	६६ । १४
देवाहीनारा	४२९ । १८ ४०५ । ६	धूमकेतु	१४५ । ९
देवैर्न मधुना	४८० । १	धेनन	२५२ । १
द्युभिः	१९८ । ०	धेना	२१० । ४
द्युमान	२२१ । १०	ध्यायेत्	४८० । १०
द्युमम्	२६ । ४	म	४२४ । ६
द्युपान	२२० । १९	मठा	४०० । ५, ६
द्युतनिन्दा	२८६ । १२	मघवमणम्	१०० । ४
द्रष्टा	०० । ४	मघदाभम्	१२० । १४
द्रवति	१ । ८	नद	१० । ४
द्रविणम्	४८० । ९ ४४० । १	नदस्य	१० । ४
द्रविणम्	४२८ । ५	नदीमृति	२२८ । १८
द्रविणादा	४२८ । ५ ४४० । १	नना	१५५ । १०
द्रविणोदम्	४४० । ८ ४४० । १	नपात्	४५८ । १२
द्रविणोदमा	४४० । ८ ४४६ । १२	नरराष्ट्रम्	२९१ । २
द्रोणम्	११८ । १	नरा	१ । ४
द्रोणापायम्	११८ । १	नराशय	४६४ । २४
द्रोणी	२१० । ५	नरम्	१०८ । ८
द्रादशकपाल	४०५ । ४ ४१८ । १५	नमति	२८० । १
द्राद	४०० । ११ ४०० । ४	नमन्ता	२८६ । १०
द्रिमा	१८ । ६	नानाभिप	१५५ । ८
द्रिदरा	२१० । ५	नाभा	२८८ । १३

धावनः, 'पश्यन्' स्त्रौति, 'गौतमः'* । तदेतन्न योजन मचेति । अचे-
तिर्गत्यर्थः ; अञ्चतेर्गत्यर्थस्य सारूप्यात् । एव मत्र प्रकरणे मरुतो
वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते† । तेषां शाखान्तरेषु नृग्या निगमाः ।
निगमानुपलब्धौ च "माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"—एतद्
वज्रवचनं मरुत्स्वेव योज्यम् ; तेषां सप्तसप्तका गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते ;
—"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव मप्युपपद्यते ।

एवं वज्रवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-
शब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“दिवो वराह मरु-
तं कपर्दिनम्”—इति ‡ रुद्र उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरा-
दित्यो भवति स एनानि§ सार्वर्थात् । उक्ता इव
स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । शर्या अङ्गुलयो भवन्ति
(सृजन्ति कर्माणि ॥) शर्या द्रुपवः शरमय्यः शरः
शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थोरित्यपि निगमो
भवत्यर्को देवो भवति यदेन मर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* “अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति”—इत्यादयो
द्रष्टव्याः । म० दे० का० ५, २, १ ।

† मूलपाठस्तु 'गौतम'—इति ।

‡ अ० सं० १, ८, ५, १ ।

§ “एनानि” क, ख, ग ।

॥ बभ्रवीचिह्नान्तैतपाठोऽयं दृश्यते क-ख न पुनर्लक्ष्येव ।

यदनेनार्चन्त्यर्क* मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो
भवति संवृत्तः † कटुकिन्ना ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि(११)”—इति‡, अनवगतम् । “स्वयं सारौणि”—इत्य-
वगमः । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वय मेव सरन्ति
गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” अत्र उच्यते । “स एनानि सार-
यति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते । “विश्वेदेवार्मो०—० स्वसरा-
णि”§ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तच्चे
वैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवाः!’ ‘अमरः’ कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते
हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते । अतएव मामन्यत्रे ‘सुतम् आगन्त’
अस्माभिः अभिपुत मेतं सोमं प्रति ‘आगन्त’ आगच्छत ।
हे ‘द्वर्णयः’ त्वरणशीलाः ।। कथं पुनरागच्छत ? ‘उस्ता इव स्वस-
राणि’ । यथा ‘उस्ताः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्र
मागच्छन्ति, एव मागच्छत ॥ एव मस्मिन् रश्मिबन्धनात् “स्वसराणि”
—इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्याः(१२)”—इति॥, अनवगतम् । “शरमयः”—इत्यवगमः ।
“इपवः” अभिधेयाः । “शरः, शृणुतातेः” हिंसार्थस्य (क्र्या० प०); हिंस्यन्ते

* “यदनेनार्चन्त्यर्क” क, ख, ग ।

† “संवृत्तः” क, ख, ग । “संवृत्त.” ख ।

‡ १ भा० ४०८ प्र० ८ पं० ।

§ “विश्वेदेवार्मो अमरः सुत मागन्तुं त्वरं यः । यथा इव स्वसराणि ॥”—इति
अ० घं० १, १, १, १ ।

॥ १ भा० ४०८ प्र० ११ पं० ।

दृश्यते । अभ्र आ अपः । अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति*
द्युमं द्योततेर्यशो वा अनं वा† । अस्मे द्युम मधि रत्नं
च धेहि । अस्मासु द्युमं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १.

यथा तावदेवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैव निगमः ;— “गायन्ति
त्वा गायत्रिणो—येमिरे”‡ । मधुच्छन्दस आर्षम् । अनुष्टुप् ।
ऐन्द्री । हे भगवन्निन्द्र ! ‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ स्तुवन्ति त्वां
सामगाः, सामभिः । ‘अर्चन्त्यर्कं मर्किणः’ पूजयन्ति त्वाम् षांग्मः
होतारो मन्त्रिणः । एव मनेन प्रकारेण सर्व एते “ब्राह्मणाः”
पाप्ने कर्मणि हे ‘शतक्रतो !’ । ‘उदंश मिव येमिरे’ उद्येमिरे
वंश मिव त्वां स्तुतिभिः हविर्भिद्य ; यज्ञेषु तत्रैव महिमानं वर्द्ध-
यन्तीत्यर्थः ॥ “वंशो वनशयो भवति” ; वने शयित इवास्ते ।
“वनभाच्छ्रूयत इति वा” सम्भजनाद् वा वल्गिभिः ॥ एव मत्र देवः
“अर्क”-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्थार्कशब्दवाच्यत्वे “अर्चन्त्यर्कं मर्किणः” —इत्येव निगमः
(इ ५५०४ पं०) ; अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥

सृष्टस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* “अभ्र आ अपोऽभ्रेऽधीति” क, ख, ग ।

† “अनं वा यानं वा” ड, च ।

‡ “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कं मर्किणः” । इक्ष्वाण्यस्ता शतक्रतो उदंश भिद्य
येमिरे” —इति अ० च० १, १, १८, १ ।

“पविः(१५)” — इति*, अनवगतम् । “रथनेमिर्भवति” — इत्य-
भिधेयवचनम् । “यद् वि पुनाति भूमिम्”; सा हि विपुनाति भूमि-
मिति पविः ॥ “उत स्र ते० — ० भिन्दन्त्योजसा”† । श्वावाश्व-
स्येय मार्षम् । हे मरुतः । येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च
काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् ‘उत स्र’ अपि च कस्मिंश्चन काले
‘शुन्ध्यवः’ मद्भावं इव ‘परुण्यां’ गद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्व-
वत्यां यूयमेव ‘शुन्ध्यवः’ शोधयितारः ‘ऊर्णाः’ चित्राः, तिरोहिताः
‘वसथ’ एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । ‘उत’ अपि च ; कस्मिंश्चिद्भुङ्गमन-
काले प्राप्ते युष्माकं ‘रथानां पय्याः’ या रथनेमयः, ता एव ‘अद्रिम्’
एवं ‘भिन्दन्ति’ ‘ओजसा’ बलेन, किं सुत यूयमित्यभिप्रायः ॥
एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमिरभिसम्बन्ध्यते । वा-
ह्मणेन मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्येषु सान्त्तपनं हविरधिष्ठत्य
‘देवा वै वृषस्य मर्म नाविदंस्’ — “तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः”
सान्त्तपनं सन्तपंस्तस्मात् सान्त्तपनाः — इति । एतस्मिन्नपि च
वाह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकान्तिस्तीक्ष्णपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते ।
अल्पप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम् ॥

“वचः(१६)” — इति‡, व्याख्यातम् । “उपो अदर्शि शुन्ध्यवः” —
इत्यच० ॥

* १भा० ४०८ प्र० १८ प० ।

† “उत स्र ते परुण्या मूर्ध्ना वसथ शुन्ध्यवः । उत पय्या रथानां मद्रि भिन्द-
न्त्योजसा” — इति ख० घ० ४, १, ८, ४ ।

‡ १भा० ४१० प्र० १५ प० ।

§ १भा० (४११ प्र०) ४ अ० १ पा० ८ ख० ।

“धन्व^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “धन्वन्ति”—इत्यवगमः ।
 “अन्तरिक्षम्”—इत्यभिधेयवचनम् । “धन्वन्त्यस्मादापः”—इति नाम-
 प्राप्तिः हेतुनिर्देशः ;—“यः परस्माः०—०दति द्विषः”† । अग्नि-
 पुत्रस्य वत्सखेय मार्षम् । ब्रूहस्प दशरात्रस्य नवमेऽह्न्याग्निमारुतस्य
 शस्तस्य जातवेदस्ये सुक्ते निविद्वानीये शस्यते । ‘यः’ अग्निरादित्या-
 त्मनावस्थितः, ‘परस्माः परावतः’ परस्मा मपि परावति वर्त्तमानः,
 ‘तिरः’ तीर्णतम मेतन्महदन्तरिक्षं ‘धन्व’ स्वेन प्रभावेन दीप्त्वा
 ‘अति’ अतीत्य, अस्मान् प्रति ‘रोचते’ एव, प्रकाशत एव । अने-
 नैव मतिमहतापि तिरोधीयत इत्यभिप्रायः । तस्य किम्? इत्यु-
 च्यते,—‘स न.’ सोऽस्माकं ‘पर्यत्’ ‘अति’ सर्वतः सादयतु नाशयतु
 ‘द्विषः’ द्वेष्टुन् इत्यर्थः ॥ एव मस्मिन्नादित्यस्तुतिसम्बन्धात् “धन्व”
 शब्दोऽन्तरिक्षाभिधान मित्युपपद्यते ॥

“सिन्म^(११)”—इति‡, अनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः ।
 “अन्नं भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” वधा-
 तीत्यर्थः ; अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि वध्यन्ते । “इमा उ वां ०—०
 सखिभ्यः१ । विश्वामित्रखेय मार्षम् । तार्तीयसवनेषु उक्त्यपर्यायेषु

* १भा० ४१० ५० ६ प० ।

† “य परस्मा परावतस्तिरो धन्वन्ति रोचते । स न पर्यदति द्विषः ॥”—
 इति ऋ० सं० ८, ८, ४५, १ ।

‡ १भा० ४१० ५० ८ प० ।

१ “इमा उ वा भूमयो मन्यमाना युवावते न तुष्ठा अभूवन् । क १—त्यदिन्द्रा-
 वधया यमो वा येन सा सिन् भरष्ट सखिभ्यः ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १ ।

सोमाभिर्गंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्रावरुणौ !'
 'इमा उ वां' युवयोः 'भूमयः' सुतयः यायास्त्रीस्त्रीसोऽभिर्दूरधा-
 महे, तां पुनरेता अस्मै 'युवावते' युष्मदते, भवद्वां तदते यज-
 मानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमताना मर्यानाम् 'अभूवन्'
 यभूवुः । यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ !' 'क त्वत्' क तत्,
 युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभागेनैताभिः
 सुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरय' 'सखिभ्यः' समान-
 ख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नं मेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत
 इति "सिन"—शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः । व्यभिचारि-
 तादभिधानानां "सिनम्"—इत्यादीनि स्वेस्वेऽभिधानवर्गे पठिता-
 न्यपि * सन्ति नैचष्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके
 प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्याभिप्रायेण ॥

"इत्या(१८)"—इति †, एष निपातः ; "अमुया"—इत्यनेन व्या-
 ख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡ ॥

"सचा(१०)"—इति §, अप्रतीतिर्या निपातः । "सह"—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः । "अग्निनेन्द्रेण० —० सन्धिना" ॥ । श्लावाग्रख्येय मा-
 र्पम् । त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती । हे 'अग्निनौ ।' एताभिः अग्न्यादिभिः
 देवताभिः 'सचा भुवौ' संहितौ भूत्वा, 'सजोपभौ च' सहप्रौतौ, इमं

* "सिनम्"—इति नि० १५० ० खण्डेऽष्टम पदम् (१भा० १०१ २०) ।

† १भा० ४१० २० १०५० ।

‡ यास्कौयलतीये इति भावः । १भा० १५० १पा० ४ख० (११०२०), द्रष्टव्यः ।

§ १भा० ४१० २० १०५० ।

॥ 'अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैर्ब्रह्मैर्बुधैः सह सचा भुवा । सजोपभौ च सहप्रौतौ, इमं
 सूर्यं च सोमं पिबत मन्थिना ॥'—इति ऋ० ४० १, २, १४, १ ।

‘सोमं’ ‘पिबतम्’ । पीत्वा दैतन्नामास्ताक मर्थ मभिप्रेतं कुरुत मि-
त्येव माशीर्योज्या ॥ एव मिहाग्न्यादिदेवताभिमन्त्रणात् “सचा”—
इत्येव सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

“चित्”^(११)—इति*, एष “निपातः” ; “अनुदात्तः” । तद्यथा,—
“सद्यश्चिद् यः श्वमा पञ्च कृष्टीः”—इति † । स “पुरस्तादेव व्याख्यातः”
चिदित्येषोऽनेककर्मा—इत्यत्र ‡ । “अथापि” अथ मेव “उदात्तः”
आद्युदात्तो भवति, ततः “पशुनाम भवति” । तद्यथा,—“चिद-
मि मुनामि धीरमि—इति राजकयणी४ गोस्तौ । सेवोच्यते ;—
“चिदमि मनामि”—इति ॥ । अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—
“चिदमीति यदाव विचिकित्सते”—इत्येव भादि आध्वर्यवे ॥

“आ^(११)—इति **, आकार उपसर्गः ; पुरस्तादेव व्याख्यातः”—
“आ इत्यर्वागर्थे”—इति †† । “अथाप्युपमार्थे दृश्यते” निपात-
त्वेन “जुार आ भगम्”—इति ‡‡ । “अथापि” कदाचित् “अथर्थे
दृश्यते”,—“अधीत्युपरिभाव मैथर्ये वा”—इति । यथाय मध्यर्थेऽपि
भवति, तथा “अम्न ओ अम्नः”—इत्येव निगमः । “कर्तुं प्रियया

* १भा० ४११ प्र १५० ।

† ४८० सं० ८, ८, ११, १ ।

‡ १भा० ४८ प्र० १४० १पा० १४० ।

४ राजकयणी = सीमकयणी, यथा यथा सीमः प्रोतो भवति, “सीमो वै
राजा”—इति जुतेः (१, ५, १. रे० प्रा०) ।

॥ य० वा० सं० ४, १८ इत्यस्या ।

॥ य० प्रा० १, १, ४, १—१० ।

** १भा० ४११ प्र० ०५० ।

†† १भा० ४१ प्र० १४० १पा० १४० ।

‡‡ १भा० ४१० प्र० १४० १पा० १४० ।

धाम्ने०—० वितुनेति म्नायिनी”* । अधुना पदविभाग मस्य भाष्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—“अभ्रे, आ, अपः”—
इति । अधुना “आ”—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—“अपोऽभ्रेऽधीति”
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अभ्र आ अपः”—इति । प्रतिभानो
रात्रेयस्येय मार्षम् । वैश्वदेवस्य प्रथमैव । जगतौ । अत्र पुनः प्राये-
णापः स्त्रयन्ते । “आपो वै विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः”—
इत्यनेन† ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्वं सुपपद्यते । तत् पुनः सूक्तं
अभिप्रवस्य षड्वहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्ते शस्यते ।
“कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे” । ‘कत् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च
‘धाम्ने’ स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान्
यो ‘मनामहे’, त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येवोक्तप्राण्यपि स्वत्त्वादीनि । ‘स्व-
त्त्वाय’ च धाम्ने स्ववलायेत्यर्थः । यत्र स्व मेव वलं भवति, न तत्र
परकीयं वलं माणास्यते ; यथेह लोके । ‘स्वयशसे’ यत्र स्वमहिम-
कृत मेव यशो भवति, न सांयौगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’ महते
धाम्ने । मत्-प्राप्त्यर्थं मेव ‘वयं’ मनामहे ; मत्वा चोपास्यह इत्यभि-
प्रायः । ‘अमेत्यस्य’ सेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र ; तस्य । ‘रजसः’
रजो लोकः, अन्तरिक्ष लोक इत्यर्थः ; तस्य । ‘आ’ उपरि । ‘यद् अभ्रे’
यो मेघः ; तत्र । या आपः अवस्थिताः, ताः ‘अपः’ । ‘वृणाना’

* “कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वत्त्वाय स्वयशसे महे वयम् । अमेत्यस्य रज-
सो यद्ध वा अपो वृणाना वितुनेति म्नायिनी” —इति अ० सं० ४, १, १, १ ।

† “आपो वै सर्वा देवताः” —इति ऐ० ब्रा० १, १, १ । “विश्वेदेवाः = सर्वे देवाः”
—इति च प० दे० का० १, ४, ५ ।

सम्भजमाना 'वितनोति' विसृणोति वर्षभावेन । 'मायिनौ' प्रज्ञावती,
माध्यमिका वाक् । ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तामा मेव
सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे ॥ अभ्रे एव हि अधि
आपः वर्तन्ते इति आद्ध्यर्थं इत्युपपद्यते ॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः सात्,—'कदु प्रियाय' सुखाय
प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे । कथं नामैतत्
स्थानं सुखं च प्रियं च स्वस्ववत् स्वमहत्त्वस्य स्यादित्येव मर्थं विश्वान्
देवान् मनामहे । "मदेमहि, मनामहे"—इति याज्ञाकर्मसु पठि-
तम्* । कतमाः पुनरप्यो याचामहे? इति उच्यते;—'आसेन्यस्य
रजसः' अभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रं सुपरि
वर्त्तते, तस्मिन्नाभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनौ' माध्यमिका
वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे ॥

"द्युन्म^(११)"—इति†, अनेकार्थम् । "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"[‡] । वसिष्ठस्या-
र्थम् । त्रिष्टुबेव । महामते महदुक्त्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । हे 'शिप्रिन् !'
इन्द्र । 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु । क? 'सुदासे'
सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैनं मनुगृह्णाण, यथा
नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः । आगतस्य च सतः तव
'महत्त्वं शंसा' वह्निं स्तोत्राणि सन्तु । 'उत रातिः अस्तु' अपि च

* १भा० १५१४० १५० १८४० (१५), (१६) ।

† १भा० ४११४० ११५० ।

‡ शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सुहृदं शंसां पुनः दत्तितरुः । ऊहि वर्धयेन्मृगो
मत्तं स्तोत्रे यन्म मधि रत्नं च धेहि ।—इति ऋ० स० ५, १, ८, १ ।

हविर्दन्तिरस्त्वित्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्व मागत उपसृप्तः सन् शृणु,
 यत् कुरुस्व । हे 'वधः' वधयितः । 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु
 मिच्छति मर्त्या मनुष्यः ; तस्य । यद् वीर्यम्, तत् 'जहि' । हत्वा च
 तस्य वीर्यम्, निरुक्त मकृत्वा 'अस्ते' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा"
 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । एव मेतस्मिन् शत्रुवधसम्ब-
 न्धात् "द्युम्न"-शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः ; हते
 हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति ॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्नमेव हि
 भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति । द्युम्नं द्योतयित्वा च, यशस्तु दीप्तिं प्रकाश-
 स्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीय. पादः ॥

पवित्रं पुन्रातेर्मन्त्रः पवित्रं मुच्यते । येन देवाः
 पवित्रेणात्मानं पुनरते सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः
 पवित्रं मुच्यन्ते । गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः
 पवित्रं मुच्यन्ते । शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्वहुर्दकाः ।
 अग्निः पवित्रं मुच्यते वायुः पवित्रं मुच्यते सोमः पवित्रं
 मुच्यते सूर्यः पवित्रं मुच्यते इन्द्रः पवित्रं मुच्यते । अग्निः

* "गभस्तिपूतो यभिर्दधिभि सुत इत्यपि"—इति रु, च ।

पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं
ते मा पुनृन्वित्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यतेः
॥ १ (ई) ॥

“पवित्रम्^(१४)”—इति*, अनेकार्थम् । “पुनातेः”—इति धातु-
निर्देशो निर्वचनाभिप्रायः । “मन्त्रः पवित्र मुच्यते”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “येन देवाः ०—० पुनन्तु नः”† । मन्त्रस्य पवित्रत्व-
प्रस्थापको नियमः । पवित्रस्य वशिष्ठसंहितस्य वा श्रार्वम् । पावमानौ
सौमी । ‘येन’ ‘पवित्रेण’ मन्त्रेण ‘देवाः’ ऋत्विग्-यजमानाः ‘आत्मानं
पुनते’ ‘सदा’ सतत मेव । प्रभुते कर्माणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्,
‘तेन’ मन्त्रेणैव वीर्यवता ‘सहस्रधारेण’ बहुप्रवरेण प्रविरलेन
‘पवमानः’ पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-
यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वमिति ; न हि
इतरेषां देवानां पापमस्ति, यत् पूयेत । “न च वै देवान् पापं गच्छ-
ति”—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनाच ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते ।
ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां
देवत्वम् ॥

“रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते” ; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति । “वाचस्य-
तये पवस्व दृष्ट्वा अश्रुभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४११४० १५५० ।

† “येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानौ पुन-
न्तु नः ॥”—इति सा० सं० उ० शा० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि”†—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहणेषु विनियुक्ता । हे सोम ! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येत मर्थं पुरस्कृत्य ‘वृष्णः’ वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताज्जत्या दृष्टिं कर्तुरादित्यस्य ‡ चार्थे ‘पवस्व’ पूयस्व ; यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निषिच्यमानस्यैव ताभ्यां पवस्व । अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् ‘गभस्तिपूतः’ एव रग्निपूतः । किञ्च ; ‘देवः’ त्वं दानादिगुणयुक्तः । देवानां मेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रं ममि पावयितामि । किं सर्वेषां मेव ? नेत्युच्यते,—‘येषां भागोऽसि’ ये त्वा मभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः ; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात् ; न हीतरेषां देवानां पापं मस्ति । पूर्ववत् किञ्चित् ॥

“पवमानं मङ्गर्णो०—०धन्वसि” * । एतं मन्त्रं ध्याचक्षते । ऋषिगणैरुक्तमायादिभिर्व्यसैः समस्तैश्च त्रिभिः “प्र तं श्राश्रव” — इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता मृचां दशदशर्षो दृष्टाः ; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡ । हे ‘पवमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अव्ययानि’ ‘पयसा’ पविमयेन, श्रौर्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् ‘महि’ ‘अर्णः’ उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावमुपगतः,

* य० वा० स० ०, १ ।

† “अग्नौ प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।”—इति म० १५० ०१ खो० ।

‡ ऋ० स० ०, १, १८, ४—८, ५, १, २४ ऋ० ।

§ ऋ० स० ८, ५, १८० ।

॥ ‘पवमानं मङ्गर्णो’ धि धावसि सूर्यो न चिबो अव्ययानि पयसा । गभस्तिपूतो ऋत्विर्द्विभिः सुतो मुचे याजाय धन्वसि ॥”—इति ।

निर्घञीषः, स्वर्च्छा भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावसि' ।
 कीदृशः पुनः पूर्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यसे त्वम्? इति,
 उच्यते;— पूर्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन् ।
 ततः आहत्य क्रीत्वा सोमसूय-विक्रय-विधानेन, 'नृभिः' चत्विग्यज-
 मानैः 'अद्रिभिः' यावभिः 'सुतः' अभिषुतः । ततो 'महे' 'वाजाय'
 अन्नाय 'धन्वसि' हत्स्वं जगद्धारयित्रेऽर्थाय । कथं नाम हत्स्व-
 जगदुपकारित्व मभिनिष्पद्येत, दृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्कृत्य रस-
 भाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सुरो न
 चित्रः' सूर्य इव पूजनीयः ॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येत-
 स्मात् पावनधस्वम्हाद्रस्मीनां पवित्रत्वमुपपद्यते ॥ कैश्चित् "पवित्रवन्तः
 परि वाचं मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते ॥

"आपः पवित्रमुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति । "शतपवित्राः
 स्वधया०—० जुहोत"† । अश्वेवत्या । त्रिष्टुप् । वसिष्ठस्यार्षम् । 'शत-
 पवित्राः' षड्पावयिष्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता
 भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादि-
 गुणयुक्तानां मेव 'पायः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि
 गच्छन्ति । ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति
 च तानि कर्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रचर-
 न्तीत्यभिप्रायः । या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽङ्गः 'सिन्धुभ्यः'

* अ० सं० ०, ९, १८, १ ।

† "शतपवित्रा स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानां मपि यन्ति पायः । ता इन्द्रस्य न
 मिनन्ति मृतानि सिन्धुभ्यो ऽङ्गं घृतं जुहोत ॥"—इति ५, ४, १४, १ ।

स्यन्दमानाभ्यः 'हव्यं' हविः, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विजः ।
अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ॥ एव मन्त्रापः "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते,
अश्वदेवतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व एव
पावयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" । निगदप्रसिद्ध
एवैष निगमः (?) ॥

"तोदः(२४)"—इति *, अनवगतम् । "तुदः"—इत्यवगमः ।
"तुद्यते;" व्यथनार्थस्तेति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्विलं तोद
इत्युच्यते; तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके ॥ २ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वाँचेरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्स्त्वा मेवाभिद्वयाम्यरिर-
मिच कृच्छतेरोश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या
अग्नावाहुतयो ह्वयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव मवक्ष्यत् । तोदस्यैव
शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणोऽधि महतः स्वञ्चाः
सु अञ्चनः । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निग-
मो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे नामनी
भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्युवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वाँचे० —० महस्य" । दीर्घतमस

* १भा० ४१९ प्र० ०५० ।

† "मवक्ष्यत्" क, ख, ग ।

‡ अ० सं० १, १, १८, १ ।

आर्षम् । उष्णिक् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'पुरु त्वा दाश्वान्'
 वज्र दानवान् अहं भूत्वा हे अग्ने । त्वा महं 'वोचे' त्वा माङ्गया-
 मीत्यर्थः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा माङ्गयामि ?
 इति, उच्यते ;— यस्मात् 'अरिः अग्ने । तव स्विन् आ'—इत्येतद्
 विवक्षां सुचिरमपि विचार्य तवाह मरिरेव सोमाना मुच्चारणे ।
 अर्थः ईश्वर एव, समर्थोऽह माङ्गयामि त्वां सोतुं वज्र च दातु
 मित्यभिप्रायः । किं पुनः कारण मन्या देवता उत्सृज्य त्वा मेवाङ्ग-
 यामि ? इति, उच्यते—इतः ;— यस्मात् 'तोदस्य इव शरणे आ
 महस्य' तुन्नस्येव विदौर्णस्य कस्य चिच्छत्रस्य कूपस्योपरि । आङ्
 अर्थः । 'महस्य' महत इत्यर्थः । 'शरणे' विले । "शु" हिंसायाम्
 (ग्रा० प०), तस्य शरणं विलम्, तदिदारितं भवति ; तथाहि शब्दे
 विले कस्मिंश्चिद् वज्रा आपो गच्छन्ति, न च तस्य शब्दस्य महतो
 यद्वशशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तवानेकाद्यानेकदेवताश्चाज्जती-
 रस्माभिः प्रदत्ताः प्रतीच्छन्तो न सामर्थ्यपरिहाण मस्ति, अतो देवताना
 मस्माकं त्व मेवातिविशिष्टोपकारे प्रयत्नः, अतः त्वा मेवाङ्गयामि ॥
 एव मन्त्र शब्दसारूप्यादुपमार्योपपत्तेश्च "तोद"-शब्दस्य भू-प्रदेश-
 स्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चेकम्, "तोदमध्ये निर्हृत्याह्व-
 चतुर्दशशङ्कु निखन्यात्"—इति * सदसो निर्माणे ॥

स्त्रिया अपि च अमत्-प्रदेशः † तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि
 तुन्नस्य भू-प्रदेशस्याभिधायक मित्युपपद्यते ॥

* "योऽस्या मिति निवपति पूर्वोद्धे शङ्कुपरितम्"—इति का० ५, ९, १८ ।

† चसत्कपन मेवातिविशेषाकम्, "प्रजापतेर्मुखेनेतद् द्वितीयम् (म० प्रा० १५०
 १४० १५०)"—इत्यादिभ्यते ।

“अरिः, अमित्रम्; षच्छतेः”—इति निगमप्रसक्तम् । षच्छतेः
हिंसार्थस्य (भृ० प०) । “इंश्चरोऽप्यरिः एतस्मादेव” धातोः । यदन्य-
देवत्या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते, यस्मादन्यदेवतास्य अन्यदेवताश्चा-
परिमह्यया अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते; न चाग्नेस्तासां ग्रहणशक्तिपरि-
हाण मस्ति; न च ज्ञायते अग्ने विल इव निषिक्ता आपः कापि
गच्छन्ति, ता आहुतय इत्येतत् सामान्यं दृष्ट्वैव मवाचमन्तदृक्;—
“तेदस्येव शरण आ महस्य”—इति; “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”—
इत्यर्थः ॥

“स्वच्चाः^(११)”—इति*, अनवगतम् । “सु-अञ्चन.”—इत्यव-
गमः । “सं भानुना०—० मेत्याह”† । अत्रेराधम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
यस्य यजमानस्य नित्यपापयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्निः
‘आ जुह्वानः’ आह्वयमानः, अभिह्वयमानो वा, ‘घृतपृष्ठः’ घृताक्तपृष्ठः,
‘स्वच्चाः’ शोभनगमनः, स्वेन प्रकाशेन ‘भानुना’ सता सूर्येण ‘संय-
तते’ सङ्गच्छते, संसर्द्धते वा; सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तस्य यजमानस्य
किम्? इति, उच्यते;—‘तस्मै’ एव ‘अमृधा.’ अमृताः, अमृताणाः,
‘उषस.’ ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । यस्यैव अभिह्वयमानोऽग्निः
नित्यकालं मेव सूर्येण संयतते, तस्यैव पुण्यकृतः सुप्रभाता रात्रयो
भवन्ति, नेतरस्य यज्वनः इत्यभिप्रायः । अपि च य एवम् ‘आह’
अयज्वापि शुद्धादितौथो दरिद्रः कश्चित् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘सुन-

* १भा० ४११४० ११५० ।

† “सं भानुना यतते सूर्येण आह्वयमानो घृतपृष्ठः स्वच्चाः । तस्मा अमृधा उषसो
व्युच्छान् इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥”—इति अ० सं० ४, ९, ८, १ ।

वाम' अभिषुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः
सुप्रभाता एवोपसः,—किं सुत यः सुनोतीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्
“सूर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्बन्धात् “स्वचाः = स्वचनः” अञ्चतेः
(भू० प०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति”, एते “विष्णोः” एव “दे नामनी
भवतः” । अत्र “शिपिविष्टः^(१०)”—इति*, एतद् गुणपद मनवगतम्;
पक्षेण चानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः ।
अस्य सम्बन्धाच्च “विष्णु^(१०)”—शब्दः† समान्नातः । यथा “अवाः”—
इत्यस्य सम्बन्धात् “सोम”—शब्दः “सोमो अवाः”—इति‡ । न ह्यत्र
प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समान्नातः, देवतापदत्वात् ? । अन्योर्द्वयो-
रपि नाम्नोः यत् “पूर्व”, तत् “कुस्मितार्थीयं भवति”—“इति”
“श्रौपमन्यवः” आचार्यो मन्यते । यथा च कुस्मितार्थीयं तथोदा-
हरणार्थं मेव निर्बुवन् दर्शयिष्यति ॥ ॥ २ (७) ॥

किं मिते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्षे शिपि-
विष्टो अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः
समिथे बभूय ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यात मेतद्भवत्यप्रस्था-
पनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा० ४१९ पृ० १९पं० ।

† १भा० ४१९ पृ० १९पं० ।

‡ १भा० ४०२ पृ० ४ख० १ख० (१९) ।

§ वक्ष्यति च प० दै० का० १, १, ७, ८ ।

॥ इत उक्तपरिप्रेषणं लब्धेऽप्येव ।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णोः
प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टो-
ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदर्थं गूह एतत् । वर्ष इति
रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भ-
वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥३ (८) ॥

“किं मित् ते”, “प्रतर्त्ते अद्य—इति” । वसिष्ठस्यैते आर्षे । विष्णोः
शिपिविष्टस्यान्वारम्भरणीये चरुः, तस्यैते चाज्यानुवाको ; वाजपेये च
सप्रदशे शस्त्रे शस्यते ; सोमातिरेकशस्त्रे च ततोयमवने च किं रूपः
त्वम् ? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते ; “किं मित्
ते विष्णोः”—इति † । किं मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं ‘परिच्छयं’
परिध्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तत्र सन्ति, येनेवं “प्र-
ववत्ते” पुनःपुनर्ब्रूये । अस्माकं समयतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति,
“शेष इव निर्विष्टितोऽस्मीति” ; “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि सूर्यः, उदय-
काले निर्विष्टितः शेष-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व
मकुत्सितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्”
प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह ;—
कथम् ? इति, उच्यते ;—“शिपयः”, “अत्र” अस्मिन् प्रशंसापत्रे
“रश्मयः उच्यन्ते” । स च सूर्यो मुहूर्त्ततः “तैः” शिपिमञ्जैः बाल-

रश्मिभिः “आविष्टः”, तस्मात् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते* । एव मेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति ; नाद्यीलोपमासम्बद्ध मित्यभि-
प्रायः । हे ‘विष्णो !’ किं मेतदेवैकं रूपं तव ‘परिचक्ष्यं’ “प्रख्याप-
नीयम्” अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि
रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति । “यदुत” एवं “प्रब्रूये—शिपिविष्टो-
ऽस्मौति प्रतिपन्नरश्मिः” प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिस्थिति । विजानीमस्त-
वैतद्रूपद्वयम् । अतो ब्रूमः ;—“मा वर्षो[†] अस्मादपेगूह एतत्” । ‘मा’
एतद् ‘वर्षः’ रूपम् ‘अस्मात्’ अस्माक मगतः प्रख्यापय । किं तर्हि ?
‘अप गूह एतत्’ संयतं कुरुष्वेतद् “शिपिविष्ट”-शब्दवाच्य मुपमेय
रूपम् ; अयं वा वालरश्मिसंयुक्तम् । किं तर्हि ? “यदन्यरूप.”
येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “सङ्ग्रामे” “बभूय” “भवसि”† । “संयत-
रश्मिः” सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूपं मनेक-
रश्मिविक्रचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः । तद्वानाष्ट्यं सङ्ग्रामेषु भवति ॥
“तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, “उत्तरा”
अगस्या एव प्रकृताया ऋचः “भूयसे निर्वचनाय” ; अत्र हि
स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्र मुच्यते ॥ ३ (८) ॥

प्र तर्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि वयुनानि
विद्वान् । तन्वा गृणामि तवस् मतव्यान् क्षयन्त मस्य

* अ० स० ५, ९, २४, ७ अग्न्याख्यायां सा० भा० एव मेव ।

† ‘पुरा खलु विष्णु स रूपं परित्यज्य कृत्रिम रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसि-
ष्ठस्य साहाय्यं चकार । जानम्विरनया प्रत्यावष्टे ।’—इति अस्या एव ऋचो आख्या-
रभे सायण ।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य^१ शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा-
म्यर्थोऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्त्वा
स्तौमि तवस मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेय
मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त
आघृणिरागतहृणिः । आघृणे संसंचावहै । आगतहृणे
संसेवावहै । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिना-
दायुर्दस्थोः प्रामाययदायुर्दस्थोः ॥ ४ (६) ॥

“प्र तत् ते^१ श्रुद्य” — इति † । हे ‘शिपिविष्ट !’ विष्णो ! ‘तत्’ ‘ते’
तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशंसार्थीय मेव पश्यामि ; यदन्ये कृत्विता-
र्थीयं पश्यन्ति । ‘वयुनानि’ युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’
जानानः । किञ्च ; “अर्थोऽह मस्मि” यस्मादीश्वरः स्तूतीना मुदीरणे,
युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि । अथ “वा” “अर्थस्त्व ममि”
अर्थ ईश्वरः, मदनुराहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति
विस्फुटतर प्रशंसानामत्र मिति । यस्त्वं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’
‘त्वा’ त्वा मद्दं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवस’ मंहान्तम् । ‘अतव्यान्’
अमहानहम् ; आत्मनिन्दया सूयते । कवर्जमानं निवभन्तम् ? ‘अस्य
रजसः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके’ पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे
निवसन्तं स्तौमि ॥

“आघृणिः (१८)” — इति †, अनवगतम् । “आगत-हृणिः” — इत्य-

• “तमे षद्य” — इति क, घ, ग ।

† अ० घ ५, १, १५ ५ ।

‡ १५० ४१९ ४० २५० ।

वगमः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि वां विमुचो०
—०नो भव” * । भरद्वाजस्येय माघम् । गायत्री । पौष्णे सूक्ते ।
‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुचः’ विमोचयितः । प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन् ।
सूर्य्य । ‘नपात्’ नप्तः । अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-
पेक्षया नपान्वं सूर्य्यस्य । अथ वा मनुष्याणां मेव नप्ता स्यात् ; नृभ्य
ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते ; यदुक्तं
मन्वुपस्थाने,— “एष प्रातः प्रसुवति”—इति † । ‘आघृणे’ आगत-
दीप्ते । ‘सं सचावहै’ “संसेवावहै” । ‘वाम्’ आवां परस्परतः ।
‘रथीन् ऋतस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘भव’ । त्वदुदयप्रतीच एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत् त्वं मुदिहि,
त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । स एव मयं मत्र सूर्य्य-
सन्धन्वात् “आघृणि”—शब्दो दीप्तिवाचकः । दीप्ति-कर्मसु च पठित
एवायं “हरः(८), हृणिः(१०)”—इति ‡ । क्रोधोऽपि हृणित्युच्यते,
—“हेऊः(१), हरः(२), हृणिः(३)”—इति § ; तदपि प्रकरणवशादुपे-
क्षितव्यम् ॥

“पृथुजयाः(४०)” —इति ॥, अन्वगतम् । “पृथुजवः”—इत्यवगमः ।

* ‘एहि वा विमुचा नपादाघृणे सं सचावहै । रथीन् ऋतस्य नो भव ॥’—इति
ऋ० सं० ४, = ११, ११ ।

† ‘अग्नि मादित्य’ साय प्रविशति, तस्मादग्निर्दूराग्नं ददते । उमे हि तेजसी
सम्ययेते, उद्यन्त वादित्य मग्निरनु समारोहति, यस्माद्धूम एवाग्निर्दिवा ददते ॥—
इति तित्तिरित्युति (य० वा० सं० १, ८ टी०) ।

‡ १भा० १५ = २० १श्व० १० ख० (८), (१०) टी०प०न्याम ।

§ १भा० १२१३ १श्व० ११४० (१), (१), (१ टी०प०न्याम ।

॥ १भा० ४११३ = पं० ।

“यं नु न किः पृतनासु० —० दायुर्देह्योः”* । विश्वामित्रस्य मार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सुक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘यं नु न किः’ य मिन्द्रं न कश्चिदपि ‘पृतनासु’ सङ्ग्रामेषु
 ‘स्वराजम्’ अपराधीनराज्यं ‘द्विता’ दिविधेनापि बलेन सांयोगिकेन
 श्रौरसेन च, ‘तरति’ जयति; सर्वथा योजेतुं न शक्यत इत्यर्थः ।
 अथवा; ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा वा, यज्जधा वा वर्त्तमानं ‘पृतनासु’
 ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति ‘नृतमं’ मनुष्यतमं ‘हरिष्ठां’
 हर्ष्योः स्यात्तारम् । ‘इनतमः’ ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, ‘सत्वभिः’
 यो ह शूयैः’ अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः
 बलैः, शूयैश्च बलविशेषैरेव । अथ वा ; सत्वशब्दविशेषणमेव “शुष”-
 शब्दः स्यात्,—सत्वयुक्तैः शूयैः बलैरिति । ‘पृथुञ्जयाः’ विल्लीर्णजवः
 ‘अमिनात् आयुः’ । कस्य ? ‘दह्योः’ मेघस्य, असुरस्य ; त मंहं स्तौमि ।
 स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दसाहचर्यात् वधाधि-
 काराच्च “पृथुञ्जयाः = पृथुजवः”—इत्युपपद्यते ॥ ४ (८) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रश-
 स्तम् । दूरे दृशं गृहपति मथयुम् ॥ दीधितयोऽङ्गुलयो
 भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रवृत एने अग्निः समरणा-
 ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
 दूरे दर्शनं गृहपति मत्तनवन्तम् ॥ ५ (१०) ॥

* “यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् । इनतमः
 सत्वभिः हं शूयैः पृथुञ्जया अमिनादायुर्देह्योः ॥”—इति अ० २ पा० १, २, १२, १ ।

“अथर्युम्^(१८)”—इति*, अनवगतम् । “अतनवन्तम्”—इत्यव-
 गमः ॥ “अग्निं नरो०—०मथर्युम्”† । वमिष्ठस्यार्पम् । विराट्चिपुप् ।
 महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम्‡ । ब्रूहस्प दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि
 आग्निमाहते शक्ते जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव § । ‘नरः’
 मनुष्याः ‘दीधितिभिः’ अङ्गुलिभिः योर्ध्वं परिगृह्य, उत्तराणि च
 ‘हस्तच्युती’ हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रचावयन्तः ‘अरण्योः’ सकाशा-
 दग्निं ‘जनयन्त’ । ‘प्रशस्तं’ प्रशस्य मित्यर्थः । ‘दूरेदृशं’ दूरे दर्शनम्
 ‘गृहपतिम्’, ‘अथर्युम्’ “अतनवन्तम्” गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र
 अततैः गत्यर्थस्य (भृ० प०) मारुष्यादग्न्यधिकाराच्चापि “अथर्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दीधितयोऽङ्गुल्यो भवन्ति” ; ता हि “धी-
 यन्ते” “कर्म्मसु” अनुष्ठेयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यृतः” प्रतिगतः ।
 “एने”, “अग्निः” वा स्यात् “समरणाज्जायते—इति वा” ; अरण्योः
 हि ‘समरणात्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्सार्कं सरांसि त्रिंशत्तम् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत्सार्कं सहे-
 त्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा
 कान्तकानीति (वा कृतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त
 इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१२ पृ० ६१५० ।

† अ० सं० ५, १, २२, १ ।

‡ “आज्यप्रयोगे विशिजित” —इति रे० आ० ५, १ ।

§ “अग्निमर इत्याग्निमाहृतम्”—इति आ० ८, ८ ।

॥ बन्धनौघिज्जालगंत मेतस्य इत्येव च-पुरुषे ।

स्तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने
 सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधा-
 नेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहो-
 रात्रा त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तथा एताश्चान्द्रमस्य
 आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति
 तथापि निगमो भवति । य मक्षिति * मक्षितयः पिब-
 न्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ † ॥

“काणुका(५९)”—इति †, अनवगतम्, अनेकायं च । “कान्त-
 कानीनि वा, क्रान्तकानीनि वा, क्षतकानीति वा”—इत्येवमाद्याः
 शब्दममाधयः । “एकया प्रति०—०काणुका” १ । काणुस्य कुरुसुतेरिय
 मार्षम् । गायत्री । ऐन्त्री । ‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन, सक्त-
 प्रतिहितेनैव चेतसा ‘पिबत्’ पिबतीन्द्रः ‘साकं’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः
 पिबति ? ‘सरांसि’ । कियन्ति ? ‘त्रिंशतम्’ । कस्य पूर्णानि पिबति ?
 ‘सोमस्य’ । किङ्कुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि”, प्रियाणीत्यर्थः ।
 अथ “वा” सोमस्य “कान्तकानि”, अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णा-
 नीत्यर्थः । अथ “वा” “क्षतकानि” मंछतानि, च्छलिग्भिः इन्द्रार्थ
 सेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मात् “सोमस्य कान्तः” तस्मादपि-

* “य मक्षिति”—इति च पाठो दृष्टित्युक्तः । ५८ प्र० १८ पं० द्रष्टव्यम् ।

† नाचैकादशखण्डसमाप्ति ङ-च-पुस्तकयोः ।

‡ १भा० ४१९ प्र० १९पं० ।

§ ५८० सं० १, ५, १८, ४ ।

वत् । अन्यथेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम् । आह, कथम् ? इति, उच्यते,—“आघातः इति वा” आ कणे घातं पिबतीति यावत्, कणे हन्यत इत्यर्थः ; “कणे हतः”=“कान्तिहतः”—इत्यर्थः । कामः, प्रार्थना, कणे,—इतिममानार्थाः* ; कामे योऽभिहतः, स “कणे हतः”—इत्युच्यते, हतयानाभिलाष इत्यर्थः । एव सैतत् काणुकेति सरो-विशेषण मिन्द्रविशेषणं वा ? पानविशेषणं वा ? सर्वेषां मस्मिन्नन्ते प्रकृतत्वात् । एवं चास्य विकल्प्यमानस्थानेकार्यतापि दर्शितैव भवति ॥

यदेतदुक्तं मस्मिन्नन्ते “सरांसि विंशतम्”—इति, अस्याभिधेय-विषयप्रख्यापनप्रसक्तं मिदमुच्यते ;—“तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते” तत्रै-तस्मिन् विंशच्छब्दे एतदभिधेयं मर्थवन्तु याज्ञिकाः ‘वेदयन्ते’ कथ-यन्ति । “विंशद्वयपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि”—इति ; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्त्यपर्यायाः त्रयोऽप्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दशा चमसाः†, तदभिप्रायेण विंशत्-सरांसौत्युक्तं मन्त्र-दृशा । ते ह्येन्द्रस्य “सरकाः” अभिप्रेताः ‡ । सौधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् त्रिविधस्य यानि तान्युक्त्यमस्मद्भानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति” पीयन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—

* “कनति”—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात् । १भा० १८९ प्र० द्रष्टव्यम् ।

† “ग्रहोक्थं वा एतत् प्रसक्तं नव प्रातर्पणा गृह्यन्ते । नवभिर्वेदिष्ववमाने क्षुपते ; क्षुते सोमे दशमं गृह्णाति ।”—इति रे० ब्रा० ६ १, १ ।

‡ चमसा पक्षाः इति पर्यायवचनम् । ‘यद् वित्तं ग्रहेभ्यः गृह्यत, तद् पक्षाणां प्रचलम् ।’—इति रे० ब्रा० ६ १, ८ ।

§ सरक=मद्यपानपात्रम् । तथा हि—“सरकोऽप्यनुतर्पणम्”—इति अ० को० १, १०, ४९ । सौधु, इच्छादिजन्यो मद्यविशेष (Vingai) । तथा हि द्विविधं सौधु माह,—“जेय जीतरस सौधुरयक्कमधुरद्रवैः । मिदं पकरस सौधु सम्यक्-मधुरद्रवैः ।”—इति । “मधुरद्रवैरचुरसादिभिः”—इति आ० वि० सू० ७ अ० ।

इत्येष याज्ञिकानां मभिप्रायः । “त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिंशत्-
पूर्वपक्षेति नैरुक्ताः” । “तत्” तत्रैवं सति “याः एताः” “चान्द्र-
मस्यः” चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, “आगामिन्यः” प्रतिपद्-
द्वितीयाद्यासु तिथिष्वगच्छन्तीति । किं तामाम् ? इति, उच्यन्ते ;
—“रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति” । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष
“निगमः” ;— “य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति”—इति । चन्द्रमस
मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति”
आ-पूरयन्ति । यथा चैतदेवं “तथापि” तथैष “निगमः” ;—“यथा
देवा अंशु माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्व-गृहीतस्य वैश्वदेवस्य रश्मिर्निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतो
ऽनेन याज्याहुतिर्हयते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशु’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एव मनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’, ‘वरुणः’, ‘बृहस्पतिः’ च एते ‘भुवनस्य’
भूतजातस्य ‘गोपाः’ गोपारः । ‘आप्याययन्तु’ आयुषा धनेन च ।
किञ्च ; ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अक्षितिम्’ अक्षीणं सोमम्, ‘अक्षि-
तयः’ सूर्यरश्मयः ‘पिबन्ति’, तथा त्वा मपि हविर्दातारं सन्तं
पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु “य मक्षितिम्”—इति
पाठः, तेषां य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति, स च त्वा माप्याययन्ति-
—नेवं योज्यम्* ॥

आह ;—“एकया प्रतिधापिषत्”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * “सुरां
 सरांसि त्रिंशत् मिन्द्रः” पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—“तद् या
 एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रक्षयः, ता अपरपक्षे
 पिबन्ति”—इति ; तदेतद्रक्षिषु पादेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने,
 सर्व मेवेद मसम्बद्धं भवति?—इति, “एकया प्रतिधापिषत्”—इत्ये-
 तस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् “अचिति मचितयः पिबन्ति”—इति
 रक्षिणां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्दे-
 नोच्यत एव —“अमावादित्य इन्द्रः”—इति विज्ञायते । तदवयव-
 भूताश्च रक्षयः, आदित्येन सह समासव्यासस्तुतिभाजः† । सरः-शब्दः
 खल्वपि उदके एव वर्तते ; “पयः(१०), सरः(१८), भेषजम्(१९)”—
 इत्युदकनामसु पठितम्‡ । तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि
 पञ्चदशाह-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि
 सूर्यः = इन्द्रो रक्षिभिरपरपक्षे पिबतीति । एव मेतत् सर्वं सुपपद्यते
 एव नैरुक्तपक्षे ॥ ६ ॥

अधिगर्मन्तो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रश-
 सन सेवाभिप्रेतं § स्यात्तच्छब्दवत्त्वादधिगो शमीध्वं
 सुशमि शमीध्वं शमीध्व मधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते ।
 तुभ्यं श्रोतन्यधिगो शचीवः । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रो-

* पु० ५१ वृ० १४ पं० ।

† “तासां भक्तिमाहर्च्य आख्यास्यामः”—इत्यादि । प० दे० का० ०, १, १—४ ।

‡ १भा० ८१ वृ० १४ १९ ख० (१०) टीप्पण्याम्, (१८), (१९) ।

§ “प्रमसानामैवाभिप्रेतं”—इति क, ख, ग ।

ऽप्यधिगुरुच्यते । अधिगव आह मिन्द्रायेत्यपि निगमो
भवति ।- आङ्गूय* स्तोमं आघोषः । एनाङ्गूयेण वय
मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

“अधिगुः^(११)”—इति †, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “अधिगुर्मन्त्रो
भवति” । आह, किं कारणम्? उच्यते;— “गवि अधिकृतत्वात् ।
सोय मधिगुः सन् अधिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स
अधिगुः । “अपि वा” गोरनित्यत्वात् “प्रशासन मेव” एतत् “अभि-
प्रेतं” स्यात् । अधिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं
स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? “तच्छब्दवत्त्वात्” । तथा
ह्यस्य मन्त्रस्य अधिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्तं सुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन
“अधिगो शमीध्वम्”—इति § । हे ‘अधिगो !’ सर्व एव यूयं ‘शमी-
ध्वम्’ “शमयध्वम्” एनं पशु मिति । “दैव्याः शमितार आरभध्वम्
०—० आशामाना मेधपतिभ्यां मेधम् ०—० नेदस्तोके तनये
रवितारवच्छमितारः ०—० अधिगो शमीध्वम्”—इति ॥ प्रैषः । हे

* “भवत्याङ्गूय”—इति क, ख ।

† १भा० ४१४ प्र० ५ पं० ।

‡ “अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स रनं वाचा चशादु; वाचा वा रनं होता
विशासि”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ७ ।

§ ऐ० ब्रा० १, १, ७ ।

॥ “दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः * * * उपनयत मेधा दुर आश-
साना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्राक्षा अग्निं भरत * * * सुषीत बर्हिः * * *
अन्वेनं माता मन्यता मनु पितानु धाता सगर्भोऽनुसृष्टा सयूयः * * * दीचीना
मस्य पदे निषणात् सूयं चक्षुर्गमयतादु वार्तं प्राण मन्ववष्टजतादनरिष मर्त्यं
दिश शीर्षं शयिवीं शरोरम् * * * रक्षसास्त्वव माच्छातात् परा नाभ्या अपि-

‘दैव्याः !’ ‘शमितारः !’ अपि च हे ‘मनुष्याः !’ ‘आग्भध्वम्’
‘उपनयत’ च एनं पशुम् । एताः ‘मेध्याः’ * ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वार
इत्यर्थः । ‘आशासानाः’ प्रार्थयमानाः, ‘मेधपतिभ्याम्’ † आभ्या मग्नी-
षोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम् । किञ्च ; ‘प्र अस्मै अग्निं
भरत’ प्रभरतास्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं सुबसुकम्, पुरस्ताद्वार-
यतेत्यर्थः ‡ । किञ्च ; ‘सूणीत वर्हिः’ अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय,
उपाकरणं सेनं दर्भं मपास्यतेत्यर्थः § । किञ्च ; ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’
एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘यिता’ । ‘भ्राता
सगर्भ्यः’ ‘अनु’मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुमन्यतां’
चैनं ‘सखा मयूयः’ सहयूयचारी ; ‘अनु’मन्यता सेन सेभिः सञ्ज्ञपयते-
त्यभिप्रायः । किञ्च ; ‘उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्’ उदक्-
पादं सेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । किञ्च ; सूर्यप्रभव मस्य चतुः, ततः ‘सूर्यम्’

शयो वपा मुत्तुखिदतादन्तरेवोपाशं वारयध्वात् * * * श्वेन मस्य वत्तां छणुतात्
प्रमसा बाहू भक्षा दोषणी कक्षपेवांवाऽऽच्छिदे श्रीषी कवपोऽक्षेकपयांठीवन्ता पङ्क्तिं
शतिरस्य बह्वयस्तां अनृष्टीथावयतादु गात्र गात्र मस्यानूनं छणुतात् * * * कव-
भगोचं पार्श्वे खनताम् * * * ॥ १ ॥ अस्मा रथाः संछजतात् * * * बनिष्ठु मस्य
मा राविष्टोर्कं मन्यमाना नेदुस्तोके नगये रवितारवच्छमितार, * * * अग्निगो
शमौध सुगमि शमौध शमौध समिगो * * * ॥ ७ ॥” —इति ऐ० ब्रा० १, १ ।

* “पशुर्वै मेध” —इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

† “यज्ञमानो मेधपतिः”, * * * यज्ञमानं मेधं तत् स्वेन मेधेन समर्द्धयति, यद्यो
खल्वाङ् यस्यै वाव कस्यै च देवताये पशुरास्यथते सेव मेधपतिरिति । स यद्येक-
देवता पशुः स्यात् ‘मेधपतये’ —इति ब्रूयाद् यदि द्विदेवत्यो ‘मेधपतिभ्याम्’ —इति,
यदि बहुदेवत्यो ‘मेधपतिभ्यः’ —इति, एतदेव स्थितम्” —इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वं पशुरग्निं हि सोऽनुप्राचयतेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्व-
रति” —इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

§ “ओषध्यान्ना वै पशु, पशु मेव तत् सर्वोत्तमानं करोति” इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

एव 'गमयतात्' । 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्' । 'असुं'
 शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत । 'दिशः' 'ओचम्'
 अन्ववसृजत । किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य
 त्वचम्' 'आच्छादतात्' आच्छातेत्यर्थः । ततोऽनन्तर मेव 'पुरा'
 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खि-
 दतात्' उद्धरत । किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उग्राणम्' अस्य
 शम्यमानस्य 'वारयध्वात्' । 'श्वेन मस्य' श्वेनाकृति श्वेनवर्णं वा पाकेन
 'वक्षः' उरः 'कुरुत' । 'प्रशमा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाह्वो-
 रेवैतदभिधानम् अवयवगः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते,
 आ आरक्षिसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत । खधित्याकृती,—इत्येकः ।
 शलाशब्दः अरत्या मेव वर्त्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
 प्रशस्तौ कुरुत । शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके । "श्वेन-शला-
 कश्चपा-कवपा-स्त्रेकपर्णेष्व्याकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति
 हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्चपेवांस' कश्चपाविव अंशौ कुरुत ।
 किञ्च; 'अच्छिद्रे ओणी' अविकले कुरुत । 'कवपोरू' कवपे गति-
 समर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गति-
 कर्माणः* । पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः । 'स्त्रेक-
 पर्णा' करवीरपत्राणीव 'अष्टौवन्ता' अस्त्रिमयुक्तौ कुरुत । 'वद्विंशति-
 रस्य वड्क्रयः†, ता अनुष्ठयोच्यावयताद्' या एता वड्क्रयः पशवः‡,
 ता अनुष्ठया अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत । किञ्च;

* १भा० २२६पृ० ९ख० १४ख० (२६), (२०), (२८) ।

† "वद्विंशतिरस्य वड्क्रयः"—इति कौषि० ब्रा० १०, ४ ।

‡ "पात्रेस्य मूलभूतान्यखौनि वद्विंशद्व्याचानि"—इति मद्गी०, य० वा० ९४, ४) ।

‘गात्रम्’ ‘अग्न’ ‘अनूनम्’ अविकलं ‘कण्ठतात्’ कुरुत । किञ्च ;
 ‘ऊवध्यगोहम्’ ऊवध्यं यः पार्यिवो गर्तः, प्रकष्टं संवृणोति, तम् *,
 उत्तरञ्चात्वालस्य ‘खनतात्’ । ‘अस्त्रा रक्षः संसृजतात्’ असृग्भाञ्चि रक्षांमि
 कुरुतेत्यर्थः । किञ्च ; ‘वनिष्टुम्’ दृष्ट्वा ‘मा राविष्ट’ मा शब्दं करि-
 यथाः । ‘उरुकं मन्यमाना’ उलूकयन्तं वनिष्टुं मन्यमानाः ; उलूको हि
 भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराज्यते,—अयं मुलूकोऽयं मुलूक इति ।
 तदाशङ्कया उलूकमारुण्यादनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः !
 ‘नेदस्त्रोके तनये रमितारवच्छमितारः’ नैतत् कर्म कुर्वतां रवितारवत्,
 पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात् ; अगवणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविव्यती-
 त्यभिप्रायः । हे ‘अभिगो !’ ‘शमीध्वम्’ एनं पशु ‘सुशमि शमीध्वम्’
 यथा चायं सुशमितः स्यात्तथैनं ‘शमीध्वं’ हे ‘अभिगो !’ मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एव मेतस्मिन् दैवस्य शमितुः अभिगोः† प्रशमनं मित्येत-
 दुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्वादस्मिंश्च प्रिये‡ यथामन्त्रं प्रशमनानि
 द्रष्टव्यानि ;—“प्राप्ता अग्निं भरत”—इत्येवमादौनि १ ॥

“अग्निरप्यभिगुरुच्यते” अष्टतममनेऽसावित्यभिगुः । “तुभ्यं श्रोत-
 न्य० —० मेधिर” ॥ । कुशिरुपुचस्वार्थम् । विराट् । पाश्चिष्ट-

* “ओषध वाऽऊवध्यं मिथं वा ओषधोनां प्रतिष्ठा”—इति ऐ० ब्रा० १, १, १ ।

† “अभिगुर्वै देवानां शमिता पापो निषमिता शमित्यभ्यैवेन तं निषमिष्यथ
 धन्यश्चेति”—इति ऐ० ब्रा० १, १, ७ ।

‡ प्रिय = अतिजां प्रेषणं करिष्ये । तथा श्रोतरेयमुक्तिः,—“प्रियं मेच्छन् तत् प्रेषा-
 या प्रेषत्वम्”—इति १, १, ८ । “प्रियेभिः प्रेषानामानि (य० वा० १८, १८,)”—
 इत्यादयश्च द्रष्टव्याः ।

§ ऐ० ब्रा० १, १, १ । पु० ११४० ११४० (टीपन्याम्) ।

॥ “तुभ्यं श्रोतन्यभिगो शचीनं सुकान्तं अग्ने मेदेवा घृतस्य । कृद्विगुस्तो वृष-
 ता भानुना आगा द्या ऊवध्य मेधिरः”—इति ऋ० सं० १, १, ११, ४ ।

सोक्ते* स्तुक्ते विनियुक्ता । हे 'अभिगो' अष्टतगमन ! 'शचीवः' कर्मवन् ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेते 'स्तोकासः' विन्द्वो वपा मतीत्य श्रोतं चरन्ति । 'मेदसः' च 'धृतस्व' च । यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविशस्ताः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिषुतः, 'वृद्धता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ । आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थं मेव चरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व । हे 'मेधिर' यज्ञवन् ! इत्यर्थः । एव मत्र "अभिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरभिगुलमुपपद्यते ॥

"इन्द्रोऽप्यभिगुरुच्यते" । तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इदु०—राततमा"† । नेधस इय मार्षम् । अहीनस्तुक्ते शस्यते । 'असौ' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्नं मिव ; यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि । 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय हेत्वे । किञ्च ; 'शचीवमाय' शक्स्वमाय, स्तुतिसमाय ; यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात् । 'अभिगवे' अष्टतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यपावेवार्हन्ति, तानीत्यभिप्रायः ॥ एव मस्मिन्नभिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभिधानं मित्युपपद्यते ॥

* परमौ स्तोकानुवचन इदं स्तुतम् । आ० २, ४ २० ।

† अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय । शचीवमायाभि गव ओह मिन्द्राय ब्रह्माणि दाततमा ॥—इति अ० स० १, ४, २०, २ ।

“आङ्गूषः^(४४)”—इति *, अनवगतम् । “स्तोमः” अभिधेयः ।
 “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “एनाङ्गूषेण[†]—उत द्यौः” † ।
 त्रिष्टुप् । कुत्सस्य चित्तस्य वा कूपे पतितस्यार्घम् । वैश्वदेवस्य चरोर्भाट-
 व्यवतो याज्येषा । ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन
 स्तोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे
 ‘सर्वे’ एव अनवखण्डिताः सन्तः, सर्वान् भाटव्यान् ‘अभि’ भवेम ।
 तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘सामहन्त’ पुनःपुनर्मह-
 यन्तां पूजयन्तु । ‘अदितिः’ च पूजयतु । ‘मित्र्युः’ च पूजयतु ।
 ‘इष्टिवी’ च पूजयतु । ‘उत द्यौः’ पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते ॥ एव
 मत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूष”-शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्घ्योपपत्तेश्च ॥
 ७(११) ॥

‘आपातमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमा
 ऋजीपी । सोमो विश्वान्यतुसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रति-
 मानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहा-
 री स्तृप्रप्रहारी †) सोमो वेन्द्रे वा धुनिर्हूनेतेः शिमीति
 कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीपी सोमो यत्सोमस्य
 पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीप मपार्जितं भवति तेन-

* १भा० ४१४ ४० १२ पं० ।

† “एनाङ्गूषेण वयं मिन्द्रवन्तोऽभि स्याम वृजन्ते सर्ववैरा । तत्रा मित्रो वरुणो
 सामहन्ता मदितिः मित्र्युः इष्टिवी उत द्यौः ॥”—इति ऋ० सं० १, ७, १९, ४ ।

‡ यन्मनीचिक्कान्तर्गतं तेतन्न दृश्यते क ख ग-पुस्तकेषु । “क्षिप्रप्रहारी”—इति
 रोश-सम्पादित M-पुस्तकपाठः; “स्तृप्रप्रहारी”—इति रोश-सम्पादित A-पुस्तक-
 पाठः । “क्षिप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव वृत्ति-सम्मतं पाठः ।

ज्जीपी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति* । ऋज्जीपी
 वृज्जीति । हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे
 हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा । वृद्धां ते † हरीं
 धाना उप ऋज्जीपं ‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-
 दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा मादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा
 सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि
 दद्मुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दद्मुवन्त्यर्वागे-
 वैन § मप्राप्य विनश्यन्तोतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्डुकं
 सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्रुत इति वा
 श्माश्रुत इति वा । अथ श्मशा रुध्वाः । अवारुधच्छ्म-
 शा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २०

“आपान्तमन्युः (५)”-इति ॥, अन्वगतम्, पक्षेण चानेकार्थम् ।
 “आपातितमन्युः”-इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”-इति ॥ । वैशा-
 मित्रस्य रेणो रिय मार्षम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्यैकाहे निष्केवत्ये वि-
 नियुक्ता । आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, ‘तपल-
 प्रभर्मा’ ‘तप्रहारी सिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा’ । ‘धुनिः’ धूनयिता

* “भवति”-इत्यशुद्ध एव च-पुस्तके ।

† “वृद्धां रात्रे” ख ।

‡ “ऋज्जीपि” क, ख । “ऋज्जीपिन्” ग ।

§ “दद्मुवन्त्यर्वागेवैन” क, ख ।

॥ १ भा० ४१४ श्र० १७ पं० ।

॥ ५० पं० ८, ४, १४, ५ ।

कर्मयिता शत्रूणां पाचाणाम् । 'शिमिवान्' स्वाधिकारविहितेन कर्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'अज्जीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य अज्जीषित्वं सुपपद्यते ; अथेन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तयोरश्वयोः अज्जीषभागाः * इत्यनयापेक्षया अज्जीषित्वम् । एव मय मर्द्ध्वः सोमस्येन्द्रस्य वा ; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्ध्वः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः ;— य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपवीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति ; स हि तेषां मधिपतिः । एव मेते चयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव,—“नार्वगिन्द्र” प्रतिमानानि देभुः”—इति । नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दद्भुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेव तान् पुनात्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा “एनम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “विनश्यन्ति”, नेपमार्थं कुर्वन्ति ; स हि तेषां विनाशः । एव मेघ पाद ऐन्द्रः । एव सुभयप्रधानत्व मस्या अचः ॥

अथ वैव मन्यथास्या अच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ पादवैन्द्वत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपादं सुख्य चतुर्थः पादः आद्याभ्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः त्वप्रहारौ, धुनिः, शिमिवान्, शरुमान्, अज्जीषी च ; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दद्भुवन्ति । किन्तर्हि ? अर्वागेवैनमप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति । एव मेते चय ऐन्द्राः पादाः ;—दा-

* “अज्जीषं नीरसं सोमस्यतापूर्यम्”—इति मही० (य० वा० च० १८, ७१) । नीरसं पावभिर्निष्कारितरसमित्यर्थः ।

वाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतसा वनानि”
—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि” महिम्ना व्याप्नोति,
यच्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दध्नुवन्ति” तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता
मित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेय मृक् “इति” एवं मन्यन्ते;—
“नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति ; तेषां मियं योजना,—य इन्द्र
आपातितमन्युः ; तद्वहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च,
स सोम इव अतसानि वनानि ददं सर्वं व्याप्नोति ; न चैनं प्रतिमानानि
दध्नुवन्ति । किन्तुर्हि ? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति । एव मिन्द्रप्रधानैव
भवति । एव मस्या ऋचः विधा समासार्थो बोद्धव्यः । तथाहि
भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थं माह भाष्य-
कारः *,—“यत्सोमस्य पृथमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसार मति-
रिच्यते, “तद्वृजीषम्”—इत्युच्यते । तद् “अपार्जितम्” अपवर्जितं
“भवति”, कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगाद् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥
“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्चा भवति, एतस्मिन्
पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य
ऋजीषित्वं मनुषपन्नं मन्यमानो निगमं पठति ;—“ऋजीषी वृज्जी
वृषभः—मदिसुन्द्रः” † । अत्रेरिय मार्षम् । विष्टुप् । ऋजीषेण

* यास्कः (निघण्टु-भाष्यकारः = निघण्टुकारः) ।

† प्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः । तथा हि,—“द्रव्यं मार्षं शिलापिष्टं शष्पं वा
सज्जलं भवेत्”—इत्यादि कश्चलचक्षम् । आ० वि० सू० १ अ० ।

‡ “ऋजीषी वृज्जी वृषभः” राजा राजा एवञ्च सोमपात्रं युक्ता चरिभ्या
मुप यासदुवाङ् माध्यन्दिने सर्वान् मत्सदिन्द्र ॥—इति आ० सं० ४, १, ११, ४ ।

तद्वान् 'अजीषी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'उपभः' वर्षिता कामा-
नाम, 'शुष्मी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वचसा' शत्रुहा,
'सोमपावा' सोमस्य पातित्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्ता'
'हरिभ्याम्' अद्याभ्यां रथं तम् अधिरुद्ध 'उपयासत्' उपागच्छत्।
'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने' सवने एतस्मिन् प्राप्ते 'उप'
उगम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव सेतस्मिन् मन्त्रे 'अजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषित्व
मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थं माह,—
“ह्यौरस्य स भागः”—इति। ह्यौरैवाश्वयोरिन्द्रस्य स भागो यदृ-
जीषम्। “धानाश्च”। प्रमत्तादत्र धाना उक्ताः*। तदुक्तम्,—“ह्यौ-
र्ह्यौना हरिवतोः”—इति†। तेन हरिसंयोगेन अजीषेण लक्षित-
लक्षण्या वृत्त्या इन्द्रस्य अजीषित्वम्॥

आह ;—“धानाः” कस्मात्? उच्यते ;— ता हि “आद्रे हिताः”
भवन्ति‡ ; अथ “वा” आद्रादवतार्य “फले” फलके “हिताः”
निहिताः “भवन्ति”। तत्र हि ता विमार्यन्तेति दाहभयात्। यथा
अजीषं धानाश्च ह्यौरस्ययोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः ;— वभ्यां ते
हरी धाना उप अजीषं जिघ्रताम्—इति। अत्र 'वभ्याम्'—इत्ये-
तस्मिन्पदे य एषः “वभस्तिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” भवणार्थं §। सः

* “धाना कुरुषु घृतेन परीगृह्यः पयो दधि। सोमस्य रूपं हविषं आ-
मिक्षा वाजिन् सधु” —इति य० वा० सं० १८, ११।

† “हरिवत् ह्यौरयाध धाना” —इति ऋ० सं० १, १, १८, १।

‡ “धाना भृष्टयवे क्षिय” —इति अ० को० १, ७, ४०।

§ १ भा० ११४४० १ पं० द्रष्टव्यम्।

“आदिनाभ्यासेनापहितेनापधा मादत्ते” आदावभ्यासेनापहितेनापधा मादत्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार मादत्ते, लुप्पति । “घसिभसोर्हलि च (पा० ६, ४, १००)” — इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बभ्या मित्येतद्रूपं भवति ॥ “धानाः सोमाना मिन्द्राद्धि च पिव च बभ्यां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मारयचर्षणे सिञ्चस्व । यत्वा पृच्छाद् वपन् पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुचति यजमाने तस्मै कि मराम्याः सुष्ठु सुवीर्यं यजस्यागुर उद्रुचं यद्यदचीकमतां तत्तथाभूद्धेत्यज” । हारियोजनास्थायं प्रैषः । हे इन्द्र ! ‘अद्धि’ भवय ‘धानाः’ । ‘सोमानाम्’ एतेषाम् स्वभूतं रमम् ‘पिव च’ अस्य हारियोजनस्य सोमस्य * । किञ्च ; ‘वभ्याम्’ भवयतां ‘ते’ तव एतावद्यैः ‘हरी’ एताः ‘धानाः’ ; ‘उप ऋजीषं जिघ्रताम्’ उपजिघ्रता ऋजीपञ्च । ‘आ रयचर्षणे सिञ्चस्व’ जठरे सोम मेनम् हे ‘रयचर्षणे’ रयगमन ! आसिञ्चस्व । किञ्च ; ‘यत्वा पृच्छात्’ यदि त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्यद्यजात् हे ‘वपन्’ वर्पितः ! ‘पत्नी कामीमदथाः’ क पीतवांस्त्वम् ? अतो ब्रूयाः, — त्व मस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा ; ‘अस्मिन्’ ‘सुचति’ सोम मभिपुण्यति ‘यजमाने’ । ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् ‘तस्मै’ परितुष्टः त्वं ‘कि मराम्याः’ किं दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः, — ‘सुष्ठु’ ‘सुवीर्यं’ शोभनं वीर्यम् अह मस्मै दत्तवान् । ‘यजस्य आगुर उद्रुचम्’ यदमावनेन

* “हारियोजन केतुसञ्ज्ञक धानामिन्द्रितम्” — इति भा० भा० (च० भ० १, ८१ ४) । किञ्च ; “हर्षोत्थयोर्ध्याजन एस्मिन्ने स तथोक्तः, तस्य स्वामित्वेन मस्यग्री हारियोजनः । हे ‘हारियोजन !’ इन्द्र !” — इति च सा० भा० (च० सं० १, ११, ११) ।

यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं महं मदाम्;
 'यज्ञस्य' चोत्सृष्टं रुचं दीप्तिं महं मदा मस्यै । किं वज्रना, 'यद्यत्
 'अचौकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थितं मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो
 बभूवेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्वमपि योऽयं मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः,
 तं सहरिभ्यां 'यज'—इति ॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"—इत्ये-
 तस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजौपितृ मश्वयोः; अश्वयोगाच्च ऋजौपितृ
 सचित्तलक्षणा इन्द्रस्योपपद्यते ॥

"शशा" (४९)—इति, अनवगतम् । "श्याग्निनी", "ग्नाग्निनी"
 —इति वावगमः । श्याग्निनी = शीघ्राग्निनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या,
 नदी वा । ग्नाग्निनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति ।
 एव मेतदिह विगृह्यमानं मनेकार्थंमपि भवत्येव ॥ "कुदा वसो
 स्तोत्रं—० वाताप्याय"—इति । कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्थम् । उष्णि-
 क् । ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेवेयम् । हे 'वसो' वसुमन् ! इन्द्र ! 'कदा'
 कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य
 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'रुधद्' उपरोत्स्यति ।
 'शशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* "यजेति ध्याकृपम्"—इति य० वा० सं० १८, १४ । तत्रैव "यजेतिशब्दो
 ध्याया रूपम्; निष्कैवस्य स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं ध्याया शस्यते यजेतिशब्दो
 ज्ञेयः"—इति मञ्जीधरः ।

† १भा ४१५ पृ० ५ पं० ।

‡ "कुदा वसो स्तोत्रं हर्यतु शस्य शशा रुधद्वाः । दीपं सुतं वाताप्याय ॥"—
 इति य० सं० ८, ५, १९, १ ।

आध्यात्मिकौ नाडी, शरीराश्रितं रसम् । आह, कतमत् खोजम् ? इति, उच्यते ;—यदेतत् ‘दीर्घं सुतं’ सोमं सत्राख्यं सुतं मभिपुतं प्रवर्त्तते, ‘वाताप्याय’ उदकार्यम् ॥ एव मेतस्मिन् “अशा”—इत्येतत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्ते-
येति । ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्रुत ऊरुभ्या मश्रुत उरुर्वा वशो-
ऽस्या अप्सरा अपसारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सा-
तेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
येति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिन-
स्तद्रा भवति रूपवती तदनयान्न मिति वा तदस्यै दत्त
मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तद-
भिवादिन्येपगर्भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४०)—इति *, अनवगतम् । “अप्सराः”—इत्यभिधेय-
वचनम् । “उर्वभ्यश्रुते”—इति व्युत्पत्तिः । उरु, महद् यशोऽभि-
व्याशेति । अथ वा “ऊरुभ्यां” मैथुने धर्मे पुरुषम् “अश्रुते” व्या-

प्रोतीति उर्वाग्निनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ “वा” “उरुः” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, मेय मुखवग्निनी सती उर्वशीत्युच्यते । एताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अप्सराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्वावीति । आह;—“अप्सराः” कस्मात्? उच्यते;—सा हि “अप्सारिणी” भवति, अपः प्रति नित्यं मेव सरति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रियं मुदकम्, तस्मादप्सराः । अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः । “अपि” चैव मन्यथा स्यात्;—“अप्स.—इति” एतत् “रूपनाम” । “अ-प्सातेः” प्रतिषेधपूर्वस्य प्सातेः भक्षणार्थस्य (अदा० प०); तद्धि “अ-प्सानीयम्” अनदनीयं “भवति”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? “आदर्शनीयं” तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्यं मेव भवति चक्षुषा; न पुनर्मुखेन भक्षयितव्यं मित्यर्थः । “व्यापनीयं वा” व्यापनं मर्हति । “आप्तुशान्नौ (स्वा० प०)”, तस्य वा अप्सः; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति । “स्पष्टं दर्शनायेति” “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्टं मेवेत्यर्थः । “यदप्सः—इत्यभक्ष्य” पुरस्तादुक्तम्,—“अपि वाप्स इति रूपं नाम, अप्सातेः”; न हि तद्गच्छते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति । तत्र “अभक्ष्य” अप्सः—शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः;—“यदेन^१स्पष्टम् यदप्सस्पष्टमा वयम्”—इति । “यद्ग्रासे यदरण्ये यत्तुभायां यदि^२न्त्रिये । यदेन^१स्पष्टमा वयं यदप्सस्पष्टमा वयं यदेकस्यापि धर्मेणि^३ एनस्ततोऽवयजनं मसि स्वाहा”—इति * । वरुणप्रधा-

सेषु करम्भपावहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः ; 'यद्गामे' 'वयं' किञ्चित्
 'एनः' चक्षुः, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'दन्द्रिये'
 प्रजनने निमित्तभूते मति, 'यत्' च अन्यत्रापि कविङ्गामादिभ्यो
 'वयम्', 'एनः' 'चक्षुः' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अश्वः' 'चक्षुः' यदभक्ष्य-
 भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चित्देवानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-
 स्येतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्मणि' तदनेक-
 प्रकार मेकस्यावयोः कर्मणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्,
 यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-
 ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'श्रवयजन ममि' मरुतां हे इति ।
 करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे । "मरुतः"—इत्येता विशेष-
 लिङ्गान्मारुतत्वं मस्यावसीयते ॥ यद् "अश्वः"—इत्येष शब्दः अभ-
 क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूकं "अपि वास इति रूपनामा-
 सातेः"—इति (७३ पृ० ११ पं०) ॥

"अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३ पृ० १२ पं०), "आमृ व्याप्नो
 (स्वा० पं०) इत्येस्य वास इति तस्यार्थस्य व्यापकं निगमं ब्रवीति ;—
 "अप्नो नामेति व्यापिनः"—इति । यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः,
 तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैव निगमः ;— "पृथिव्याः पुरीष
 मुखस्यो नाम, तां त्वा विद्ये अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवती-
 सौद प्रजावदस्मै द्रविणा यजस्वाश्विनाधुर्यु सादयता मिह त्वा" *—
 इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तामा मेकस्या
 मय सुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीष ममि' पूरमिच्यमि । हे इष्टके !

‘अप्सो नाम’, ‘तां’ ‘त्वाम्’ एवङ्गुणयुक्ता सती ‘विश्वे’ सर्वे ‘अभि
गृणन्तु’ अभिगृवन्तु ‘देवाः’ । किञ्च ; सा त्वं स्तोमपृष्ठादेव उदीरितेन
स्तोमेन स्पृष्टा ‘घृतवती’ उदक-संक्षेपिता ‘इह’ अग्निचयने ‘आसीद्’ ।
किञ्च ; ‘अश्विना’ अश्विनौ देवौ ‘अध्वर्यू’ ‘सादयताम् इह त्वाम्’ ;
तौ हि सञ्जानीतौ यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एव मन्त्रापे-
क्ष्याप्यर्थस्याप्त इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थसम्भवात् ॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्त इत्ययं मेकदेश उपपादित ;
अधुना ‘रा’—इत्येकदेश उपपादयिष्यन्नाह ;—“तद्रा भवति रूप-
वती” । रौ मत्वर्थे, तेनाप्तशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः
तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्य-
मानो भाष्यकारः, स्पष्टमेव मत्वर्थं माह ; यदुक्तम् रूपवतीति रूप-
संचुतेत्यर्थः । तस्या एव सर्वयोपिज्ञः प्रति विशिष्टं रूपं मित्यभिप्रायः ।
अथ “वा” एव मन्यथा स्यात्,—“तदनया” अप्स-शब्दवाच्यं रूपम्
“आत्तं” गृहीतं मेव कुतश्चित् । एतस्मिन् पक्षे ‘रा’—इत्ययं मादा-
नार्थः । अथ ‘वा’ एव मन्यथा स्यात्,—“तत्” अप्सशब्दवाच्यं रूपं
मतिरिक्तं मित्र “असौ” “दत्तम्” विधात्रा । तथाहि ते तस्मादति-
शयेनानयापि च लक्ष्यते । एतस्मिन् ‘रा’—इत्ययं दानार्थः* ॥

“तस्याः” एवङ्गुणविशिष्टाया उर्वस्या अप्सरसो “दर्शनात्”
“मित्रावरुणयोः रेतः”† “चस्कन्द” स्तन्नम् । “तत्” तस्यार्थस्य
“अभिवादिनी” “एषा च्छग् भवति”—१(१३) ॥

* १ भा० ६५५, ७० ६ अ० १० ख० (४) ।

† “मैत्रावरुण प्रगाथे शंसत्यध्वै मित्रो राविर्वरुणः”—इति ऐ० ब्रा० ४, ९, ४ ।
उदकनामसु (१भा० १०४ ५०) ‘रेतः’ द्रष्टव्यः ।

उतासि^१ मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-
जातः । द्रुषं स्तून्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
त्वाददन्त ॥ अयसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्म-
न्मनसोऽधिजातो द्रुषं स्तून्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रुषः
संभृतः प्तानीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधार-
यन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोपति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा-
करं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं
वपुष्करं वा पुष्यं पुष्यतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा
वा ॥ २ (१४) ॥

“उतामि^१ मैत्रावरुणः”—इति † । वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम् ।
तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’-शब्दार्थं वर्त्त-
मानोऽधस्तात् मृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सन्भावयति । सा
पुनरिय मृक् ;— “विद्युतो ज्योतिः०—०जुभार” ‡ । ‘विद्युतः’
विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति ; अस्मात् ।
‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं ‘सञ्चिदानम्’ उत्ति-
ष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः । ‘मित्रावरुणौ देवौ’ ‘यत्’ ‘अपमृता’ ‘त्वा’

* “संभृतप्तानीयो”—इति क, ख ग, च । “संभृतप्तानीयं”—इति ङ । परं
ख-ग-पुस्तकयोः “संभृत. प्तानीयो”—इत्येव मोक्षिततया दृश्यते, एभिपाठस्यैव सेव ।

† ख० सं० ५, २, १४, १ ।

‡ “विद्युतो ज्योतिः परि सञ्चिदानं मित्रावरुणा यदपमृतां त्वा । तन्ने जन्मो-
त्तेकं वसिष्ठस्यो यत् त्वा विश्वं साजुभार ॥”—इति ङ० सं० ५, २, १२, ५ ।

§ मित्र. — प० दे० १०, १, ८ । वदणः — प० दे० १०, १, १ ।

त्वाम् 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ' ! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश्व आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विश्वः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म ॥

'उतासि' अपि चासि 'मित्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ' ! । कथं पुनर्मित्रावरुणयोस्तत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वशीः' सकाशात् । हे 'ब्रह्मन्' ! 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षेण । किञ्च ; निर्वीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते । किन्तुहि ? 'द्रुप' शूकम्, उर्वशी-दशेनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः । 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन सुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुंकरे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शूकेण सङ्केता मुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् "द्रुपं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अमराः"—इत्युपपद्यते ॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया मुर्वशा मुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तदप्युपेक्षितम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्येयं मार्धं युष्मदस्यात्र प्रयोगः,—“उतासि”—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थं मुपलक्ष्यते ? नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्वान्मन्त्राणां भवति ॥

* "उर्वशी वा अमराः पुंकरवाः पति"—इत्यादि "उर्वशी वा अमराः पुंकरवसं मेतं चकमे"—इत्यादि च श. ब्रा० ३. ४. १, ११; ११. ५, १, १ ।

† वसिष्ठेत्यादिगोचनमेति स्वीकारे वा का जानि ?

आह ; रेतः कस्माद् “द्रष्टाः”—इत्युच्यते ? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् “समृतः”, स्त्रीयोनेः “सानीयो भवति” भक्षणीयो भरण्यश्च । एवं स्नातेः (अदा० प०) भरतेश्च (भू० उ०) यथासम्भवं “द्रष्टाः”—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः ॥

पुष्करशब्देऽनेकार्थः, तं मिदं प्रसक्तं व्याचष्टे;—“पुष्कर मन्तरिचम्”; तद्धि “पुष्पाति भूतानि” अवकाशदानेनोपकुर्वत् । “उदकम्” अपि “पुष्करम्”; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम् । अथ वा “पूजयितव्यम्” पूजनार्थं मात्मान एवेति पुष्करम् । “इदम्” “इतरत्” पदम् “एतस्मादेव” कारणात् “पुष्करम्”—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्कर” तदिति “वपुष्करम्”; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति । पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति ॥

“वयुनम्^(५८)”—इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “वेतेः”—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्यायम् । “कान्तिर्वा” अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार । स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाज-पस्त्यं वाजपतनम् । सुनेम् वाजपस्त्यमित्यपि निगमो भवति । वाजगन्धं गन्धत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध

मित्यपि निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऋज्वा वाजं न
 गध्यं युयूप्नित्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्री-
 भावकृर्मा । आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति ।
 कौरयाणः कृतयानः पाकस्यामा कौरयाण इत्यपि
 निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उप
 याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्रसखिभिः सुजोषा इत्यपि निगमो
 भवत्यहयाणोहीतयानः । अनुष्ठया कृणुह्यहयाणेत्यपि
 निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हर-
 याण इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणि-
 कर्मणि स्थिरः । प्रवृत स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतैर्मृदूभाव-
 कृर्मणिः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुनः—०स्वधावः” * । भरदाजस्वार्धम् । चिष्टुप् ।
 ऐन्द्रे सृक्ते बूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्त्रेते ।
 यस्त्व मेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र । ययागुणं त्वा भवोचाम । ‘सः’
 त्वम् ‘इत्’ एतत् शर्वरं ‘तमः’ ‘अवयुनम्’ अ-प्रज्ञानलक्षणं ‘ततन्वत्’
 स एव तं सर्वं मेवेनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति ‘सूर्येण
 वयुनवत्’ “प्राणो ह्यिन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति,
 प्राणेऽस्तमेति”—इति ह्युक्तम् † । तस्यात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* “स इत्तमोः—०स्वकार । कृदा ने मर्मा अमृतस्य धामे यंचन्तो न भिनति
 स्वधाय ॥”—इति अ० स० ४, ६, ११, १ ।

† “उद्यन्तु खलु वा आदित्य सर्वाणि भूतानि प्रचयति, तस्मादेनं प्राण इत्या-
 चचते ।”—इत्यादि ऐ० प्रा० ५, ६, १ ।

स तं सूर्यं मुद्रमयत् । तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत्
 ज्ञानवत् करोति । तस्मात् स एवेन्द्र एव सुच्यते ;—सूर्येण त्व
 सेतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानत् चकार कृतवानसीत्यर्थः । यस्त्व मेवम्प्रभावः
 तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य'
 अमरणधर्म्णिणः 'धाम' स्थानं 'इयच्छन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न भिनन्ति' ।
 न श्रयन्ति हे 'स्वधावः !' । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्,
 कृतावकाशस्त्वं यज्ञेऽस्त्वित्यभिप्रायः ॥ एव मिह "तमः ततन्वत् सूर्येण",
 "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"—शब्देन प्रज्ञान
 मित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्यर्थत्वं मपि कचिदुपेक्ष्यम् ; इहैव वा
 पक्षेण योज्यम् ॥

"वाजपत्यम्^(४८)"—इति *, अनवगतम् । "वाजपतनम्"—
 इत्यवगतम् । "तं सखायः पुरोरुचम्—^०वाजपत्यम्" † । पाव-
 मानी सौमी । अमरीष च जिज्ञा च सूक्तं ददृशतुः, तच्चैषा ।
 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः !' अतिजः ! 'पुरोरुचम्' श्रयतो
 दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः !' मेधाविनः !
 'अश्वाम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्धम्' प्रति विशिष्टान्नसमान-
 गन्धम् ; अथ वा वाजग्रहीतारम् ; अथ वा वाजसस्मिश्रयितारम् ।
 किञ्च ; 'सनेम' सन्नजेमहि "वाजपत्यम्" वाज सन्नम्, तदस्माक मिति
 सन्नमानः सन्तो य माभिसुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा० ४१९ प्र० १ पं० ।

† "तं सखायः पुरोरुच यूयं वयं च सूरयः । अश्वाम वाजगन्धं सनेम वाज-
 पत्यम् ॥"—इति अ० सं० ७, ४, १५, १ ।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकालं मेव वयं भजेमहि ॥ एव मष
शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च “वाजपत्य”-शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्धम्^(*)”—इति *, एतदपि पदं मेकस्मिन्नेव निगमे[†]
निरुक्तम्, केवलं समाध्यायानुक्रमविपर्यामः,—“वाजपत्यम्, वाज-
गन्धम्”—इत्येष समाध्यायानुक्रमः[‡]; निगमे पुनः “अश्नाम्
वाजगन्धम्, मनेम् वाजपत्यम्”—इति § ॥

“गन्धम्^(*)”—इति ॥, अनवगतम् । ग्रहणीयमित्यर्थप्रतीतिः ।
“यासि कुत्सेन—पार्याय भूषात्” ॥ । वामदेवस्वार्पम् । ऐन्द्री ।
चिष्टुप् । अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्ते माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्यैवं
शस्त्रे शस्यते । हे भगवन्निन्द्र । ‘यासि’ ‘कुत्सेन’ ऋषिणा सूयमानः,
अथ वा ‘कुत्सेन’ वज्रेणाभ्युद्यतेन, ‘सरथं’ समानगमनम्, अभिवहन-
रय मासृष्टा, अथ वा ‘सरथं’ रथसंयुक्तं परानीकम् । ‘अवस्युः’
रिरचिपुः आत्मीयान्, ममर्दिपुश्च परकीयान् । ‘तोदः’ तुन्न इव
केनचिद् ‘वातस्य’ जवेन यासि । तथापि च गच्छन् ‘हर्याः’ अश्वयोः
‘ईशानः’ ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः । स त्वं
भज ‘ऋक्षा’ ऋजुनैव मार्गेण न काश्चिदन्तां गतिं धावमानः ;
‘वाजं न गन्धम्’ वाजं मिव ग्रहणार्हं भोक्तुं माभिमुख्येन । ‘युष्टूपन्’

* १भा० ४१६ पृ० ५५० ।

† पु० ८१ पृ० ११५० ।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४४० १७० (४८), (५०) ।

§ ऋ० सं० ०, ४, १५, १ ।

॥ १भा० ४१६ पृ० ८५० ।

॥ “यासि कुत्सेन सरथं गच्छन्तोदो वातस्य जवेन ईशानः । ऋक्षा वाजं न
गन्धं युष्टूपन् कविपदचन् पार्याय भूषात् ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १८, १ ।

पुनःपुनः समिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे । 'कविः' कान्तदर्शनः ।
 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणां सुपरि चेतः
 करोषि; पारयितव्याद्यैत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान्
 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः । पर्यगृह्यात्, पर्यरुहन्, अत्यक्रामन्
 —इत्येते भूषतेरर्थाः ॥ एव मेतस्मिन् शब्दमाख्यादर्थोपपत्तेश्च
 "गध्यम्"—इत्येव शब्दे "गृह्यातेः"—इत्युपपद्यते ॥

"गध्यति. (५९)" —इति *, अप्रतीतार्थः । स पुन रोप—"मिश्री-
 भावकर्मा" । "आगधिता परिगधिता—भोज्या श्रुता" † ।
 भावयव्यस्वार्थम् । 'आगधिता' आगृहीता आमिश्रिता च । 'परि-
 गधिता' च परिमिश्रीकृता वाङ्मयां मया परिख्यतेत्यर्थः । 'या'
 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः का चिद्
 कशा मिति श्रूयतेऽयमेधे ‡ । सा यया मदकाले प्रतिकश मति-
 तरां परिख्यजति; स हि तस्याः परिख्यजनस्वभावः । एवं याम्
 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति वाङ्मयाम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'या-
 दुरीया' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तद्धती । "यादः"
 —इत्युदकनामसु पठितम् ? । आह; किं ददाति 'मद्यम्'? इति,
 उच्यते,—'याश्रूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि यज्जश इत्यर्थः । या
 एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः ॥ एव मच मैथुन-
 सम्बन्धात् शब्दमाख्याच्च "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१९ प्र० १२५० ।

† "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे । ददाति मद्यं यादुरीया
 याश्रूनां भोज्या श्रुता ॥"—इति ज० सं० १, १, ११, १ ।

‡ "कशी दिग्यः"—इति य० वा० सं० १४, ११ ।

§ १भा० ८१४० ११५० १५० ११४० (४८) वा० ।

“कौरयानः^(११)”—इति*, अनवगतम् । “कृतयानः”—इत्य-
गवमः । “यं मे दुरिन्द्रो—० धावमानम्”† । मैध्यातिथेः काण्व-
स्वार्धम् । यान मनया प्रशस्यते । ‘यं’ ‘मे’ मम ‘दुः’ दत्तवन्तः, ‘मरुतः’
‘इन्द्रः’ च । ‘पाकस्यामा’ विपक्वप्राणः, ‘कौरयाणः’ संस्कृतयानः
‘विश्वेषां त्मना’ सर्वेषां मपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ-शक्तानां मध्ये
आत्मना तदेव ‘शोभिष्टं’ शोभनतमम्; अनेकरत्नविचित्रत्वात्
‘दिवि इव’ ज्योतिश्चक्रम् ‘उपधावमानं’ दृश्यते ॥ एव मत्र शब्द-
सारूपादर्थोपपत्तेश्च “कौरयानः = कृतयानः”—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयानः^(१२)”—इति, अनवगतम् । “तृर्थयानः”—इत्यगवमः ।
“जातं यत् त्वा परि देवा अभृषन्मुहे भराय पुरुहत् विश्वे । स
तौरयाण उपपाहि यज्ञं मरुद्भिर्निद्रु सखिभिः सजोपाः ॥”
—इति ॥ ‘जातं’ जातमात्रं विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘यर्षभपन्’
परिगृहीतवन्तः, ‘मुहे’ महते ‘भराय’ भरणाय, महान्त मसुरैः
सह सङ्गमं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुरुहत्’
इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरितयानो भूत्वा ‘उपपाहि’ उपगच्छैनं ‘यज्ञम्’,
मरुद्भिः ‘सखिभिः’ सह ‘सजोपाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च
अस्माक माशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्रागमनसम्बन्धात् “तौर-
यानः = तृर्थयानः”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१६ प्र० १८ धं० ।

† “यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कौरयाणः । विश्वेषां त्मना शोभिष्टं मयैव
दिवि धावमानम् ॥”—इति श्व० धं० ५, ७, १६, १ ।

‡ १भा० ४१७ प्र० १४ धं० ।

§ श्व० धं० १, १, १६, १६० ।

“अह्नयानः(५५)” — इति *, अनवगतम् । “अह्नैतयानः” — इत्य-
वगमः । “त्वया वयं० — ० कृणुह्यह्नयाण” † । वामदेवमार्पम् ।
त्रिष्टुप् । अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यैषा,
मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया वयं’ ‘सधन्यः’ समानधनिमः
यदेतदस्मद्गृहे धनं मेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत एव मतो
ब्रूमः ; — ‘लोताः’ त्वयैव रचिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीतौ’ प्रणीत्या
तवैव प्रणयेन ‘अग्रामं वाजान्’ प्राप्नुयामोऽन्नानि । किञ्च ; ‘उभा
शंसा’ उभावपि शंसितारौ, — यश्चाद्यतो नः पापानि शंसति, यश्च
पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सुदय’ जहि । हे ‘मत्यताते’ यज्ञतनितः । किञ्च ;
‘अनुष्टुया’ अनुष्ठानेन ‘कृणुहि’ कुरु कर्मणैतत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि ।
हे ‘अह्नयाण !’ अलङ्कितयानेत्यर्थः ॥ एव मत्र “अह्नयाणः” —
इत्यनेन अह्नैतयानोऽग्निरुच्यते । उपपद्यते हि देवताया अलङ्कित-
यानत्वम् ॥

“हरयानः(५६)” — इति †, अनवगतम् । “हरमाणयानः” — इत्य-
वगमः । “अज्ञं मुञ्चन्मार्पणे० — ० सुषामणि” — इति ‡ । विद्य-
मनसो वैद्यश्चक्षेयं मार्पम् । उष्णिक् । यानं मनसा स्तूयते ।
‘अज्ञम्’ अज्ञुगामिनम ‘रथम्’ ‘रजतम्’ रजतमयं रजतविक्रान्तं

* १ भा० ४१० प्र० १५० ।

† “त्वया वयं सधन्य १ लोतास्तव प्रणीत्याग्रामं वाजान् । उभा शंसा सुदय
मत्यतातेऽनुष्टुया कृणुह्यह्नयाण ५” — इति अ० सं० १, ४, १५, ४ ।

‡ १ भा० ४१० प्र० १०५० ।

§ “अज्ञं मुञ्चन्मार्पणे रजतं हरयाणे । रथं यत्तं मनसाम उषामणि ५” — इति
अ० सं० १, १, १५ १ ।

वा, 'युक्तम्' अर्थैः । 'अमनाम' लब्धवन्तो वयम् । क पुनर्लब्धवन्तः ?
 'उत्तण्यायने' । उत्तण्यायन इति कश्चिदासीत् ; तस्मिन् यजमाने,
 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुपा-
 मणि' शोभनं सामास्य सुपाभा ; तस्मिन् यजमाने । तादृशः स
 दत्तो दातेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दमारूपादर्थोपपत्तेश्च "हरयानः
 = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"आरितः^(१०)"—इति *, अनवगतम् । प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्;
 "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानां०—० हवामहे" † ।
 कुत्सस्येय मार्यम् । यूद्धस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 निविह्वानीये सूक्ते शस्यते । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः' ।
 किञ्च ; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान्
 प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः
 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः ; य मृते न किञ्चन कर्म
 प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । 'वीडोश्चित्' संस्तवस्यापि दर्पितस्यापि 'यः'
 इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता । त मेवङ्गुण-
 युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्वहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय
 एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एव मयम् "आरितः"—
 शब्देऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१० दृ० १३५० ।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्गो यो यो आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।
 वीडोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो यो मकुर्वाणो मरुत्वन्तं मरुत्वहितं हवामहे ॥"—इति अ० ६०
 १, ७, १९, ४ ।

“व्रन्दौ^(५८)”—इति *, अनवगतम् । “व्रन्दतेर्दुभावार्थस्य” ;
धातुरेवाय मप्रतीतः ॥ ३(१५) ॥

नि यद् वृणक्षि[†] श्वसनस्य मूर्ध्नि शुष्णस्य चिद् व्रन्दि-
नो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्ध्नि शब्द-
कारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शेषयितृ रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीलितेत्यपि †
निगमो भवति वीलयतिश्च § वीलयतिश्च ॥ संस्तम्भक-
र्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्पपी स्त्रीकामो भवति वि-
निर्गतसपः सपः सपते ॥ सृशतिकुर्मणः । मा नो मधेव
निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा
नस्त्वं तथा परादाः । तूणीश^{**} मुदकं भवति तूणी
मश्रुते †† । तूणीशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति ।
सुम्प महिच्छत्रकं ‡‡ भवति यत् सुभ्यते ॥ ४ (१६) ॥

* १भा० ४१८३० ३पं० ।

† नास्तेतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡, §, ॥ अत्र सर्वत्रैव स-स्थाने ङ-पाठो च-पुस्तके ।

¶ एव एव पाठो दृष्टिकृता प्राधान्येन स्वीकृतः पुरस्तात् (१भा० ४१८३०), सायण-
सम्मतश्चैव एव । इह तु एतो “विनिर्गतपसाख्यस्यते”—इति पाठो लक्ष्यते ; एव
च क-ख-पुस्तकेषु । “विनिर्गतपसाः ख्यस्यस्यते”—इति ग । “विनिर्गतपस
पसः सपते”—इति ङ । “विनिर्गतपसा । पस सपते”—इति च ।

** “परादास्तूणीश” क, ख, ङ ।

†† “तूणी मश्रुते.” क, ख, ग ।

‡‡ ‘महिच्छत्रकं’ ख ।

एष एवं निगमः ;—“नियद् वृणक्षि०—•स्वापरि” * ।
 सव्यखेय मार्षम् ; आङ्गिरसखेयम् । जगती । ऐन्द्रौ । स पुन
 रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व सापन्नं ‘निवृणक्षि’ निवर्णयसि । ‘यत्’
 यस्त्व हे भगवन्निन्द्र ! मेघं हत्वा ‘यसनस्य’ “शब्दकारिणः” वायोः
 ‘मूर्द्धनि’ उपरि ‘शृणुणस्य चित्’ “शोपयितुः” अपि भगवतः
 “आदित्यस्य”, ‘व्रन्दिनः’ मृदुभावकर्तुः ; आदित्येन हि परिपच्यमानं
 संस्तु मपि च दरतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ व्रन्द्वा ।
 तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूषं ‘रोरुवत्’ स्तनयितु-शब्दं
 कुर्वाण । ‘वना’ “वनानि” विचिपसि । ऊर्द्धं मधश्च “वनानि”
 उदकानि विचिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः । यस्मिंस्तु
 पक्षे “वधेन”—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘वना’—इत्येष शब्दो
 मेघ-वधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-
 सम्बन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागश्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मणाभि-
 मुखेन, ‘मनसा’, ‘वर्हणावता’ हिमावता । ‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि
 त्वं कर्म ‘हृणव’ करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः ; तस्माद्भवामि ;—‘कः
 त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्तते, त्वं मेव सर्वभूतानि परिगृह्य
 वर्त्तस इत्यर्थः ॥ एव मत्र “व्रन्दि”—शब्देनादित्य उक्तः । तत्पुनरे-
 तदस्पष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य व्रन्दित्व मिति । अतो व्रन्दि-
 शब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया त्रौडयतिना संस्तुमार्थवाचिना
 सह सम्बद्धोऽत्र व्रन्दते. प्रयोगः ॥

* “नि०—•वमा । प्राचीनेन मनसा वर्हणावता यद्वा चित् हृणव कदा
 परि ॥”—इति ऋ० स० १, ४, १०, ५ ।

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति;
—“अवदन्त वीडितेत्यपि निगमो भवति” । अपि पूर्वाऽप्ययं
स्पष्टतर इत्यपि शब्दः “वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च” एतौ दावपि
“संस्तम्भकर्माणौ”, “पूर्वेण” अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात्
समानवाक्यता सुपगतौ “प्रयुज्येते” । तस्माद् व्रन्दि-शब्दस्य मृदू-
भावार्थत्व सुपपद्यते । “तद्देवानां० —० व्यचक्षयत्स्वः” * । मृदू-
मदस्वार्थम् । जगती । वाहंस्पत्ये सुक्ते । ‘तत्कर्त्तुं’ तत्कर्म ‘देवानां’,
‘देवतमाय’ देवतमस्य वृहस्पतेः, यत् ‘अत्राश्रित’ स्यान्न्यभवत्, ‘दृढा’
दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि । किञ्च; ‘अवदन्त’ मृदून्यभवन् ।
कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते;—‘वीडिता’ यानि
वीडितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि; अन्यानि
वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति । किञ्च; ‘उद् गाः
आजत्’ उदाजद् गाः, उदगमयदपः । ‘अभिजद्’ ‘वलम्’ मेघम्,
‘ब्रह्मणा’ स्तूयमानः । किञ्च; ‘अगूहत्’ अनाश्रयत् ‘तमः’ वैद्युतात्मना ।
किञ्च; ‘व्यचक्षयत् स्वः’ व्यदर्शयन् आदित्यम् ॥ अव्यवधानकरणेन
व्रीडयतिना सह प्रयोगाद् व्रीडितेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व
सुपपद्यते नमसः ॥ एव मन्त्रावदन्त वीलितेति व्रन्दतेः, व्रीडयते-
व्रन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः † ॥

* “तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुं मन्त्रं गृह्णावदन्त वीडिता । उद् गाः आज-
दभिजद् ब्रह्मणा वलम् सगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः ॥”—इति अ० सं० १, ७, १, १ ।

† अ० सं० १, ४, १०, ४-५ अर्थाः द्रष्टव्ये ।

“निःस्पृषी(५६)” — इति *, अनवगतम् । “विनिर्गत-पसाः” — इति † शब्दसमाधिः । “स्त्री-कामः” पुच्छलोऽभिधेयः ‡ ; स हि नित्यं निर्गत-शेष एव भवति ॥ “स्पृशति कर्मणः” स्पृशत्यर्थे वर्तमानस्य, — शेषः ; तेन हि स्त्री स्पृश्यते ॥ “प्रति यत् स्या० — परा दाः” ** । कुत्सस्यार्पम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र । ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि’ प्रतिपश्यतीव । ‘स्या’ सा ‘नीया’ स्तुतिः । “नीयाविदो जरितारः” — इत्येतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीयेति प्रतीयते †† । ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तुव ‘ओको न’ ओक इव, निवास मिव । ‘अच्छ’ अभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य । ‘सदनं’ स्थानम्, यच्च तथा नीयया स्तुत्या स्मर्त्तव्यम्, — यस्तवाभिमतो गुणः ; अनेन यदि नाम मा मेव स्तोता स्तुत्यात्, साधु स्यादिति, त मर्थ मनुप्रविश्यैव भवतो हृद्गतम् ; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ प्र० ६५० ।

† “विनिर्गतसपः” — इत्यपि पाठो दृष्टित्युक्त एव (१भा० ४१८ प्र० ।

‡ पुच्छो = खैरिषौ, — इति तु योगात् प्रतीयत एव पर पुच्छ शब्दस्य खैर-वाचकत्वेनेति प्रतिपन्न्यादेवेति सम्भाव्यते ।

§ “निष्पृषी = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपति ।” — इति सा० भा० (च० म० १, ७, १८, ५) ।

॥ “सपः सपते” — इत्यपि पाठो दृष्टित्युक्त एव (१भा० ४१८ प्र०) ।

॥ “निष्पृषी । यप समवाये । सपति समवेति योऽन्या सकृच्छत इति सप शेष पचाद्यच । निर्गतो नित्योऽत सप शेषो यस्य स स्त्रीयसतो निष्पृष । वर्णवापत्या ईकार” — इति सा० भा० (च० स० १, ७, १८, ५) ।

** “प्रति यत् स्या नीयादर्शि दस्योराको नाच्छा सदनं जानन्ती गात् । अथ सा नो मधवस्यैतादिन्मा नो भुवेव निष्पृषी परा दा ॥ — इति च० स० १, ७, १८, ५ ।

†† च० स० १, १, ११, ५ ।

एतन्मम सदन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-
 गच्छति । अतएव मतः सुत्युदौरितारो वयं भवतः । 'अध' एतस्मात्
 कारणात् वयं ब्रूमः ;— हे 'मघवन् ! 'चर्हतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात्
 एतस्मात् कर्मणः, आत्मसुत्याश्रयभृतात्मान मस्मान् 'परा दाः'
 पराङ्मुखान् दधीथाः ; उपनामय तत् कर्मसाधनानि । कथं च पुनः
 कर्मसाधनानि ? कथं च पुनर्मा परा दाः ? 'मघेव निष्पपी' स यथा
 धनानि नित्यविनिर्गतश्रेयो विनाशयति । एवम् 'नः' अस्मान् त्वम्
 'मा' अवमादयिष्याः धनभृतास्तुव वयं मतो रत्नस्तेत्यभिप्रायः ॥ एव
 मच शब्दमारुष्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसम्बन्धात् निष्पपी" निर्गत-
 पमाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते ॥

"तृष्णांशम्(१०)"—इति *, अनवगतम् । "उदकं भवति"—इत्य-
 मिधेयवचनम् । "तृष्णांशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्रुते" व्याप्नोति,
 तृष्णांशन मिति प्राप्तम् । अपठितं चैतदुदकनामसु ; तेनाप्रती-
 तार्यम् । प्रति श्रुताय०—०मूतये † । मेधातियेरायम् । गायत्री ।
 ऐन्द्री । रात्रिपर्याये शस्यते । मैत्रावरुणस्य प्रथमे शप्ते विनियुक्ता ।
 हे ष्वत्विग्यजमानाः ! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य मुपगच्छता अह
 मिन्द्रं सुतिभिराङ्गयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक
 मुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृपत्' धृष्टं प्रगल्भम् । 'ऊवे' आङ्गये ।
 'सुशिप्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय ; अथ वा

* भा० ४१८५० १४ पं० ।

† "प्रति श्रुताय वो धृपन् सूषेऽङ्गं न शिरेरधि । ऊवे सुशिप्रं मूतये ॥"—इति
 ऋ० पं० १, २, १, ४ ।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात् । कथमुनगाहयामि ? “तृष्णांशुं
न गिरेरधि” । यथा ‘तृष्णांशम्’ ‘गिरेः अधि’ सेघस्योपरि वर्तमान
माह्वयन्ति वर्षार्थिना जनाः । एव माह्वयामीति ॥ एव मत्र
गिरिसम्बन्धात् “तृष्णांशम्” उदक मित्युपपत्तिः ॥

“क्षुम्पम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । “अहिच्छत्रकं भवति”—
इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुभ्यते” चलति,
तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तं मराधसम्पदा क्षुम्पं मिव स्फुरत् । कदा
नः शुश्रुवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तं मनाराधयन्तं
पादेन क्षुम्पं मिवावस्फुरिष्यति† । कदा नः शृणोति‡
च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चित मेवाङ्कितं
भवति निक्षुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन
प्रीणाति ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तं मराधसं०—० इन्द्रो अङ्ग” १ । गोतमस्येय मार्यम् ।
उष्णिक् । ऐन्द्री । तार्त्तार्यसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः
शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन्काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’
अनाराधयन्तम्; य. त मित्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् ।

* १भा० ४१८ प्र० १पं० ।

† “मिवावस्फुरिषि” ख, ग । “मिवावस्फुरिष्यति” ड, च ।

‡ “शृणोति” ड, च ।

§ ४० सं० १, ६, ९, १ ।

‘पदा’ पादेन ‘स्फुरत्’ अवस्फुरिष्यति, अभिर्हिसिष्यति स इन्द्रः ।
 “स्फुरति^(१५), स्फुलति^(१६)”—इति वधकर्मसु पठितम्* । किञ्च ।
 ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिष्य ‘शु-
 अवत्’ श्रोष्यति ‘गिरः’ स ‘इन्द्रः’, ‘अङ्ग’ क्षिप्र मित्यर्थः । कदास्माकं
 परिचरितृणा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्हयिष्यत्याशिषः ।
 अनाराधयितृंश्च कदा पादेनाभिर्हनिष्यति ? कदा अनाराधयित्रा-
 राधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः । स्वरूपेण तावदेपोऽस्य मन्त्र-
 स्यार्था मया लक्ष्यते; भाष्यं पुनरत्र लोकः “पादेन क्षुम्प मिवा-
 वस्फुरमि”†—इत्येव मधीते; तथा च,—“कदा नः शृणोति
 गिरः”‡—इति; तदेतत् “क्षुम्प मिवावस्फुरमि”—“शृणोति गिरः”
 —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षणात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ
 इति “गिरः अवस्फुरमि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षतल्लक्ष-
 णाभिसम्बन्धौ । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—इत्येतत्
 परोक्षतः । एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम्; यद्येष भाष्यस्य सम्यक्
 पाठः ? अथ पुनरसम्यक् पाठः ? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः । अहन्तु
 लक्ष्ये,—यद्यैष मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात् !
 —“पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति”—“श्रोष्यति च गिरः”—इति;
 तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते ॥ सुक्तेऽपि वास्मिन् काचित्

* १भा० १८१४० १५० १६५० ।

† “मिवावस्फुरिष्यति”—इत्येव तु पाठो दृश्यते क-च-पुस्तकयोः ।

‡ “कदा नः श्रोष्यति च गिरः”—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र क-च-पुस्तकयोः ।

§ क-च पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः । तथा च एतस्य दृष्टिप्रत्यक्षानुरोधत एव
 मय तादृशः पाठः कल्पितः, क-च-पुस्तकौ च दृष्ट्यनुसारत एव लिखिताविति ।

परोक्षता च, काश्चित् प्रत्यक्षताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते ।
तथात्रानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति । “चुम्प”-शब्देनाहिच्छत्र मभि-
धीयते ॥

“निचुम्पुणः (११)”-इति *, अत्रगतम्, अनेकार्थञ्च । “निचु-
म्पुणः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृष्ठः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवति : “ग्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उग्रन्तो यन्ति वीतये । अपां
जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्घ्रिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः
समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नोचैर्हृध-
तीति वा । अवभृथ निचुम्पुणेऽपि निगमो भवति ।
निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च यदिर्गन्तुर्भवति यत्पुद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे”-निचुम्पुणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्घ्रिः, तदन्तः ।

‘सुताः’ अभिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उशन्तः’ “कामयमानाः” इव
 ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘पीतये’ * कथं नामास्मान् देवाः पिवेषु-
 रित्येव मथं कामयमाना इव यन्ति । किं मेतदेव ? नेत्युच्यते ।
 पुनःपुनरेव ‘निचुम्पुणः’ सोमः “अपां” वीर्येण संहितः, तासु
 तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति ‘जग्मिः’ एव भवति,
 गन्तैव भविष्यति ॥ एव मिह सोमाधिकारात् “निचुम्पुण”-शब्देन
 सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स हि “निच-
 मनेन” उदकेन “पूर्यते” ; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम् ।
 मृगयोऽव निगमः ॥

“अवमृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् कणन्ति”
 शब्दं कुर्वन्ति । तत्र ह्युक्त मतमृथेऽप्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः । अथ
 “वा” “नीचैः” अस्मिन् यज्ञपात्राणि “दधतीति” निचुम्पुणः ;
 तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते । “अवमृथ निचुम्पुण निचेरुरसि” †
 —इत्यनेनाभिसाद्याप्सु प्रक्षीयन्ते सोमपात्राणि । हे ‘अवमृथ’
 अवमृथदेव ! हे वरुण ! नीचकणन ! ‘निचेरुरसि’ नीचैश्चरणशीलो-
 ऽसि । निचुम्पुणो नीचकणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे । स
 त्वं मेवङ्गुणविशिष्टः “अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्” अव-
 यच्चि नः देवैः संहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम् ; त

* “पीतये”—इति मूलपाठः ।

† “अवमृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतं मेनो यासिषम्
 मव मर्तमैककृतं पुरुरास्ये देवविषाहि ॥”—इति य० वा० सं० १, ४८ ।

परोक्षकृता च्छचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः । अतोऽपि दुरवधार्योऽस्य
भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं शीर्यते ।
तथानानाराधयितुर्विनाशोऽभौष्ट इति । “क्षुण्ण”-शब्देनाहिच्छत्र मभि-
धायते ॥

“निक्षुण्णः (१९)”-इति*, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “निक्षु-
ण्णः सोमो भवति”-इत्यभिधेयवचनम् । “निचान्तपृष्ठः”-इति
शब्दसमाधिः । स हि निचान्तो भवितः “प्रीणाति” ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां
जग्मिर्निक्षुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः
कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निक्षुम्पुणः
समुद्रोऽपि निक्षुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथो
ऽपि निक्षुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् कणन्ति नीचैर्हृध-
तीति वा । अवभृथ निक्षुम्पुणेत्यपि निगमो भवति ।
निक्षुम्पुण निक्षुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥
॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—० निक्षुम्पुणः । कचो नाम आङ्गिरसः,
तस्येव मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये
होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः अङ्गिः, तद्वन्तः ।

मेनः । 'अव' यत्ति 'मत्तैः' सहितो 'मर्त्यकृतम्' मनुष्यकृतम्,
एनः ; 'पुररावणः' पुरोः महतोऽपि 'देवरिपः' देवरोपणादस्मात्
पाहि ॥ एव मत्र "नितुम्पुण"-शब्देनावभ्यथ उच्यते ॥

नितुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः(११)"—इति*, अनवगतम् । "गन्तु" एष निर्देशः कृतो
"भवति" । "यत् पद्यते" यस्मादभौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः । अभि-
धेयः पत्नी ; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति ॥ ६(१८) ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो वृहदस्मै वय इन्द्रो
दधाति । यस्त्वा यन्तु वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव
पदि मुत्सिनाति ॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो† मह-
चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्त मन्त्रेण प्रातरागा-
मिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदि मुत्सिनाति । कुमारो मु-
क्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः ।
आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न
मुच्यते । आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते वुसम्बुस
मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्पन्
पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३.

* १भा० ४१८ ४० १५ पं० ।

† "सुहिरण्य स्वश्वो" ग, ड ।

‡ "शयनाच्च" ख, च । "मोचनाच्च ततनाच्च शयनाच्च" ड ।

§ "यद्वर्पन् पातयत्युदकं" क, ख, ग । "यद्वर्पन्पातयत्युदकं" ड ।

सुगुरसत् ० — ० मिनाति” ० । कक्षीवत आर्यम् । य एव
 ‘सुगुः’ भवति, शोभनगुः । स एव ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव
 ‘स्वयः’ भवति । ‘दृष्टत्’ च महच्च ‘अक्षी’ ‘वयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’
 ददाति । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते ; — “यस्त्वा ऽऽयन्तं
 वसुना प्रातरित्त्वः” । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि
 गृहाण्यभ्येति, तेमेव मामग्न्यते — ‘प्रातरित्त्वः !’ — इति । ‘आयन्तम्’
 अध्वानं ‘वसुना’ अग्नेन सुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन । ‘मुक्षीजयेव
 पाग्नयेव, “कुमारः” ‘पदि’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्तिनाति’
 उद्गम्य सिनाति, बभ्राति, प्राणांस्त्वपि मन्त्रियच्छतीत्यर्थः । यथा
 हि — अतिधिरध्वगो भवति, स पतन् सुधितोऽन्नमंयोगेन कण-
 चिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतन् स्यात् ॥ एव मत्र पक्षी
 “पदि” — शब्देनोच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाग्नया बध्यत
 इत्युपपद्यते ॥

“मुक्षीजा मोक्षनाच” सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । “मय-
 नाच” मीयते बध्यते हि तथा पक्षी । “तननाच” † सा हि पक्षिणो
 वधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं “मुक्षीजा” — इत्येतद-
 भिधानं भवति ॥

“पादु(१)ः” — इति ‡, अनवगतम् । “पद्यतेः” — इत्यर्थप्रतीतिः ।
 सा ते जीवातु ० — ० मुच्यते” ॥ वसुक्रमेय सार्थम् । ऐन्द्रौ ।

* ख० सं० १, १, १०, १ ।

† क-पुस्तकार्तिरेव सर्वत्रैव मूलपुस्तकेषु “तननाच” — इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१८४० १८५० ।

॥ “सा ते जीवातु इति तस्य विद्धि सा स्तेनादगप गृह. समर्थे । ० — ० मुच्य-
 ते ॥” — इति ख० सं० ०, ७, १८, ४ ।

त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्यते । हे यजमान ! 'सा' 'ते' तव
 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृद्ध्यास्तम-
 यरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं
 जीवसि इत्यभिप्रायः । यत एव मथैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि ;—
 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि ; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिल-
 क्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः । 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्'
 एतादृश सुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः । प्रत्युपकारायास्मै
 त्वं मभ्युद्यच्छेत्यभिप्रायः । अपि च 'समर्थे' सङ्ग्रामे एतस्मिन्,
 मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम् ; सः अथ वा मृयेथाः, को
 हि तद् वेद ?—कस्य कदा मृत्युरिति । स त्वं तत्कृतानि शोभनका-
 र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुर्व्वास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः । आह,—
 का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः ? इति । "आविः स्वः क्षुण्ते
 गूहते बुसम्" । 'आविष्कुर्वते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्वं मिदं
 सुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूहते' संवृणोति
 रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च ; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमनं
 मवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेज-
 यतुः तमः—पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव
 करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः । 'न मुच्यते'
 नापरमतीत्यर्थः । अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः ।
 अतः प्रत्युपकुर्व्वास्मा इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः
 "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते ॥ "बुस मित्युदकनाम" * । "ब्रवीतेः"

शब्दार्थसं (अदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति । “भंगतेवा” तद्धि भग्नते (दि० प०) मेघात् । “यद् वर्णन् पानयत्युदकम्” आदित्ये; “तद्” “रश्मिभिः प्रत्यादत्ते”—इति समाप्तो भाव्यकारेणाय मस्यार्द्धार्थस्य उक्तः ॥ ७ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५, ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृकचन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ १ (२०) ॥

“वृकः(१५)”-इति *, अनवगतम्, अनेकार्थश्च । “वृकः” तावत् “चन्द्रमा भवति”; स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्माद्वृकः । अथ “वा” “विवृतज्योतिष्कः”—इति वृकः; तद्धि तस्य विवृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतीर्षि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य † । अथ “वा” विक्रान्तज्योतिष्कः वृकः; तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनचवतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-
शात् । एते शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

* १ भा० ४९० पृ० १८ पं० ।

† सूक्ष्मोष्ण मेव ज्योतिरुपापत्तिर्न शीतं भवति, तत एव विवृतं मुक्तम् । “यथा च गोरमन्वत्”—इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१ भा० ४०३०) ।

अरुणो मासकृद् दृक्ः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचाय्या तष्टेव पृथ्वामयी * वित्तं मे अस्य
रोदसो ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्ध-
मासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा दृक्ः पथा
यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी
जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि दृक् उच्यते
यदादृक्ते ॥ २१ ॥

“अरुणो मासकृद्—“रोदसी” ॥ । वित्तस्य मासस्य कूपे
पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ “आरो-
चनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगते रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया ।
‘मासकृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासशब्दसम्-
न्धादर्द्धमासशब्दोऽप्याहृतः ; तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ॥ ।
“चन्द्रमा” ‘दृक्ः’ । आह ;—किं करोति ? इति, उच्यते ;—“पथा
यन्तं ददर्श हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण
‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्” ;— न मा मन्थकूपे पतितं

* ‘दृष्टानयी’ च ।

† नैतद् दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ मास शब्दसमाप्तिः क-ख-पुस्तकयोः, शब्दप्रतीकवाक्यविषया चैषा ।

॥ अ० सं० १, ७, ११, १ ।

॥ सूर्यस्यैव मासकर्मत्वं न तु चन्द्रस्येति सन्धाने भाष्यकारो मासानां मित्यस्यैव
व्याख्यानं सर्वमासानां मित्यादेत्युक्तम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कश्चिदवगम्य मस्यास्त्रायेतापदो मा
मित्यभिप्रायः * । किञ्च ; “उज्जिहीते निचाय्या तथैव पृथ्यामयी
वित्तम्” । यथा कश्चित् ‘तथा’ तथा “ष्टरोमी”, कश्चिद्वृत्तं
“तत्तुण्वन्” उच्चेदनास्पदे वयं योज्या न वा ?—इत्यनेनेत्कटो भूत्वा
‘निचाययति’ पश्यति, एवं “चन्द्रमाः” अष्टुज्जिहीते “येन” नच-
त्रेण “योक्ष्यमाणः”,—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति । एवं ‘निचाय्य’
“तथा” स्वेन दृष्टात् दर्शनेन । ततस्तदेव “अभिजिहीते”, तेनैव
सहेदेतीत्यर्थः । एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोर्द्धकायो हि
भूत्वा पश्यति † ; मया ‡ तस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्त-
मानम् । एव मतो ब्रवीमि ;—अपि तावत् हे ‘रोदशी ।’ ‘वित्तं’
विजानीतं ‘अस्य’ चित्तस्थार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः । विदिता उत्तरतं
मा मस्मात् कृपात् इत्यभिप्रायः ॥ एव मच्च अरण-शब्दान् मासहच्छ-
ब्दाच्च “वृकः=चन्द्रमाः” । चन्द्रमःशब्दाच्च नचत्रगणोऽध्याहृतः, तथा र्थो-
पपत्त्यविरोधात् ॥

येषां तु शाखिनां “मा सकृत्”—इत्येतत् पदद्वयं भवति १,
तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवगम्य मोक्षयेदस्या
आपदः ; पथा तु यन्तं नचत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येव-
मादि योज्यम् ॥

“आदित्योऽपि वृक उच्यते” । “यद् आवृक्ते” यस्मादसौ तम
आवृक्ते, तस्माद्वृकः ॥ २ ॥

* कूपपतितस्य चित्तं परिरिति शेषः ।

†, ‡ पश्यति चन्द्र ; मया चित्तेनेति बोध्यम् ।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरयुतेरिति भावः ।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वा मासो यत्सो ममुञ्चतं
 वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विना * वादित्येनाभिग्रस्ता
 ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं † श्वापि वृक उच्यते
 विकर्त्तनात् । वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिः । उरण-
 मथिः । उरण जर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्दृणोतेरूर्णोते-
 र्वा । वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते । श्रुतं मेयान् वृक्ये चक्ष-
 दान मृज्जाश्च तं पिताम्यं चकारेत्यपि निगमो भव-
 ति । जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं ‡ जोषयितव्यं
 भवति ॥ ३ (२१) ॥

“अजोहवीदश्विना०—० विषेण” § । कवीवत आर्षम् । अश्वि-
 नी । चिद्युप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः प्रस्यते । ‘अजोहवीत्’ ‘आह्व-
 यत’ आह्वतवती ‘उषाः’ । हे ‘अश्विनौ !’ युवाम् । वर्त्तनशीला
 ‘वर्त्तिका’ । कदा पुनराह्वयत् ? इति, उच्यते ;—‘आम्रः’ आस्याद्यदैनां
 ‘वां’ युवाम् ‘अमुञ्चतम्’ । ‘वृकस्य’ आदित्यस्य । उषाः किल “आ-
 दित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ” आह्वतवती, “ता मश्विनौ प्रमोचितवन्तावि-
 त्याख्यानम्”—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* “आह्वयदुषाश्विना” क, ग ।

† “प्रमुमुचतुरित्याख्यान” ग, घ ।

‡ “जोष इत्यविज्ञातनामधेयं”—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु । एतायिहैव मेय ; परं
 नैषष्टुके “जोषवाकम्”—इत्येव व्याख्यातम् (१भा० ४१०४० १८५०), निगमेष्वेव मेय ।

§ “अजोहवीदश्विना०—० वृकस्य । वि ऋद्युषा यद्युः सान्धेर्ज्ञातं विद्याधि-
 अहतं विषेण ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १ ।

चित्तं मन्तार्यनिर्णयाय * । एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम् । किञ्चान्यत् ।
 “विजयुषा यययुः सान्वद्रेः” । ‘विजयुषा’ विजय मिच्छन्तौ युवां
 ‘यययुः’ गच्छयः, ‘सानु’ समुच्छितम् ‘अद्रेः’ मेघस्य शिखर मारुह्य ।
 किञ्च ; युवा मेव ‘जातम्’ उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, ‘वि-
 श्वाचः’ विश्वगच्छन्तौ ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभि-
 प्रच्छाद्य, ततः ‘अहतं’ हतवन्तौ स्यः ; ‘विषेण’ उदकेनेत्यर्थः ॥
 ययाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् † ॥

“आपि वृक उच्यते”, “विकर्त्तनात्” विविध मसौ कृन्तति
 तस्माद्वृकः । “वृकश्चिदस्य०—० चित्रया धिया” ‡ । प्रगाथपुत्रस्य
 कलेरार्षम् । सतोवृक्षतौ । मद्याप्रते वचाशीतिषु विनियुक्ता । ‘वृक-
 शित्’ वृकोऽपि, ‘आ’ सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव । ‘वारणः’ वार-
 यिता शत्रूणाम् । किं श्रुतान्यानुपकरणानि ? ‘उरामयिः’ “उरण-
 मयिः” ; उरान् मेपान् यो मय्याति स उरामयिः । स पुनरस्येन्द्रस्य
 ‘आभूषति’, ‘वयुनेषु’ प्रज्ञानेषु ; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वम्
 शत्रूनि, तदैवासौ आभूषति । यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्,
 हे ‘इन्द्र !’ ‘सः’ त्वम् ‘इमम्’ ‘नः’ अस्माकं ‘सोमम्’ उपश्रुत्य ‘आगहि’
 आगच्छेमं यज्ञं ‘प्र’ प्रकर्षेण ‘चित्रया’ चायनीयया कमनीयया
 ‘धिया’ बुद्ध्या ॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते ? । तत्पुत्रनृभिश्च देवानां

* ‘आद्यो वृकस्य वर्तिका मूलीके युव नरा वासत्यामुमुक्तम् ।’—इति (अ० सं०
 १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं द्रष्टव्यम् ।

† अ० सं० १, ८, १०, ४ ; ११, १.—एतादृशो पर्यालोपावित्यर्थः ।

‡ “वृकश्चिदस्य वारुण उरामयिरा नृयुनेषु भूषति । सेमं नृ. सोमं जुजुषाण आ
 महीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥”—इति अ० सं० १, ४, ४८, १ ।

§ “किं मिच्छन्तौ मरमा (अ० सं० ८, १, ५, १)”—इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

भवितव्यम्, तस्मात् अपि वृक उच्यत इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारुत-
काणां परिरहाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धः परोचकृतः ;—वृकश्चि-
दस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात् । उत्तरस्तु प्रत्यचकृतः ;—प्रागक्षीन्नेत्यस्मान्म-
ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च । देवता किल परोक्षा स्तुयमाना
प्रत्यक्षीभवति । तदेतत् सर्वध्वेवंक्षणेपु मन्त्रेषूपेक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसक्तं सुच्यते ;—“उरणः = ऊर्णावान्” ऊर्णया तद्वान्
“भवति” । “ऊर्णा पुनर्दृणोतेः” । इति विग्रहप्रसक्तम् । ता
अपि शीतत्राणार्थं विग्रियन्ते । “ऊर्णेतेर्वा” आच्छादनार्थं स्यात्,
ताभिर्गच्छन् उरणो भवति ॥

“वृद्धवाग्निपि वृक्युच्यते” येषा वृद्धं वाग्गते,—शिवा, सापि
वृक्युच्यते ; विकर्त्तनादेव । “शतं मेपान् —० भिषजावनर्वन्”* ।
अजोहवीदित्यनया समानार्थ्यम् । ‘शतं मेपान्’ ‘वृक्ये’ शिवाये,
तथा वाशिते मति परितुष्टः ‘चक्षत्’ व्यादिष्टवान् ‘दानम्’ । येव
मेवं शोभन मभिप्रस्थिताना मस्माक मर्थसिद्धये वाग्गते, तस्यै, शतं
मेपाणां दौयता मित्येव माज्ञापितवान् । ‘वृज्जायम्’ वृज्जायो नाम
राजपुत्रः, तम् । ‘तं च’ पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽय-
मिति ‘पिता’ कुपितः, शापेन ‘अन्धं’ ‘चकार’ हतवानित्यर्थः ।
‘तस्यै’ एव मन्वीभूताय पितुरभिशापेन, ‘अक्षी’ अक्षिणी, ‘नामत्यौ’
अश्विनौ देवौ, ‘विचक्षे’ विगतदर्शनाय ‘आधत्तम्’ । ‘दक्षौ’ दर्शनीयौ
अश्विनौ । ‘भिषजौ’ देवभिषजौ । भयसादयितारौ, ‘अनर्वन्’ चतुः

* “शतं मेपान् वृक्ये चक्षत् दानं वृज्जायुः तं पिताम् चकार । तस्मा अक्षी
नामत्या विचक्षे आधत्तं दत्वा भिषजावनर्वन्” — इति अ० सं० १, ८, २१, १ ।

अधत्तम् अनाश्रित मन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मत्र
मेपमन्वन्धाद्, व्याख्याने च नयार्थतोपपत्तिदर्शनात् “वृद्धवाशिनी
वृक्षुच्यते”—इत्युपपद्यते ॥

“जोषः (११)” —इति *, अनवगतम् । “अविज्ञातनामधेयम्”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जोषयितव्यं भवति”—इति शब्दसमाधिः ।
जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्येष्टवान् ॥ ३ (१२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवन्नेष्टृतावृधा । जोषवाकं
वदतः पञ्चहोपिणो न देवा भुसथश्चन ॥ य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याग्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं
वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोपिणौ न देवौ तस्याग्नीथः
कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा† । महीव कृत्तिः शरणा
त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे‡ कृत्तिरिवेतीय
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूच मप्युपमाथे० वा । कृत्ति-
वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति§ ।
श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रित॥ भवति ।
कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४१० ४० १८ पं० “जोषवाकम्”—इति ।

† “यशो वाङ्मं वा” इ, च । इतौ तु “यशोऽन्न वा”—इत्येव ।

‡ “मन्तरिक्षं” क, ख, ग ।

§ “कृत्तिं वमान् वा चर पिनाकं विधृदा गह्वीत्यपि निगमो भवति”—इति
इ-च-पुस्तकयोः ; परं इतिविषयः ।

॥ “पुनराकृतं” क, ख, ग । “पुनराकृतं” इ ।

विचिनेति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुवृत्तिः
 कृतवान्वाशीर्नामकः * सम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व-
 नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—०भसयश्च न” † । भरद्वाजस्येय
 मार्पम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’ ‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अभिपु-
 तेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’ “स्तौति” ‘तेषु’ कर्मसु ‘चता-
 दधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा । “तस्य” युवाम् “अग्नी-
 यः” स युवयोः वज्रमत इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्”
 “जोषवाकम्” अविज्ञातं किमपि उपोऽंशु “वदति” “विजज्ञपः”
 केवल सुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव ; न कर्मकारीत्य-
 भिप्रायः । तस्य ‘जोषवाकं वदतः’ । ‘पञ्चोपिणा’ हे “प्रार्जितहो-
 पिणौ !” प्रभूतयागौ ! “यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां
 तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-
 यते” । ‘देवा’ हे “देवौ !” ‘नं भसयश्च न’ न कदाचिदपि तस्य
 हवींषि भक्षयथः ; तेन युवयोर्नासौ वज्रमत इत्यभिप्रायः । अत्र
 “जोषवाकं वदतः”, “न भसयः”—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु
 स्तौति, तस्य न भसय इत्येतद्व्याहृतं भाव्यकारेण ॥ एव मत्र
 विजज्ञपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् “जोषवाक”-
 शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते ॥

* “कितवान्वाशीर्नामकः”—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र इ-पुस्तकान्तरिक्तेषु ; इत्थौ
 तु इ-पुस्तकानुसारत एव ।

† अ० सं० ४, ८, २५, ४ ।

“कृत्तिः(१०)” — इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । “कृत्ततेः” — इति धातुनिर्देशः । “यशोऽन्नं वा” — इत्यर्थवचनम् । कर्त्तन मिति न्यायम्; यशो हि दिषतां मर्माणि कृत्तति, अन्न मय्यम्यगुपयुक्त मायुरेव कृत्तति । “त सुत्वा नून० — नो अन्नवन्” † । नृमेधसः प्रियमेधसश्चेय मार्पम् । सतोवृहतौ । ऐन्द्रौ । चतुर्विंशादिषु सात्रिके-
 खहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनि-
 युक्ता । ‘तम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रज्ञावन् । ‘प्रचेनम’ विट्द्वप्रज्ञानं
 ‘राधः’ धनं स्व मित्र पित्र्यं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयत्वाद् ‘ईमहे’
 तन्नोदेहि स्थिरशरीराणां तदेतदस्तु नः । किञ्च; ‘महीव कृत्तिः’
 महदिव यशः, महद् वा अन्नम ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ते’ तव
 हे ‘इन्द्र !’ यद् “अन्तरिक्षलोके”, तदहं ‘प्राञ्जवम्’ । किञ्च; ‘ते’
 तव ‘सुम्ना’ सुम्नानि वलसम्बन्धानि सुखानि, तद्भोग्यानीत्यर्थः । यद्वा;
 सुम्नानि, सुखमाधनानि; अप्सरःप्रभृतौनि प्राञ्जया महम् । तदहं
 सोमं सुम्नानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य
 मञ्जुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चामुत्र चेतत् न. फलद्वय मस्तु
 त्वत्त इत्यभिप्रायः । यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमान
 सुपपद्यते । यदनुषविष्टानाम् असनापिपासे न स्त, तदहं तव गृहम्
 प्राञ्जया मित्येव मन्त्रेनाप्युपपद्यते ॥

“इयम् अपि इतरा कृत्तिः एतस्मादेव” । सूत्रमयी कथ्येति या

* १भा० ४११ ष० १५० ।

† “त सुत्वा नूनं मसुद् प्रचेतस राधो भुग मित्रमेधे । महीव कृत्तिं शरणा
 त इन्द्र प्र मे सुत्वा नो अन्नवन् ॥” — इति ऋ० सू० १, १, १२, १ ।

प्रसिद्धा, सायेतन्मादेव कृन्तते, सा हि वस्त्रावयवै सुचैर्ययिता*
भवति । “उपमार्थे वा चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते । तथेतरा सूत्रमयी
उपमीयते, विकर्त्तनमामान्यात । कृत्तिरिव कृत्ति कन्या । “कृत्ति-
वासा पिनाकहस्तोऽततधून्वा”—इति । व्याख्यातोऽथ मष्टमेऽध्याये
निगम † ॥

“श्रुती(५८)”—इतिट्टे, अनवगतम् । “कितवो भवति”—इत्यभि-
धेयनचनम । “स्व कृन्ति”—इति शब्दव्युत्पत्ति । स्वहा इति न्याय्यम् ।
विग्रहप्रसक्तं सुच्यते,—‘स्व पुनराश्रित भवति’; तद्धि स्वामिन
माभिमुख्येन श्रित भवति स्वत्वेन । “कृत न श्रुती वि चिनेति०
—० नूतन” ॥ । कृष्णस्याङ्गिरसस्येय मार्धम । ऐन्द्री । जगती ।
तान्नौयसवनिकेषु उक्त्यपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छसिन शस्त्रे विनियुक्ता ।
यथाच कृतादीना दायाना मध्ये कितव ‘कृत विचिनेति’, ‘देवने’
आस्तारे; अपि नामाच कृत यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम ।
‘मघवा’ इन्द्र ‘सवर्गम्’ उदकसवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बह्वर्णा सेधाना
मध्ये, विचिनेति,—कृतमस्त्रेषां सेधाना मुदकदाने समर्थ ? इति, त
विज्ञाय यदजज्ञत । ‘सूर्यम्’ सुष्टु ईरयितार मपाम । ‘न’ ‘तत’, ‘ते’

* ‘कृत्तैर्ययिता’—राष्ट्र सम्पादितशनिपुस्तकपाठ ।

† यास्कीयवृत्तौये इतियावन् । १भा० १५१ इ० ८५० —१५८ इ० १५० इत्यत्र ।

‡ ङ च पस्तकयोर्नेप निगमा दृश्यते, तत्र त्वथ मलि —‘कृत्ति वसान् (य० वा०
सं० १४, ५१)”—इत्यादि ।

§ १भा० ४९१ इ० ७५० ।

॥ “कृत न श्रुती वि चिनेति दवन्न सवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत । न ततो
एन्या चनु वीर्यं शक्यं पुंराणा मघवद्वात नूतन ”—इति ऋ० सं० ७, ८,
१४ ५ ।

तत्र 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं शकत्' । तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं शक्तः । 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः । न पूर्वं चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः । कृतमन्व-
न्वाद् देवमन्वन्वाच्च "यस्मिन् = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धार्धः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः ;
अत्र चोक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसक्तं सुच्यते ;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवा-
स्तीति" एषा "शब्दानुवृत्तिः"; स हि नित्यकालं मेव दिदेविषुः
प्रतिदेविषुभिः, कितवैः पृच्छते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकर-
णात्कितव एवामौ बभूव । अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव
मसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः ; स हि तस्मादेव माशासनात्
"आशीः"—निमित्त—"नामकः" कितव एवामौ बभूव ॥

"समम्(१८)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम" । तत्
पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्त्वमसिमेत्यनुवाचिनि"—इति छुत्तम्† ।
विप्रतिपन्नस्वरत्वाद्वा भाष्यकारेण स्वरोऽवृत्तः, पक्षेण चाप्यनेकार्थ-
ताप्यस्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूष्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः । जृम्भिर्न
नाव मा वधीत् ॥ मां नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः
सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरू-

* १भा० ४११२० ११२० "समस्य"—इति ।

† किं छु० ४पा० ८ ।

णोतेनैः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुदात्त-
प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्यं तु भवति । उतो समस्मि-
न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशोतिर्दानकर्मा ।
उरुष्या णौ* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-
तिर'कर्मकः† । अथापि ‡ प्रथमावहुवचने । नभन्ता
मन्यके संमे ॥ ५(२३) ॥

“मा नः१ समस्य० —०मा वधीत्” । विरूप आङ्गिरस एता
माग्नेये सृक्ते ददर्श । गायत्री । आग्नेयी । दशरात्रस्य ततोयेऽहनि
प्रातःषवने आद्ये सृक्ते विनियुक्ता । हे भगवन् अग्ने ! युष्मत्प्रसादात्
‘मा नः’ मास्मान्, ‘समस्य’ सर्वस्यैव, ‘दूष्यः’ दुर्धियः पापधियः,
‘परिदेषः’ सर्वतो देष्टुः, स्वभूतः, ‘अंहतिः’ वध इत्यर्थः । ‘जर्मिनं’
जर्मिरिव, ययोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति ; मैव मंहतिर-
स्मान् देव्यप्रहितोऽवधीदिति ॥ एव मत्र सर्वस्मादेव देष्टुर्वधानभीष्ट-
त्वात् “समस्य”—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते ॥

“जर्मिः, उर्णोतेः” आच्छादनार्थस्य ; सा ह्याच्छादयति तीर
सुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति । “नौः प्रणोत्तव्या भवति” पारगम-
नाय ; “नमतेर्वा” स्यात् ; सा हि प्रक्रीभूतेव भवति, पारगमनाय ॥

* “कुर्मौवृष्याणो” ॥

† ‘मुदप्यतो रचाकर्मा’ ॥, च ।

‡ “रचाकर्माद्यापि” ॥

§ अ० ६० १, ५, १५, ४ ।

आह ; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् “अनुदात्तप्रकृति” अनु-
दात्तस्वभावम्, “तत् कथं नाम स्यात् ?” अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः,
उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति । उच्यते ; — “द्रष्टव्यं तु”
एतद्, यस्मादननुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् “भवति” ॥

आह ; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते ; — “उतो सम-
स्मिन्ना शिश्रीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्” व्ययो दृष्टः । “विद्या
सखिल सुत० — गोमति” * । सौभरेरार्षम् । सतोवृहती । ऐन्द्री ।
आख्याने विनियुक्ता । ‘विद्या’ विजानीमो वयं ‘सखिलं’ सखिभावम् ।
‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् । इन्द्र । ‘भोज्यं’ भोग्यम्
अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं ‘आ ईमहे’ अभिमुख्येन
स्थित्वा याचामहे,— ‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च ; ‘उतो’
अपि च ‘समस्मिन्’ सर्वस्मिन् ‘शिश्रीहि नः’ देहि अस्माकं हे
‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र । । क पुनराशिश्रीहि नः ? इति,— ‘वाजे’
अन्ने इत्यर्थः । हे ‘सुमित्र’ हे सुनस !, अथवा हे सुहने !
‘गोमति’ गोभिस्तदिति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एव मत्र
समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः ॥

“उतुव्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो दृष्टः ।
“स नो बोधि०—० समस्मात्” † । श्रुतवन्धोरार्षम् । आग्नेयी ।

* “विद्या सखिल सुत शूर भोज्य” सा ते ता वज्रिनीमहे । उतो समस्मिन्ना-
शिश्रीहि ते वसो वाजे सुमित्र गोमति ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १, १ ।

† “तं त्वा० —० सखिभ्यः । स ना बोधिं श्रुषी एवं मुद्रय्याणोऽघायत सम-
स्मात् ॥”—इति य० वा० सं० १, ११ ।

द्विपदा । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता । यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-
प्रभावं त्वां वयं भवोचाम । ‘सः’ त्वं हे भगवन्नग्रे ! ‘बोधि’
बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकं मभिप्रायम् । ‘श्रुधौ’ शृणु च ‘ह्वम्’
आह्वानं मिदम् । आह्वतश्च ‘उरुध्याणः’ उपगम्यास्तान्, ‘अघायतः’
पापं मिच्छतः ‘समस्मात्’ सर्वस्मात् पाहि । एव मत्र समस्मादिति
पञ्चम्यां व्यथो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनादृष्टानुविधिश्चन्द्रसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-
प्रकृतित्वेऽपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते * ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा । पिता
कुटस्य चर्पणिः ॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरि-
रिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता
कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शम्-
यतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो-यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि
निगमो भवति । केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति
पुनाति कर्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ ६ (२४)† ॥

“कुटस्य(००)”, “चर्पणिः(००)” — इति †, एते अनवगते । “कृतस्य”,
“चायिता” — इत्येतौ शब्दसमाधी । एक एव निगमः । — “हविषा
जारो० — ० चर्पणिः” — इति ‡ । प्रस्कृष्टस्यार्थम् । आश्विनी । प्रात-

* अथापीत्यादि मूल मत्याख्यात मेव चिन्तम् ।

† इतदन्त एव अतुर्थं पादः केपुचिदु रोच्यमदृष्टपुस्तकेषु (रोच्यं मु० ११०४०) ।

‡ १भा० ४११४० १८ प० ।

§ अ० म० १, २, २२, ४ ।

रनुवाकाद्यिनयोः शस्यते । हे 'नरा' नरौ ! अग्निनौ ! युवाम् ।
 एषः "आदित्यः", 'पिता' पाता, कृत्स्नस्य जगतः । 'कुटस्य'
 "कृतस्य कर्मणः" सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः । 'चर्षणिः' "चायिता"
 द्रष्टा, बुद्ध्याधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः'
 अपां सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थिता* जरयिता, शोषयिता ।
 'पपुरिः' च पूरयिता च । प्राप्ते काले 'हविषा' उदकेन 'पिपर्त्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवा मेवङ्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्येथे,
 प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माश्विषं समर्द्धयत मित्येव
 माशीर्यौन्या ॥ एव मत्र "कुटस्य-चर्षणिः"—इत्येते कृतस्य चायिते-
 त्येव सुपपद्येते ॥ नरावच द्यावापृथिव्यावभिप्रेते†, तथोचोदकेना-
 दित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता चर्षणिशब्दस्य ; तस्य
 च बुद्ध्याधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व सुपपद्यते ॥ 'पिपर्त्ति'-
 'पपुरिः'—इत्येव सेतौ निगमस्यौ शब्दौ "शृणात्यर्थौ वा प्रीणय-
 त्यर्थौ वा" ॥

"शम्बः(७९)"—इति‡, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभिधेय-
 वचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमाधौ ।
 "आराच्छत्रु०—०वाजरत्नाम्" § । कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।

* "उद्यमं खलु वा आदित्यः सर्वेषां भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याच-
 चते ।"—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ९ ।

† "तत्कावचिनौ द्यावापृथिव्यावित्येके"—इति प० दै० का० ९, १, १ ।

‡ १भा० ४९९ प्र० ९ पं० ।

§ आराच्छत्रु मर्षं बाधस्य दूरं मुप्री यः शम्बं पुबलत तेन । अस्ते धेहि यवमृदु
 गोमदिन्द्रं हृषी धियं अरिबे वाजरत्नाम् ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १९, १ ।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंभिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुहूत' वज्रभिगाहृत । 'य.' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं
 वर्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः । आराच्छब्दो
 ऽत्र समीपार्थवाचो । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“आरात् प्राग्वंशादुदया-
 स्तमयौ”—इति । किं पुनरपवाधस्व ? 'उग्रो यः शम्भः' उद्गूर्णो यो
 वज्रः, तेन अपवाधस्व । किञ्च ; तं दूरं मपवाध 'अस्ते' अस्मभ्यं
 'देहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तदत्—ब्रीहिगोधूमाद्यन्नम् । अपि च
 'गोमत्' गोभिस्तदत्—पश्यादिभि । किञ्च ; स त्वं मेतदेवङ्गुणक
 मस्मभ्यं मन्नं ददन् 'रुधि' कुरुष्व दमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-
 रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्तमाना
 रमेमहि, तथा कुरुष्वेयमिप्रायः । धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—
 'धीः, शची'—इति * । एवमत्रापवाधनसम्बन्धात् “शम्भः”—इत्येतद्
 वज्रनामेत्युपपद्यते । अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम् ;
 तस्यैवम्पकरणार्थमिद्धिर्भवति ॥

“केपयः^(११)”—इति ‡, अनवगतम् । “कपूयाः” ह्येते सन्तः
 केपय इत्युच्यन्ते । आह ;—“कपूयम्”—“इति” किं मुक्तं भवति ?
 उच्यते ;—यदेतत् पापकारौ प्रायश्चित्तेन “पुनाति कर्म कुस्मितम्”,
 यच्च तद् “दुष्पूयं” दुष्पूयावं “भवति” पूयमान मपि, एतत् कपूय
 मित्युच्यते ॥ ६(२४) ॥

* १भा० १२० १ख० (११), (११) ।

† १भा० १८६ २० १२० १० ख० (१)—(१८) ।

‡ १भा० ४११ ३० ४५० ।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽक्षत अवस्थानि
 दुष्टरा । न ये शेकुर्यज्ञियां नाव मारुह मीमैव ते
 न्यविशन्त केपयः ॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा
 देवहृतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि†
 यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्योऽशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारो-
 ल्लु‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नाव मारोल्लु § मीमैव
 ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव॥ ते न्यविश-
 न्तास्मिन्नेव श्लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरित-
 तरो॥ भवति । एता विश्वा सर्वना तूतु मा हपे स्वयं
 सूनेो सहस्रो यानि दधिपे । एतानि सर्वाणि स्थानानि
 तूर्णं मुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्वांसच
 मंहसस्त्राणं** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति
 काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—०केययः” †† । पूर्वैव समानार्थविनियोगा ;
 इयन्तु जगती । ‘पृथक् प्रायन्’ ‘पृथग्’ भूता एव विद्या-

* “प्रथतेः” क । “(प्रथक् प्रथते.)” च ।

† “०ह्वयन्ताकुर्वन्त अवणीयानि” क, ख, ग ।

‡, § ‘मारोदु’ च ।

॥ “ऋणेनैव” क, ख, ग ।

¶ “समीरिततरो” छ ।

** “महसचाण” क, ख, ग ।

†† ऋ० सं० ७, ८, १०, १ ।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन पथा, पित्रयानेन वा 'प्रापन्' । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते । 'प्रथमाः देवहृतयः' ये सुख्या देवाना माह्नातारो यत् कर्मसु । किञ्च; 'दुष्टरा' "अन्यैः" असद्भिर्दुस्तराणि । 'श्रवस्थानि' "श्रवणीयानि यशांसि" 'अकृण्वत' अकुर्वन् । किञ्च; 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञिया नवम्*', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न श्रेकुः' नाशकुर्वन् । अथ पुनर्ये नाशकुर्वन् यज्ञियां नव मारोढु किन्तर्हि? विषयप्रधानाः, कपूय सेव दुष्पूय सेव कर्म चक्रिरे; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईमेव' 'इहैव' लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त' । तदुक्तम्;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-हयता, ते कपूयां योनि मापद्येरन्;—अथोनिं वा, प्रहृकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि† ॥ एव मत्र न ये श्रेकुः यज्ञिया नव मारोढु मित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"—इत्युपपद्यते ॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नोः, लष्णाजिनं वै सुतर्मा नो वांग्वै सुतर्मा नो वाच मेव तदावद्य तथा स्वर्गं लोकं मभिसकरोति ।"—इति ए० ब्रा० १, २, ९ । किञ्च; "तद्यथा समुद्रं प्रव्रजन्नेवं देव ते प्रव्रजन्ते ये चंचल्यरं द्वादशार्धं वासते । तद्यथा घोरवती नार्यं पारकामाः समारोहयुरेव भवेत्ताक्षिद्रुमं समारोहन्ति ।"—इति रे० ब्रा० ६, ४, ५ ।

† "अभ्यास मनभूय"—इत्येव मेव दृष्टिपुस्तकपाठः परं मूलविषयः ।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्, ते रमणीयां योनि मापद्येरन्; प्रा-हृकरयोनिं वा, चक्रिययोनिं वा, चण्डालयोनिं वा—• चण्डालयोनिं वाचैतयोः पयोर्न कतरेष्वचन, तानौमानि चण्डालयलदावर्तीनि भूता-नि भवन्ति; जायस्-विषस्तेत्येतत्तृतीयं स्थानम् ।"—इति शा० ब्रा० ०, १० ।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते;—“ईर्म इति बाज्जनाम”—इति,
स हि “समीरिततरो भवति” एतेभ्योऽङ्गेभ्यः ॥

“ढतुम्-आकृषे^(५४)”—इति*, एते अनवगते । “ढतुम्”—इत्यस्य
“ढर्णम्”—इति शब्दसमाधिः । “आकृषे”—इत्यस्य “उपाकुरुषे”—
इति शब्दसमाधिः । “एता विद्या०—०वचः”† । इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येय
मार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते निविद्वानौये महाव्रते महदुक्थे शस्यते । ‘एता’
एतानि, ‘विद्या’ विद्यानि, सर्वाणि स्थानानि । त्व सुपागम्य तेनतेन
देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः । आह ; कतमानि पुनः स्थानानि ?
उच्यते;—“सूयं सूतो सद्यसो यानि दधिषे” । हे ‘सूतो
सद्यसः’ बलस्य पुत्र ! ‘यानि’ एतानि ‘सूयम्’ एव ‘दधिषे’
धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे । यत् एवं कुरुषे, अत एव
त्व मेव धारयिता स्मृता चास्य जगतः । अत एतस्मात् कारणात्
‘वराय’ वरयितयाय, ‘ते’ तव, ‘पात्रम्’ एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः ।
‘धर्मणे’ धारयित्रे । ‘तना’ च धनं च, सर्वं तवैव । ‘यज्ञः’ च
ह्यज्ञः, तवैव । ‘मन्त्रः’ च कर्मकरणः, तवैव । ‘ब्रह्म’ चाद्यो, तवैव ।
‘उद्यतं’ चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं ‘वचः’ तवैव । एव मत्र
शब्दसारूप्यात् “ढतुम्”—इत्येष शब्दः ढर्ण मित्येव सुपपद्यते ।
करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, ढर्ण मेव करण मिष्यते कर्त्तृभिः
तस्मादुपपद्यते । “आकृषे”—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

* १भा० ४१९ ४० ८५० ।

† “एता विद्या०—०वचः” । वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं
वचः ॥—इति ऋ० सं० ८, १, ८, ९ ।

‡ “स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपासी” —इति ऋ० आ० ८, ८ ।

म्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाव्यकारे-
णाध्याहृतः ॥

अत्र "सुनो ! सहसः"—इत्येतस्मादिशेषलिङ्गादाग्रेयी मेता
मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत
इति । तथा हि प्रकरणविरोधो भवति । सूक्तं ह्येतदेन्द्रम् । ऐन्द्रत्वे
तस्य "सुनो ।"—"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदेव-
ताभावेन ; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरे यः प्रजासु व्यादिष्टः,
प्राणस्तु पुत्रः ;—इत्येव सुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः । तदुक्तम् ;—"प्राणो
वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसचम्^(०५)"—इति†, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
"अंसः प्राणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः । "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभि-
धेयवचनम् ; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्ग्रामिकाः, अंससल्लायन्ते ।
आख्यानप्रसक्तं मुच्यते ;—"कवचं, कु-अञ्जितं भवति" कुटिल मञ्चि-
तम् ; स हि तस्य स्वभावः । अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं
"भवति" । अथ वा "कायेऽञ्जितम्" तद्गतं "भवति" ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयय स्वस्तिवाहं रथं मित्
क्षुण्धम् । द्रोणीहाव मवत मश्मचक्र मंसचकोशं
सिञ्चता नृपारणम् ॥ प्रीणीताश्चान्सुहितं‡ जयय जयनं

* "प्राणो वा—•प्राणो ह्येदेतानि सर्वाणि भवति"—इति डा० प्रा० ८, ८ ।

† १भा० ४२९ प्र० १४ प० ।

‡ "प्रीणीताश्चान्सुहितं" क, क ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं
 द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतो-
 ऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र
 मिति वांसत्रकोश मंसत्राणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु
 कोशः कुष्णातेर्विकुपितो भवत्यय मपीतरः कोशं
 एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत
 नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते का-
 कुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते
 जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णानुदतीति† वा को-
 कूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो †) जिह्वा जोहुवा तालु
 तरते स्तीर्णतम मङ्गं लुततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §)
 विपरीताद् यथा तल्लु लुतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीताद्यान्—० नृपाणम्” ॥ । बुधस्य सोमपुत्रस्येय मार्षम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । ‘प्रीणीत’ प्रीणयत यवसोदकादिना । एतान् ‘अद्यान्’
 उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः । प्रीणयित्वैतानद्यानेभिरग्नैरुप-
 जातवीर्यैः ‘हितं’ ‘सुहितं’ ‘जयाय’ ‘जयय’, ‘जयनं वो हित

* “मंसत्राणि व” क ख, ग । “मंसत्राणि व” च ।

† “एनानुदतीति” क, ख, ग ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख ग-पुस्तकेषु ।

§ नैतद् दृश्यते ङ-च-पुस्तकेषु ।

॥ ऋ० सू० ८, ५, १८, १ ।

मस्तु” अहितोऽपि जयः कश्चिद् भवत्येव,— यत्र सुहृद्वात्पुत्रादयो हन्यन्ते । ‘स्वस्तिवाहम्’ अभिपूजितवाहं ‘रथं’ ‘कृणुध्वम्’ “कुरुध्वम्”; हे देवाः! एव मेतां साङ्ग्रामिकी मितिकर्त्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’ “द्रुममयम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं कृत्वा ; ‘अवतम्’ एतं सङ्ग्रामरूपम् । ‘अश्वचक्रम्’ “अशनचक्रं” व्यापनचक्रं ; व्यापयन्ति हि तत्र चित्रानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथ वा “असनचक्रम्” अख्यन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसचक्रकोशम्’ “अंसचक्राणि” धनुषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “सन्तु” । तैः ‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतैनं सङ्ग्रामकृपम् । ‘नृपाणं’ “नरपाणम्”, नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवाच्यन्ते । एव मत्र “कूपकर्मणा” अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धर्धे किञ्चित् साधर्म्येण “सङ्ग्राम सुपमिमौते” मन्त्रदृक् ॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादुत्सेचनसम्बन्धाच्च “अंसचक्र”-शब्देन धनुः, कवचं वैच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आह्वानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः* । इदं त्वन्यत्,—“आवहः, आवहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उह्यतेऽस्मिन्नुदक मित्याहवः । “अवतः” कूपः ; स हि खन्यमानो “महानवातितः” अवाङ्गतितो “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसचक्रकोशम्’—इति कोश-शब्दो विग्रह-प्रसक्तः “कोशः कुष्णातेः”—इति । “विकुषितः” स विविधं कुषितो “भवति” चर्मकोशः, शृङ्गिरेत्वात् । “अथ मपीतरो द्रव्यकोशः”,

* “अधर्षो इत्याह्वयते चतुर्धौषु वदिष्यमाणस्तदाहावस्य रूपम् ।”—इति रे० प्रा० ५, ४, १ ।

“एतस्मादेव” कुष्णातेः । “सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचित-
मात्रः” मात्राभिः आचितो “भवति”, “महत्वात्” ॥

“काकुदम्^(१६)”—इति, अनवगतम् । “तालु-इत्याचते”—
इत्यभिधेयवचनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते; “सा” हि को-
कुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं सुजृम्भः
“धीयते”, तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते । “जिह्वा
कोकुवा” कथं स्यात्? इति, उच्यते;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वा-
याः कोकुवात्वम् । “कोकूयमाना” तथाविधं हि सा कुवाणा, तालुनि
“वर्णान् नुदति”; तस्मादा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात् । आह;—
जिह्वैव तावत् कस्मात् “जिह्वा”—इत्यभिधीयते? इति, उच्यते;—
सा हि “जोह्वा” सती जिह्वेत्युच्यते । तथा प्राणिनोऽत्र मात्म-
न्येव जुहति; तथा आह्वयतीति वा जोह्वा । अथ “तालु” कस्मात्?
उच्यते;—“तरतेः” धातोः; तद्धि “तीर्णतरम्” इतराङ्गेभ्यो
विस्तीर्णत्वेन भवति । “लततेर्वा स्यात्”, “वीपरीतात्” आद्यन्तवै-
पर्येण,—“यथा तलम्”—इति । समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्ट-
प्रतीत्यर्थम् । अस्मैव लततेर्लवनार्थस्य “लता”—इत्येतच्छब्दरूपम्
“अविपर्यय.” अविपर्ययेण भवति ॥ ८ (२६) ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु-
क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरा मिव ॥ (सुदेवस्त्वं कल्या-
णदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

काकुदं^१ सूर्यं^२ सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति ॥*)
 (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
 यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्ववणाद् यस्य ते सप्त
 स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि[†] कल्या-
 णोर्मि[‡] स्रोतः सुषिर मनु यथा॥ वीरिटं तैटीकिर-
 न्तरिक्ष मेव माह ॥ पूर्वं वयते ॥ उत्तर मिरतेर्वयांसी-
 रन्त्यस्मिन् भांसि वा^{**} तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि^{††}
 निगमो भवति ††) ॥ ६.(२७) ॥

“सुदेवो अमि०—० सुषिरा मिव” ॥॥ । प्रियसेधस आर्यम् ।
 अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेवः” शोभनस्त्व ममि देवः । ‘यस्य’

* क-च-पुस्तकयोर्नास्तिः पाठः ।

† “सूर्मि” क ।

‡ “कल्याणोर्मि” ग, क ।

§ “मनु यस्य” ग ।

॥ “मेव माह” क ।

॥ “पूर्वं वयते” ग, क ।

** “भान्तीति वा” ग ।

†† “मृच्युदाहरन्त्यपि” ग, क ।

‡‡ क ख-पुस्तकयोर्नास्तिः पाठः ।

॥ सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारम्भ भवतीत्यन्तपाठो दृष्टावननुभूतोऽपि क-ख-ग-
 पुस्तकेषु दृष्टत्वादिहोपन्यस्तः । सुदेवस्त्व कल्याणदेव इत्यारम्भ भवतीत्यन्तपाठस्तु क-
 ख-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि दृष्टावननुभूयते, क-च-पुस्तकयोश्च दृश्यते एवेतीहोपन्यस्तः । ग-
 पुस्तके तु क-ख-पुस्तकादहीतो क-च-पुस्तकादहीतयोभावेन पाठो यथेद स्थितो,
 एव मेव पूर्वोपरीभूतो दृश्यते । तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवास्मै खण्डोऽत्र मुद्राते
 सर्वपाठप्रदर्शनायेति ।

॥॥ ॥० सं० १, ५, ७, १ ।

‘ते’ तत्र, एताः ‘सप्त सिन्धवः’ अन्तरिक्षगणो वा वज्रलाङ्घेत्येवमाद्याः ;
 “अथा नामासि, तितुचा नामासि, अश्वपत्नी नामासि, मेघ-
 पत्नी नामासि, वर्षचन्ती नामासि, पुरस्तादसन्धा नामासि”—इति
 सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः । समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन् ।
 ‘काकुदं’ तालु, ‘अनुचरन्ति’, ‘सुर्म्यं सुषिरां’ नगरोदकनिःसरण-
 भूमिम् ‘दव’; सर्वतः समश्रुवतेत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र सिन्ध्वनु-
 चरणसम्बन्धात् “काकुदं = तालु”—इत्युपपद्यते । दुर्वचनत्वं सर्वस्य
 मन्त्रस्य ह्यस्त्राध्ययने प्रयोजनम् । अन्यासु हि ष्टु या एतस्मिन्
 प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्का-
 राख्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं ह्यस्त्रेय मृगधीता स्यात्* ॥

“वीरिटम्^(०)”—इति†, अनवगतम्, पक्षेण धानेकार्थम् ।
 भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व
 एव बिभेति । तदेवं भी-तननं सद् वीरिट मित्युच्यते । अथ वा
 भासेऽत्र नववादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् वीरिट मित्यु-
 च्यते । गणामिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्‡ ॥ ८(२७) ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषा मा विशपतीव वीरिट
 इयाते । विशा मृत्कोरुषसः पूर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्त-
 ये नियुत्त्वान् ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते
 सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सुर्मिशब्द-याख्यानेऽत्रायाख्याते एव स्थिते ।

† १भा० ४२९ २० १पं० “वीरिटम्”—इति ।

‡ इहापि मैदक्ष मयाख्यात मेव स्थितम् ।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्ये स्यात् सर्वपती
 इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे
 पूर्वस्यामभिहृतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय
 नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियो-
 जनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शकपूणिः परीं सी मिति
 व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं
 सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुचितो भव-
 तीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पृक् मेयादित्यपि निगमो
 भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पृक् मौपध मागच्छत्व-
 त्यागच्छत्विति† ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः‡ ॥ ५. ४.

“प्र वारुजे सुप्रया०—० नियुत्वान्” १ । वसिष्ठस्यार्घम् । त्रिष्टुप् ।
 ‘प्रवारुजे’ ‘प्रवृज्यते’ प्रस्तीर्यत इत्यर्थः । ‘सुप्रयाः’ ‘सुप्रयाणं’
 सुप्रगमनं, यत् सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन् ।
 “आविऽपतीव वीरिटे दयाते” । “आ दयाते” ‘विऽपती’ ‘सर्वस्य’
 जगतः “पातारौ वा पालयितारौ वा” धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम् ।
 ‘इव’ पादपूरणः; एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरवस्थितौ एयाते?

* “व्याख्याताः । एन” च ।

† “मौपध मागच्छत्विति” च ।

‡ राश्वसम्पादितपुस्तकेषु वङ्गपु चतुर्विंशच्छान्त एव चतुर्थः पादः, इह तु पञ्चमः पादः समाप्तः ।

§ अ० सं० ५, ४, १, १ ।

इति, उच्यते;—‘वीरिटे’ अन्तरिचे इत्यर्थः । “अपि वा” अथ मिव-शब्दः “उपमार्थे” एव “स्यात्”; विष्पतीव; “सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे” अवस्थितौ । आह;—कस्य पुनः एयाते ? कौ वा एयाते ? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते ? इति, उच्यते;—“एषां” ‘विर्णा’ “मनुष्याणां” तासु क्रियासु आह्वयमानौ ‘अक्तोः’ “रात्र्याः” अपगमे सति, ‘उपसः’ च आगमनकाले ‘पूर्वहृतौ’ “पूर्वस्याम्” एव “अभिहृतौ” प्रथमे एवाह्वानकाले । ‘वायुः’ “च” ‘नियु-
त्वान्’, ‘पूषा’ “च” ‘स्वस्त्रये’ “स्वस्त्ययनाय” स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य ॥ अन्तरिचेणैव हि देवता आगच्छन्तीति “वीरिटम् = अन्तरिचम्”—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिट-शब्दे-
नोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विष्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव ॥

आह;—“नियुत्वान्” कस्मात् ? इति, उच्यते,—“नियुतो-
ऽस्याश्वाः” । अथ “नियुतः” कस्मात् ? उच्यते,—“नियमनात्” ।
नीचैर्हि नियम्यन्ते । “नियोजनाद्वा” नियोज्यन्ते हि रथे । “नियुतो
वायोः ”—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायु-
शब्देनैव संयोजितो भाव्यकारेण ; न हि पूष्णो नियुङ्गिः सम्बन्धोऽस्ति ॥

“अच्छ^(१८)”—इति, एष शब्दो “अभेः” अर्थे भवति । “आप्तुम्”
—“इति” योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति,
एवं “शाकपूणिः” आचार्यो मन्यते ॥

* १भा० १५६४० १च० १५६० (१०) ।

† १भा० ४२२४० ११५० ।

“परि^(०८)”, “ईम्^(०९)”, “सीम्^(१०)”, — “इति *” एते “व्याख्याताः” षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

“एनम्^(११)”, “एनाम्^(१२)”—इति ‡ पदद्वयम्, “अस्याः-अस्येत्येतेन” पदद्वयेन “व्याख्यातम्” नवमेऽध्याये § । निगमाद्याच मृग्याः ॥

“सृष्टिः^(१३)”—इति ॥, अनवगतम् । “अङ्कुशो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सरणात्”—इति व्युत्पत्तिः । सर इति न्याय्यम् । सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि । “अङ्कुशोऽञ्जतेः”—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्जत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि । “आकुचितो भवतीति वा” । स ह्याभिमुख्येन कुटिलौभूता भवति ॥

“युनक्तु सौरा वियुगा०—० पक्तु मेयात् ॥” । बुधस्येय सार्वम् । वियुप् । वैश्वदेवी । अलिकृत्स्नतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्त-योजने सौरानुमन्त्रणे विनियुक्ता । ‘युनक्तु’ योजयत, देवाः योजयितारः, ‘सौरा’ सौराणि, ‘वि’ ‘तनुध्वम्’ वितनुत च ‘युगा’ एतानि युगानि, ‘कृते’ कृष्टे ‘इह’ अस्मिन् ‘योनौ’ जेवे ‘वीजं’

* १भा० ४१२३० १९९० ।

† “परतीति सर्वतोभावम्”—इति (१भा० ४१२०) १च० १पा० ५ख० । “अन-येकाः कमौमिदिति”—इति (१भा० ०१२०) १च० १पा० ५ख० । “सी मिति परिपहायीया वा पदपूरणो वा”—इति (१भा० ११२०) १च० १पा० १ख० ।

‡ १भा० ४१२३० १९९० ।

§ “अस्या इति चाद्येति चोदात्तं प्रथमादेरेऽनुदात्त सन्वादेरे”—इति (१भा० ४०५२०) ४क० ४पा० ४ख० ।

॥ १भा० ४१४२० १९० ।

॥ “युनक्तु सौरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह वीजम् । सौरा च वृष्टिः सभरा असभ्रो नेदीय इन् वृष्टि पक्तु मेयात् ॥”—इति य० वा० सं० १९, १८ ।

‘वपत’ । तथा ‘च’ वपत्, यथा ‘गिरा’ वाचा यत् प्रार्थयामः, तत्
 ‘श्रुष्टिः’ क्षिप्रमेव ‘असद्’ भवेत्; ‘सभराः’ च अतिफलभारवत्य
 एताः स्युरोपधयः ‘नः’ अस्माकम् । किञ्च; ‘नेदीय इत्सृणुः’ “सृणि
 रङ्कुशो भवति” यावति प्रदेशेऽवस्थित माकृष्टुं शक्नोति, ततोऽपि
 ‘नेदीयः । अत्र ‘पक्कम्’ औपधं प्रचुरत्वात् औपधीनाम्, ‘एयात्’
 आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं वज्रं च वपतेत्यर्थः । एव मत्र
 नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् “सृणिरङ्कुशो भवति”—इत्युपपद्यते ।
 अन्ये तु ब्रुवते । तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्यतेति
 दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते । तदाकृष्टमस्य अङ्कुशाभावात्
 दात्राकर्षणात् प्राग् “अन्तिकतमं” सन्निकृष्टतम मौपधं पक्कं आगच्छे
 दिति शुभाभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माग्रास्महे,—“पक्क मौपध
 मागच्छत्विति” ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

अज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुर्गस्य कृतौ
 दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

(स^१स्त्रि^२म^३स^४श्च^५न्ती^६नय^७स्य^८वरा^९हो^{१०}गाय^{११}न्ति^{१२}त्वा^{१३}पवि^{१४}त्रं^{१५}पु^{१६}रु-
 त्वा^{१७}कि^{१८}मि^{१९}त्ते^{२०}प्र^{२१}त^{२२}त्ते^{२३}ऽग्नि^{२४}न्न^{२५}र^{२६}ए^{२७}क^{२८}या^{२९}पा^{३०}न्त^{३१}म^{३२}न्यु^{३३}रु^{३४}र्व^{३५}श्य^{३६}प्स^{३७}रा^{३८}उ-
 ता^{३९}सि^{४०}स^{४१}द्ग^{४२}निय^{४३}त्क^{४४}दा^{४५}म^{४६}र्त्त^{४७}प^{४८}त्नी^{४९}वन्तः^{५०}सु^{५१}गु^{५२}र^{५३}स^{५४}द्वृ^{५५}क^{५६}श्च^{५७}न्द्र^{५८}मा-
 अ^{५९}रु^{६०}णो^{६१}मा^{६२}य^{६३}द्ग^{६४}न्द्वा^{६५}ग्नी^{६६}मा^{६७}नः^{६८}स^{६९}म^{७०}स्य^{७१}ह^{७२}वि^{७३}पा^{७४}जा^{७५}रः^{७६}पृ^{७७}थ^{७८}क्^{७९}प्रा-
 यन्^{८०}प्री^{८१}णी^{८२}ता^{८३}सु^{८४}दे^{८५}वः^{८६}प्र^{८७}वा^{८८}द्य^{८९}जे^{९०}ऽष्टा^{९१}विं^{९२}शतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥



ॐ इम् । त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्ष्णित्व मद्भ्यस्त्व
मग्ने नृत्परि । त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्ष्णि
राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-
रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनेतीति
वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-
संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज
उत्तर आशु शोचयिपुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-
णोऽय मपोतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्त मस्मात्
पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १† ॥

“आशुशुक्ष्णिः^(१)”—इति †, अनवगतम् । “आशु शुचा
सनिता वा” स्यात्, “आशु शुचा क्षणिता वा” । “त्व मग्ने

* “द्यौ” छ । “ॐ” ग । “श्रीः” छ । च-पुस्तके न कि मपि ।

† छ-च-पुस्तकयोर्नाच खण्डसमाप्तिः ।

‡ १भा० ४१९ प्र० ८ पं० ।

द्युभिस्त्व मा शुशुचणिः० —० जायसे शुचिः” । गृत्समदस्येय
 मार्घम् । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । जगती, आग्नेयी । हे
 भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘त्वं’ ‘द्युभिः’ अर्होभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः
 एषां मथ्यमानो नृणां जायसे ; पौर्णमास्या ममावस्थायां वादधौ-
 तेत्युक्तम् । किञ्च ; ‘त्वम् आशुशुचणिः’ । “आशु इति च शु इति
 च” एते “विप्रनामनी भवतः” । शु-इत्येतद्व प्रासङ्गिक मन्यत्रोप-
 कारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—
 इत्येव मादौ । ‘आशुशुचणिः’—इत्येतेषां पञ्चाना मन्त्राणा माद्यं
 तावदक्षरद्वयम् ‘आशु’—इत्येतत् विप्रनाम १ । अधुना ‘शु’—इत्येतत्
 द्वितीय मन्त्र मतिक्रम्य उत्तर मन्त्रद्वयं निराह,—“चणिः”—
 इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः “चणोतेः” धातोः (तना० उ०) द्विभार्यस्य ।
 “सरोतेः (तना० उ०)” वा सम्भजनार्थस्य । मध्यमं तु ‘शु’—इत्ये-
 तदक्षरं शुचेः (भू० प०) दीर्घ्यस्य । अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरै-
 रभिधीयते ? इति उच्यते,—“आशु” “शुचा” दीष्टा “चणोति”
 हिनस्ति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः । अथ वा “आशु”
 “शुचा” “सरोति” सम्भजति—“इति” आशुशुचणिः, अग्निः ।
 चणोतेः सरोतेश्च विकल्पः । “शुक् शोचतेः”—इति । पञ्चाना
 मन्त्राणा माशुशुचणि-शब्दे द्वितीय मन्त्रं ‘शु’—इति, तस्यैतन्नि-
 र्वचनम् । एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुचणि-शब्दस्य ।

* अ० सं० १, ४, १०, १ ।

† “द्वौ वा पौर्णमासे वाऽग्निषमाधानं कुर्वीत”—इति गो० गृ० सू० १, १, १४ ।

‡ प० दै० का० ८ अ० ४ पा० ६ ख० ।

§ “शु(१५), आशु(१६)”—इति विप्रनामसु (१भा० १५०० दृष्टये ।

अथ वैव मन्यथा स्यात् “पञ्चम्यर्थे” इयं “प्रथमा” विभक्तिः ।
 ‘आशुशुचिणेः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—‘आशुशु-
 चणिः’—इति । आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्च-
 मीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—“तथा हि वाक्यसंयोगः”
 तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य
 शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य ।
 आह,—कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—‘तु मृद्वास्त्व मग्नानुस्परि’ । त्वं
 वनेभ्यु स्त्व सोपधीभ्युः”—इत्येतान्यचराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि,
 तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्य मित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विप-
 रिणाम इति । आशुशुचिणिरित्येतस्याचरपञ्चकस्य च एषः पुरस्तात्
 “आ—इति आकारः”, एष तावत् “उपसर्गः” । यः पुनरेष शुशु-
 चिणिरिति “उत्तरः” अनन्तरश्चतुरक्षरः शब्दः, एषः “चिकीर्षितजः”
 चिकीर्षितादर्थाज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः । अथ पुनः समस्तस्य
 कोऽर्थः? इति, उच्यते;—यः कश्चित् “आशुशुचिपुः” आदि-
 दीपधिपुः भवति, स आशुशुचिणिः (यजमान इति यावत्) तस्मा-
 दाशुशुचिणेः त्वं हे भगवन्नमो ! ‘जायसे’ । किं मेतावदेव? नेत्युच्यते,
 —त्वम् ‘अद्भ्यः’ जायसे, वैद्युतात्मना । त्वं सेव च ‘अग्नानः’ ‘परि’
 परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे । त्वं ‘वनेभ्यः’ दारुभ्यः ।
 त्वम् ‘ओषधीभ्यः’ शरादिभ्यः । त्वं ‘नृणां’ मनुष्याणां हे ‘नृपते’
 मनुष्यपते ! ‘जायसे’ अभिव्यज्यसे । ‘शुचिः’ दीप्त इत्यर्थः ॥

“शुचिः शोचतेः” ज्वलत्यर्थस्य । “अयं मपीतरः शुचिः” लौकिकः

“एतस्मादेव”—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; “निः” निष्कृष्य हि “अस्मात्” “पापकम्” अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् “सिक्तं” भवतीत्येवम् । अत्राग्निर्वाच्य आशुशुचिणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुचिणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशादिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मौचनाद्वा मोपणाद्वा मौहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मधवन्काशिरित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि सीतः कूलं रुजतेर्विपरीताहोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मधवन्काशिस्ते महान् । अहस्त मिन्द्र सम्पिण्कुणारुम् । अहस्त मिन्द्र दत्त्वा सम्पिण्डु* परिक्वर्णनं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः^(१)”—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । “आसदनात्”—इत्यवगमः । “इन्द्र आशाभ्यस्परि०—० विचर्षणिः” ‡ । गत्स-

* “संपिण्डि” क, ग । “संपिण्डि” ख । “संपिण्डि” ड । “संपिण्डि” च । एतौ तु “सम्पिण्डि”—इत्येव ।

† १भा० ४१० पृ० ३५ ।

‡ “इन्द्र०—० करत् । - जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥”—इति ख० स० १, ८, ९ ।

मदस्येय मार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । अभिप्रवस्य द्वितीयेऽहनि प्रलगे
शस्यते । 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्,
'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोलित्यर्थः ।
आह ;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः ?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्यणिः'
अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम् ॥ "आशा दिशो भवन्ति,
आमदनात्"; अभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति ।
"आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्" । अभ्यश्रुवते हि ताः
परस्परैरेव ॥

"काशिः(१)"—इति *, अनवगतम् । 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः ॥
"मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम् । "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम् ।
"मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,— "मोचनादा" मुच्यते ह्यसौ,
"मोपणादा" तेन हि मुच्यते, "मोहनादा" तत्र हि मुह्यति परः ।
किं मेतन्मुष्टौ ? इति † । "उताभये पुरुहत्—०—० काशिरित्ते" ‡ ।
विद्यामित्रन्यायम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । पृष्ठवाभिप्रवयोः द्वितीयपक्ष-
मयोरङ्गोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्य-
न्दिने सवने; सहदानु मलालण उद्धरचइत्येतास्य तत्रैव § । अपि

* १ भा० ४१० ४० ५ पं० ।

† 'किं मेतस्मिन् मुष्टाविति' ख ।

‡ "उताभये पुरुहत् अर्वाभिरेको दृष्टव्यमवदो इवहा सन् । इमे चिदिन्द्र
रोदधौ अपारे यत् सङ्गृह्णा मघवन् काशिरित्ते ॥"—इति ऋ० सं० २, १, १, ५ ।

§ अनुपदयक्षमाणा इमाश्च अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामर्त्विजा
शस्यन्त इत्यर्थः । तत्र, कुषावमिति चतुर्थेऽपदस्य निगमाय सहदानुमिति (ऋ०
सं० २, १, १, २), अलालण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलालण इति (ऋ० सं०
२, १, १, ५) सललूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उद्धरच इति (ऋ० सं० २, १, ४,
१.) दर्शयिष्यतीत्यैव यथोक्तम्;—१९४, १९५, १९०४० ।

भयवति सङ्क्षामे, 'अभये' अभये इव । हे 'पुरुहूत !' 'एकः अपि
'सन्' अमहायः, 'श्रवोभिः' श्रवणीयैः शब्दैरन्वैर्वा, हविर्भिर्वा तप्तः
सन् 'दृढं' समर्थम् 'श्रवदः', 'दृढहा' शत्रुहेत्यर्थः । किं मेतावदेव
माहाभाग्यम् ? नेत्युच्यते, इदं शान्त्यत्—'इमे चित्' इमे अपि
'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" सती
'यत्' "सङ्गृणासि", त्व महे । 'काशिः' 'ते' "महान्" ॥ एव मत्र
सङ्गृहणसम्बन्धात् "काशिः"—शब्दो मुख्यभिधायक इत्युपपद्यते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं मुच्यते,—ये एते "रोदसी", एते "रोधसी" ।
किं कारणम् ? "विरोधनात्" विविधानि हि भूतान्येते रुन्धः ।
'कूलम्' अपि "रोधः" उच्यते ; तदपि हि "स्रोतः" उदक-
स्रोतांसि "निरुणद्धि" । "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः ; तत् पुनः
'विपरीतात्' वैपरीत्येन । "लोष्टः" पुनरसौ धातोः "अविपर्ययेण" ॥

"कुणारुम्^(१)"—इति*, अनवगतम् । मेघोऽभिधेयः । "क्षणम्"
—इति शब्दसमाधिः । "सृष्टदानं पुरुहूत०—०तुवसा जघन्य"† ।
'सह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । हे 'पुरुहूत !' "इन्द्र !"
'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अहस्तम्' अप्रती-
कारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्डु", सञ्चूर्णय । 'कुणारं'
'परिक्वणनं' शब्दकारिणं मित्यर्थः । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनः
योऽयं मपरो वृत्रः, वर्जिता, मेघः । एन मप्यपरि 'वर्द्धमानं', 'पियाव'

* १भा० ४१० ३० द पं० ।

† सृष्टदानं पुरुहूतं क्षिपन्तं सहस्रं मिन्द्रं सम्पिणक् कुणारम् । अग्निं वृत्रं वर्द्ध-
मानं पियाव सुपार्दं मिन्द्रं तुवसा जघन्य ॥—इति अ० स० १. १, १, १ ।

हिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तवसा' बलेन
'जघन्य' जहीत्यर्थः ॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेघाधिकाराच्च
"कुणारं = कणनशीलम्"—इत्युपपद्यते ॥ २ (१) ॥

अलाटणो वल इन्द्र ब्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो
व्यार । सुगान् पथो अकणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः
पुरुहूतं धमन्तीः ॥ अलाटणोऽल मातर्दनो मेघो वलो
वृणोतेर्ब्रजो ब्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया
वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान् पथो
अकणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-
नाय* गुवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो
वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूत मुदकं भवति
धमतिर्गतिकृम्भा ॥ ३ (२) ॥

"अलाटणः(१)"—इति †, अनवगतम् । "अल मातर्दनः"—इत्य-
वगमः । अलाटणो वल ०—० धमन्तीः ‡ । हे 'इन्द्र !' योऽयम्
'अलाटणः' "अल मातर्दनः" पर्याप्तिः आतर्दयितुम् । उदकपूर्णा
'वलः' मेघः ; स हि आटणोत्युदकम् । 'ब्रजः' च, स एव अन्तरीचे
ब्रजतीति ; गुणान्तरत्वाद्जामि । आह ;—किं तस्य ? इति । एष 'गोः'
"एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्द मुपश्रुत्य 'पुरा'

* "निर्गमनाय"—इत्येव इतिशम्भतः, इ-च-पुस्तकयोः ।

† १ भा० ४९० ५० १९ प० ।

‡ अ० सं० ९, ९, ९, ५ ।

एव 'हनतोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत्;
 अमह्योऽथ मस्य वध इति मन्यमानः, 'व्यार' विसृयीभवतीत्यर्थः ।
 स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्"
 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां
 मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णं हि तस्मिन्मेघे
 सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति । किञ्च ; निर्गताः सत्यः ताः
 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षणावन्, रचन्ति ; 'धमन्तौः' गच्छन्त्यः
 यथानिम्न मभिमरमाणः, 'पुरुहृतम्' उदकम् । यदेतदुदकस्थानं
 तडागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तौः तदेव रचन्ति ; तद्धि उपदस्येत्, यदि
 न पतेरंस्ता आपः । एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः ; ताः हि
 "वहनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते ।
 यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गतं मुदकं पुरुहृतं भवति वर्षभावेन, अथ
 तदा तेषां मेघाणां प्राणिना महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो
 धमन्तौः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्वित्यर्थः ॥
 एव मध "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात्
 "अलाटणः=मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"वज्रभिः" प्राणिभिः "आहृतः" आह्वयते—ममेदं ममेद मिति,
 तस्मात् पुरुहृतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एष "गतिकर्मा"
 एव * ; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मस्यपि हि धमतिः पठितः ।
 "धमति^(१९), नदति^(८), सरति"—इति † ॥

* १भा० (१२०, १४१ प्र०) १थ० १४ प्र० ५०) ।

† १भा० (१२१, १२२ प्र०) १थ० १४ प्र० ।

‘निरजे गाः’—इत्यत्र * केचिद् ‘पशुगव्य एताः’—इति व्याच-
क्षते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पश्यान्तो
निर्गमनाय भवन्ति, सुयवमत्वान्नीरजस्तत्वाच्च । ‘प्रावन् वाणीः’—
इत्यत आरभ्य समान मेघ पूर्व्वेण ॥ ३ (३) ॥

उद्दृष्टं रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणी-
हि । आ कीर्ततः सल्लूकं चकथं ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति
मस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोप-
णाद्वा मोहनाद्वा वृश्वा मध्यं प्रति शृणीह्यग्रं मग्नं मागतं
भवत्या कियतो देशात्सल्लूकं संलुब्धं ‡ भवति पापक-
मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तैरभ्यस्तात्तपुषिस्त-
पतेहेतिर्हन्तेः । त्वं चिद्वित्या कन्त्युयं शयानम् । सुखं प-
यसम् । सुखं मस्य पयः । विसुह आपो भवन्ति विसुव-
णात् । वृथा इव रुरुहुः सप्त विसुह इत्यपि निगमो
भवति । वीरुध ओपधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः
पारयिष्ण्वं १ इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्वाभ-
मश्रुवानदाभ मभ्यशनेन दम्नोतीति । नक्षद्वाभं ततुरिं

* प० १२५ प्र० १ पं० ।

† हेतिदासपक्षेणेति भावः । तथाहि ऋ० सं० २, १, ५, ५—इत्येवमादीनां
सायणौय भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘संलुब्ध’ क । ‘संलुब्ध’ च । ‘संलुब्धं’ ख-नाम-इति-पुस्तकपाठः ।

पर्वतेष्टा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधायुररुधायुः
 क्षधिति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति। यो अस्कृधायुर-
 जरस्वर्वानित्यपि निगमो भवति (निश्चम्भा निश्चय-
 हारिणः*) ॥ ४ (३) ॥

“सललूकम्(१)”—इति, अनवगतम्। “संलुब्धम्”—इति शब्द-
 समाधिः, “सरलूकम्”—इति “वा”। “उद् एह रत्नः०—० हेति
 मस्य”†। “उद्धर” एतत् ‘रत्नः’ ‘महमूलम्’ हे ‘इन्द्र!’, ‘व्या’
 अस्य छिन्धि ‘मध्यम्’, ‘अग्रं’ च अस्य ‘प्रति गृणीहि’ प्रतिजही-
 त्यर्थः। किञ्च; ‘आ कौवतः’ “आ कियतः”‡ आ कस्माद् “देशात्”
 एतदुद्धर; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्त्युर्वितर्कयितुं—कियतो-
 ऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति। यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैत-
 दुद्धरेत्यभिप्रायः। तथा चैतदुद्धृत्य ‘सललूकं’ “संलुब्धं” समूढं
 मप्रतिपक्षं कुरु। अथ वा “पापकं” पापतर मस्मात्तः कुरु—“इति”
 एतत् “नैरुक्ताः” नैरुक्तपक्षेण। अथ वा “सरलूकं” सरणशीलं॥ “वा”
 (अशनशीलं॥) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु। तत एतत् उन्मूलं कृत्वा
 स्थानप्रच्युतायास्मै रत्नसे ‘ब्रह्मद्विपे’ ब्राह्मणद्वेष्टे ‘तपुषि’ तापयित्रीं
 ‘हेति’ हन्तीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः ‘अस्य’

* भाष्येतत् क-स्य न-पुस्तकेषु पर एतिष्ठता तु व्याख्यात मेव।

† १भा० ४९० ४० १८५०।

‡ ४० सं० १, १, ४, १।

§ “आ कियत इति पाठान्तरम्”—इति क।

॥ ‘सरणशीलं’—इति ख।

॥ भाष्येतत्तदं क-भाष्ये इतिपुस्तके।

चिपेत्यर्थः ॥ एव मत्र मललूक मिति लुभेर्माह्नार्थस्य (तु०प०) शब्दसा-
ख्यात् संलुब्ध मित्युपपद्यते । “सर्त्तः” (भृ०प०) अथवा सारूप्य मस्तीति
“सरलूकं वा स्यात्”—इत्युक्तं भाष्यकारेण । रक्षोविशेषणश्चेतत्; तस्य
हि सम्मोक्षो वा नाशनं वाभीष्ट मिति ॥

“कल्पयम्^(१)”—इति *, अनवगतम् । ‘कपयम्’—इत्यवगमः ।
कपय मित्यवगमे “सुखपयमम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् ।
मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः । किं कारणम्? “सुखं” हि
सुखोत्पादनम् “अस्य” “पयः”, मधुरत्वात् । “त्वं चिदित्या०—
जघान”† । गातुर्नामात्रेयः, तस्मैव मार्यम् । ‘त्वं’ तं मेघम् ‘इत्या’
अमुना प्रकारेण, अथ वा असुश्लिन्नन्तरिचलोके ‘कल्पयं’ सुखोदकं
‘शयानम्’ असृष्टं तमश्च ‡ कृत्वा ‘वाटधानं’ वर्द्धमानम् । ‘मन्दानः’
मन्दमानः, ‘वृषभः’ वर्धिता, ‘इन्द्रः’, ‘सुतस्य’ अभिपुत्रस्य, सो-
मस्य स्व मंशं पीत्वा । ततः ‘उच्चैः’ वज्रम् “अवगूर्य”§ ‘जघान’ ।
य एवज्जुण्युक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव मागीर्यो-
ज्या ॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् “कल्पयः = सुखपयः =
मेघः”—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात् ॥

“विस्नुहः^(२)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘विस्त्रवः’—इत्यवगमः ।

* १भा० ४२८ प्र० ६ पं० ।

† “त्वं चिदित्या कल्पयं शयानं मसृष्टं तमश्च वाटधानम् । तं चिद्विद्वानो वृषभः
सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्य जघान ॥”—इति अ० सं० ४, १, २९, ६ ।

‡ “असृष्टं तमश्च”—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यानं मेत-
दिति वा । “असृष्टं तमः”—इत्येव क पाठः ।

§ “अपगूर्य”—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यानं मेतदिति वा ।

॥ १भा० ४२८ प्र० ८ पं० ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विस्ववणात्”—इति हेतु-
निर्देशः । “वैश्वानरस्य ० — ० मृगं विस्वुः” * । भरद्वाजस्येय
मार्पम् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘वैश्वानरस्य’ भगवतः, अग्नेः,
‘अमृतस्य’ अमरणधर्मिणः, ‘केतुना’ कर्मणा, ‘चक्षुषा’ चक्षुषा दर्शनेन
‘दिवः’ अपि यानि ‘सानूनि’ समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि
‘विमितानि’ विनिर्मितानीत्यर्थः । अग्निप्रकाशमानविषयो हि लोकः
कर्मणि प्रवर्तते साधुन्यमाधुनि वा । साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः
पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मी-
यत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—“वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि
सानूनि निर्मितानि”—इति ; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेना-
वस्थितः सर्वं मिदं स्थापयति, ततः कर्म प्रतापते । तदुक्तम्,—
“अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति † । किञ्च ; ‘तस्येदु विश्वा’
तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य । अयं चाग्निर्वैश्वानर
इत्युक्तम् ‡, ‘विश्वा भुवनानि’ विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितृष्णुद-
कानि । “भुवनम्”—इति छन्दकनामसु पठितम् § । ‘मूर्द्धनि’ उपरि

* “वैश्वानरस्य विमितानि चक्षुषा सानूनि दिवोऽपि चक्षुषा केतुना । तस्येदु
विश्वा भुवनानि मूर्द्धनि यथा देव वरुणः मृगं विस्वुः” —इति ऋ० सं० ४. ५. ८. ९ ।

† ‘वाग्ने देवानां मनोता, * * * अग्नीं मनोताः सङ्गच्छन्ते’—इत्यादि च रे०
मा० १. १. १० । “वेजोऽग्निं त्रिधा विधायते,—इष्टं यं पवित्रो धातुस्तदग्नि
भवति यो मध्यमा स मज्जा, योऽविष्टः सा वाक् । अन्नमयं हि योम्य । मन आपोमय
प्राणस्तेजोमयो वाग्निः”—इति च ऋ० मा० १०. ५ । “मनः कायाग्नि मा दन्ति
स प्रेरयति मावतम्”—इति शिल्पावधनस्य पर्यालोचनम् ।

‡ “अयं मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपुत्रिः”—इति प० दे० का० ०, ५, १ ।

§ १भा० (८१ ४०) १४० १९ ४० (३०) ।

‘वया इव’ शाखा इव “रुरुजः सप्त विस्तुहः” । ‘सप्त’ सर्पणाः,
‘विस्तुहः’ विविधस्त्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव ‘रुरुजः’ अस्यां
पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव क्षेताः पृथिव्या उपरि, यथा-
निम्नं विस्त्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,—
“तस्येदु विस्तुहः ० — ० सप्तविस्तुहः”—इति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्या-
दर्थापपत्तेश्च “विस्तुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’-
शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधश्च भूतग्रामः,
विस्तुहश्च वया इव रुरुजः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’-शब्देनापि
समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते,
विस्त्रवन्ति च ॥

“वीरुधः(८)”—इति, अनवगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः ।
“आपधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति
हेतुनिर्देशः । “आपधुः प्रति ० — ० वीरुधः पारयिण्वः” ।
भिषज आयर्वणस्येय मार्यम् । आपधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘आपधुः’
आपधयः । ‘प्रतिमोदध्वम्’ इमं रूपं प्रति, अस्मान् प्रति वा ।
‘मोदध्वम्’ सुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कौटुष्यो यूयम्? ‘पुष्पवतीः’
पुष्पवत्यः, ‘प्रस्रवरौः’ प्रकर्षेण स्रयन्ते उपभोगायेति प्रस्रवरौः । याश्च
पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः ।
‘अस्या इव’ वड्वा इव ‘मजिलरौः’ सह जैत्र्यः, ‘वीरुधः’, सर्वरोगान्
जित्वा अस्माक मायुषः ‘पारयिण्वः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एव मत्र

* १भा० ४५८ पृ० ११ पं० ।

† ‘आपधुः’ प्रति मोदध्वं पुष्पवती प्रस्रवरौ । अस्या इव मजिलरौर्वीरुधः
पारयिण्वः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, १ ।

“पुष्पवतीः प्रमूवरीः”—इत्येतस्मात् विग्रेपलिङ्गात् “वीरुधः = ओप-
धयः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते ॥

“नचद्दाभम्^(१*)”—इति *, अनवगतम् । ‘न चणदाभम्’—इत्य-
वगमः । “अश्रुवानदाभम्”—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम् । अभ्य-
शनेन अभिव्यापनेन यो दम्नोति क्षिन्ति, स नचद्दाभः । “त सु नः
पूर्वे^१ ० — ० मतिभिः शर्विष्ठम्” † । भरदाजस्त्रेय मार्घम् । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । सम्पातसूक्ते माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते शस्यते ।
“त मौमहे”—इति ‡, इयञ्च तत्रैव । ‘तम्’ इन्द्रम् ‘नः’ अस्माकम्,
ये ‘पूर्वे’ ‘पितरः’ पित्र्यगणाः, ‘सप्त’ सप्तसह्याकाः, ये पुराणेषु
पथन्ते । अथ वा ‘सप्त’ ‘सृष्टाः’, पूर्वतर मग्माश्लोकादमुं लोकम्, ते
च ‘नववाः’ नवगतयः, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासे-
र्द्धमासे भवति पित्र्यज्ञं प्रत्यागन्तुम् । अथ वा नवनीतगतयः ॥
नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इदं मग्माकं स्यादिति ;
“स्वयं विलीनं पित्र्यगाम्”—इत्युक्तम् ॥ । ‘विप्रामः’—इति, विप्राः
= प्राप्तप्रजाः, पित्र्यलोकेऽवस्थिताः । ‘मतिभिः’ ‘अभिवाजयन्तः’
स्तुवन्त आसते । किञ्चपुनः पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते ?
इति, उच्यते ;— ‘नचद्दाभम्’ योऽभिव्यापनमात्रेणापि दम्नोति, कि

* १भा० ४९८ पृ० १५ पं० ।

† “त सु नः पूर्वे पितरः नववाः सप्त विप्रामो अभि वाजयन्तः । नचद्दाभं तह-
रिं पर्वतेष्टा मद्रोषवाच मतिभिः शर्विष्ठम्”—इति ख० सं० ४, १, ११. १ ।

‡ ख० सं० ४, १, ११. १ । इत्याप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४९५० १० पं०) ।

§. ॥ ‘नवगतयो नवनीतगतयो वा’—इति प० दे० का० ११ १, ० ।

॥ ‘नवनीतेनाभ्यक्षन्ति,—आद्यं वै देवानां पुरभिः पुनं मनूष्याणां मायुनं
पित्र्या नवनीतं गमिष्याम्”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, १ ।

मुत वेधेन ? तम् । 'ततुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम् । 'पर्वतेष्ठाम्'
यस्य मेघस्याद्यौ, तम् । 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोघव्या वाक् अनति-
क्रमणीया, तम् । 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम् । य एव ह्युण्विशिष्ट
इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करो-
त्वित्येव माशीर्योऽप्या ॥ एव मत्र शब्दसाहचर्यादर्थापपत्तेश्च योऽभ्य-
शनेन दम्नोति, स नचदाभ इत्युच्यते ॥

“अस्कृधोयुः^(१)”—इति *; अनवगतम् । “अकृध्वायुः”—इत्य-
वगमः । “कृधु”—इति ह्रस्वनाम[†]; तद्धि “निष्ठनम्” इव
“भवति”, ह्रस्वत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अकृधु’—इति
भवति । “त मीमह इन्द्रं मस्य० —० हरिवो मादयथै[‡]” ।
‘तम्’, वय मात्मनः पुत्रम् ‘इमहे’ याचामहे । ‘हरिवः !’
त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह;—यः किञ्चक्षणः पुत्रः ? इति,
उच्यते;— सः ‘अस्य’ ‘रायः’ धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः ।
किञ्चक्षणस्य पुनर्धनस्य ? इति, ‘पुरुवीरस्य’ बहवीरैस्तदतः, ‘नृवतः’
च दामैस्तदतः, ‘पुरुचोः’ च बह्वनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः ।
न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मत्पकालः, त मीमहे; किन्तु हि ?
‘यः’ च ‘अस्कृधोयुः’ अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो
दृढशरीर इत्यर्थः । ‘स्वैरान्’ च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता । यः

* १ भा० ४९८ पृ० १८ पं० ।

† १ भा० (१८१, १८० पृ०) ६७० १७० (१) ।

‡ ‘त मीमह इन्द्रं मस्य दायं पुरुवीरस्य नृवतः पुरुचो । यो अस्कृधोयुः अजरः
स्वैरान् त मा भर हरिवो मादयथै ॥’—इति ७० सं० ४, १, १६, ६ ।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर । 'हरिवो मादयधै'
अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पनायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अस्कृधायुः"—
इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"निश्रुम्भाः^(१९)"—इति *, अनवगतम् । "निश्रथ्यहारिणः"—
इत्यवगमः ; निश्रथया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

आजासः पूषणं रथे निश्रुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं
वहन्तु विभ्रतः ॥ आवहन्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहा-
रिणस्ते † जनश्रियं जातश्रियं हवदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति हवदुक्थो वा । बृवदुक्थं
हवामह इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदू-
दरो मृदुरुदरैषिति वा । ऋदूदरेण सखा सचेयेत्य-
पि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्या-
मः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि
निगमो भवति । असिन्वती असिन्वादन्यौ ॥ असिन्वती
वसती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति । कपनाः ‡
कम्पनाः क्रिमयो § भवन्ति । मोपथा वृक्षं कप्नेव

* १भा० ४९८ प्र० ८ पं० ।

† "निश्रथ्यहारिणस्ते" क, ख, ग । "निश्रथ्यहारिणस्ते"—इति रायस-सम्पा-
दितयोः C. D पुस्तकयोः पाठः ।

‡ "कपना" क, ख, ग ।

§ "क्रिमयो" क, ख, ग ।

वेधसु इत्यपि निगमो भवति । भाक्ञ्जोकः प्रसिद्धभाः ।
 धूमकेतुः समिधा भाक्ञ्जोक इत्यपि निगमो भवति ।
 रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः
 पिपिषु इन्द्रश्चरित्यपि निगमो भवति । जूर्णिर्जव-
 तेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा * । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षुतीत्यपि
 निगमो भवति । परि घ्नंस मोमना वां वयो गात ।
 पर्यगादां घ्नंस महरवनेनान्नम् † ॥ ५ (४) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६, १-

“अजासः पूषणं ०—० वहन्तु विभ्रतः” ‡ । भरद्वाजस्यार्थम् ।
 ‘आ वहन्तु’ ‘अजासः’ अजाः, अश्वाः । ‘निगृह्णाः’ “निश्रय्यहारिणः” § ।
 य एवं चक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु ‘पूषणं’ देवं ‘रथे’ व्यवस्थितं
 ‘विभ्रतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रिय
 मित्यर्थः ॥ एव मत्र समानविभ्रतयन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन
 “निगृह्णाः”—इत्येतद्व्यविशेषणम् । सति चाप्यविशेषणत्वे “निश्रय्य-
 हारिणः” ॥ शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य ॥

“हृवदुक्थः (१७)” —इति ¶, अनवगम् । “महदुक्थः”—इति,
 “वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा” शब्दसमाधौ । “हृवदुक्थं हवा-

* ‘जूनोतेर्वा’ क, ख, ग ।

† ‘महरवनेनान्नम्’—इति च-पुस्तकमात्रे, हनौ प्राधान्यतया च स्वीकृतम् ।

‡ ख० सं० ४, ८, ११, १ ।

§, ॥ “निश्रय्यहारिणः”—इति क ए० पाठः ।

¶ १भा० २१६ ३० १४ प० ।

महे ० — ० मवसे* । कण्ठपस्त्रार्पम् । प्रथमे पर्याये मैवावरुणस्य
शस्त्रे तृचाशीतिषु च महाग्रते शस्यते । “उक्थम्”—इति शस्त्र
मुच्यते, तद् यस्य दृष्टत् महत्, स दृढदुक्थः ; अथवा तद् यस्य
वक्तव्यम्, स दृढदुक्थः । तं ‘दृढदुक्थम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ वय माह-
यामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरस्त्रम्’ सुप्रवाजम्, दीर्घवाजम्
‘ऊतये’ श्रवणाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृण्वन्तम्’ साधुकारिणम्,
नित्यकाल सेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अवसे’
तस्यैव तर्पणाय, त भागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-
तेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एव मव ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्बन्धात्
“दृढदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्त्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि
महदुक्त्यो भवति, वक्तव्योक्त्यो वा स एव सुतरा माह्वयत इति ॥

“मृदूदरः^(१४)”—इतिष्टे, अगवगतम् । “मृदूदरः”—इत्यवगमः ।
“सोमः” अभिधेयः । मृदूदरेण सख्या ० — ० प्रतिरमेम्यायुः^१ ॥ ।
प्रगाथस्येय मार्यम् । चिष्टुप् । सौमी । सोमेन्द्रस्य ग्यामाकस्य चरोः
याज्यैवा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ । ‘मृदूदरेण’ मृदूदरेण सोमेन ;

* “वृद्धदुक्थं हवामहे सुप्रकरस्य सुतये । साधु कृण्वन्तु मवसे ॥”—इति ऋ०
सं० ६, १, १, ५ ।

† मेधातिथेरार्षे मिति वक्तव्ये कण्ठपस्त्रार्पे मिति धमादुक्त मिव, अनुक्रमणीवि-
रोधात् सायणविरोधाच्च । तयाह्वानुक्रमणिका—“प्रवृत्तानि चिंश्मेधातिथिः”—
इति, “काण्डो मेधातिथिर्ह्येभिः”—इति च सायणः । (ऋ० सं० ६, १, १, १-)

‡ “उक्थं वक्तव्यप्रगंसम्”—इति पं० दे० का० ११, १, १० । पुरस्ताच्च (१भा०
१११ प्र० द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४१० प्र० १ पं ।

॥ “मृदूदरेण सख्या सचेयु यो मा न रिष्येज्यैश्च प्रीतः । अयं यः सोमो न्यधा-
युक्ते तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥”—इति ऋ० सं० ६, ४, ११, ५ ।

मृदु हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात् । अथ वा मृदुरय मुदरे स्यात्
 —इत्येव माशास्यते, पादभिर्वमनाशङ्कया । तस्मात् मृदूदरः सोमः,
 स पुनरेष मृदूदरः सन्मृदूदर इत्युच्यते, तेन मृदूदरेण । 'सख्या'
 समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्,
 संसेवेयम् । पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न
 हिंस्यात्, 'पीतः' सन् । यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम् ।
 हे 'हर्यश्च' ! इन्द्र । सोमस्वामिन् ! एतदस्तु नः । किञ्च 'अयं यः
 सोमः', 'न्यधाधि अस्मै' निहितोऽस्मास्वासीत् । येनेमा मापद मापा-
 दिताः स्मो वमनदारेण । 'तस्मै' तदर्थम् । तेनास्माक मायुषो यदव-
 खण्डनं हतम्, तत्प्रतिपूरणाय । 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णं मनव-
 खण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः । सोमवमनवैगुण्यात्
 आयुष्यत्वेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घ मायुर्ययाच यजमानाय ॥ एव
 मस्मिन् "मृदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

"मृदूपे(१५)" — "इति", उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः" — "मृदूपे
 चिदृदूदधा" — इत्यत्र † ॥

"पुलुकामः(१६)" — इति ‡, अनवगतम् । "पुलुकामः" — इत्य-
 वगमः । "इमं नु सोम मन्तिता ० — ० कामो हि मर्त्यः" ॥ १ ।

* १भा० ४२० ४० ५ पं० ।

† अथैवाध्याये ६ पा० ४ ख० ।

‡ १भा० ४२० ४० ११ पं० ।

§ "इमं नु सोम मन्तिता इत्यु पीत मुषं ब्रुवे । यत् सौ मागं यजुमा मत्सु मेलत
 पुलुकामो हि मर्त्यः ॥" — इति अ० सं० १, ४, ११, ५ ।

अगस्त्य-लोपासुद्रासंवादे अन्नेवामी ब्रह्मचारी इमां सौमीं दृहती
मपश्यत् । 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तित्' अन्तिके अवस्थितम्
'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे' । न च वहिरन्तिकेऽवस्थित मुपब्रुवे, किन्तर्हि ?
'पीतं' सन्नं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित मुपब्रुवे ।—“यत् स्री
मागश्चक्रमा” । 'यत्' 'स्रीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चक्रम्'
पापं कृतवन्तो वयम् । 'तद्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-
परिणामं करोतु । किं कारणम् ? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि'
चक्रकामो हि 'मर्त्यः' । स चक्रकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्य
मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र
'पुलुकाम'-शब्देन पुलुकामो चक्रकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामा-
नाधिकरण्यात् सांख्य्याच्च ॥

“असिन्वती^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “असङ्खादन्त्यौ”—
इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्य मस्य ०—० भूयन्तः”† । वैश्वानरस्याग्नेः
सौचीकस्य वा वाजस्यस्य वा सप्तेरिय मार्घम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी ।
'अपश्यम्' अहम् । भगवतः अग्नेः 'मदतः', 'मदित्वम्' माहाभाग्यम् ।
'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः । 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विबु' मनुष्य-
प्रजासु इत्यर्थः । आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम् ? इति, उच्यते,—
'नाना' भावेनैते 'हन्' हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध
मिव धृते सत्तौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा । सम्भृत्य
च 'असिन्वती' “असङ्खादन्त्यौ” असङ्खादन्त्याविव ; अथ वा असङ्पूर्ण-

* १भा० ४२० ३० १२ पं० ।

† “अपश्य मस्य मदतो मदित्व मर्मन्त्यस्य मर्त्यासु विबु । नाना च हन् विभृते
च भरेते असिन्वती मयती भूयन्तः ॥”—इति अ० सं० ८, १, १४, १ ।

यन्त्याविवं । अनेन प्रकारेण ग्रीष्मं 'वपुती' भक्षयन्त्यौ । 'भूरि' अपि दारुजातं हविर्जातं वा ;—यत् 'अत्तः' भक्षयतः ; न च आस्यतः । एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति । हनुरूप-सम्बन्धात्* वक्षीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम् ॥ एव मव हनुसम्बन्धात् "असिन्वती = असङ्ख्यदन्यौ"—इत्युपपद्यते ॥

"कपनाः(१८)"—इति †, अन्वगतम् । "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः । "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "अभ्राजि शर्द्धे" । ०—० नेषथा सुगम्" ‡ । श्यावाश्वस्यात्रेयस्येय माषम् । मारुती । जगती । दाशरात्रिके चितृत्सोमे प्रथमेऽह्न्याग्निमारुते विनियुक्ता । "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात् § । 'अभ्राजि' भ्राजते । 'वः' 'मस्तः !', तत् 'शर्द्धः' तद्वत्तम् । 'यत्' येन वृत्तेन 'अर्णमं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनुप्रविश्य 'मोपय' मुष्णौय यूयम् ; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः । कयम्पुनर्मोपय ? इति ।—"वृत्तं कपनेव वेधसः" । 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः" ॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः ; यथा वृत्तं मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयं निरुदकं मुष्णौय । अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्वि-षय मेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूयं मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "हनुरूपकसम्बन्धात्"—इति ख० ।

† १भा० ४२०-४० १५ पं० ।

‡ "अभ्राजि शर्द्धो मस्तो यदेषं मेघं यथा वृत्तं कपनेव वेधसः । अथ यथा नो अरमर्ति सजोषस्यस्यु रिव यन्त मनु नेषथा सुगम् ॥"—इति ख० सं० ४, २, १५, ९ ।

§ "प्रशर्द्धायेति पक्षदशमे दशमे सूक्तम् । ०—० मादत्या यजेत आ० ९, ११.) इति"—इति ख० सं० ५, ४, दशमसूक्तारम्भे सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ "क्रिमयः"—इति ख०-द० ।

अथैतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-
मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा
यन्तम् इतो लोकादसुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि
'अनु नेपथ' हे 'सजोपसः' सहप्रीताः । गमनानुग्रहेऽस्य वर्तध्व
मित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्नेपथ? 'चतुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य
चतुर्गमनानुग्रहे वर्तते, एव मनुनेपथैनं सुग मिति ॥ एव मत्र
वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः=कम्पनाः"; ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोष-
यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-
स्वाभाव्यात् ॥

"भाष्यजीकः(१८)"—इति *, अनवगतम् । "अजुभाः"—इत्य-
वगमः । "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् ॥ "देवो देवान्
परिभूः—० वाचा यजोयान्" † । आङ्गस्य हविर्द्धानस्यार्घम् ।
त्रिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्'
'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'अतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अग्ने
नेमिर्राः इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति ‡ । यस्त्व मेवम्प्रभावः,
तं त्वां ब्रवीमि ;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः'
यस्मात् त्वं मनुष्यहोतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु । 'चिकित्वा' स्व
मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः । 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४३१ प्र० ६ प० ।

† "देवो देवान् परिभूध्वतेन वहा नो हव्यं प्रथमचिकित्वा । धूमकेतुः
मृनिभ्रा भाष्यजीको मुन्दो होता नित्या वाचा यजोयान् ॥"—इति अ० सं० ७,
१, ११, १ ।

‡ अ० सं० ४, १, ५, १ ।

धूमध्वजो वा । 'समिधा' समिन्धनेन 'भाञ्जजीकः' प्रसिद्धभाः ।
 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम् । 'होता' आह्वाता 'नित्यः';
 इतरं मनुष्यहोतारं मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता * । 'वाचा' वाग-
 धिदेवताभावेनावस्थितः† । 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतारं
 मपेक्ष्य । एव मत्र "भाञ्जजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते ॥

"रुजानाः(१०)"—इति‡, एतदेकं पदम्, अनवगतम् । 'रुजत्यः'—
 इत्यवगमः । "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम् । "रुजन्ति कूलानि"
 —इति हेतुनिर्देशः ॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०—० इन्द्रशत्रुः" § ।
 हिरण्यसूपस्यार्पम् । अग्निष्टोमे निष्कैवल्ये शस्यते । 'अयोद्धा इव'
 यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः । आह,— स
 यथा किं करोति ? इति, उच्यते ;—'आ हि जुक्ते' आह्वयतीत्यर्थः ।
 क माह्वयति ? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविवाधम्' बहूनां
 शत्रूणां बाधितारम्, 'अजीपम्' अजीषिण मित्यर्थः । तदुक्तम्,—
 "अजीषी वज्री"—इति ॥ । तमेवम्प्रभाव मिन्द्र माह्वय मेघो
 'नातारीत्' इतरवदुर्मदः न तन्तुं शक्नोति । 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं'
 समागमं 'वधानां' प्रचाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरु-
 जानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्यमानः ॥

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतदोष्टपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इति रे०
 प्रा० १, ५, १ ।

† "वाग् वा अनुष्टुप्"—इत्येषमादि च द्रष्टव्यम् रे० प्रा० १, ५, १ ।

‡ १भा० ४२१ ष० १ पं० ।

§ 'अयोद्धेव दुर्मदः आ हि जुक्ते महावीरं तुविवाध अजीपम् । नातारीदस्य
 समृतिं वधानां सं रुजानां पिपिषु इन्द्रशत्रुः ॥"—इति अ० सं० १, १, २०, १ ।

॥ पु० १८ ष० ११ पं० ।

‘पिपिषे’ ‘इन्द्रश्नुः’ इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एव मत्र शब्दार्थो-
पपत्तेः “नद्यः = रुजानाः” — इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः(११)” — इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा,
दवनाद् वा — इति शब्दममाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जवतेर्वा”
गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रवतेर्वा” गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, “दुनोतेर्वा”
हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ “प्रप्रा वो अस्मे ० — ० जूर्णिर्न वञ्चति” † ।
पुरुच्छेपस्वार्थम् । अतिशयकथयति च्छन्दाः । पृथग्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये
शस्यते । ‘प्र’ब्रवीमि हे सोतारः ! प्रब्रूत अस्मे । ‘स्वयशोभिः’ आत्मीयैः
यशोभिः संयुक्ताः स्तुतौ । किं कारणम् ? यस्मादेव ‘इन्द्रः’ स्तुतः
‘उतौ’ अविता, रचिता ‘परिवर्गे’ सङ्ग्रामे ; यत्र हि प्राणाः परि-
वृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अयं मस्माकं रचिता भवति ‡ । ‘दुर्मतीनाम्’
पापमतीनां मस्माच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट
मिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयितव्यमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह
— कथं पुनरसावस्माकं रचिता भविष्यति ? इति, उच्यते ; — ‘स्वयं’
‘सा’ § ‘रिषयध्वे’ रेपणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यकृत्वास्माकं मिन्द्र-
प्रभावात् स्वयं मेव विनक्ष्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति, —
“या न उपेवे अचैः” । ‘या’ अस्मान् ‘उपेवे’ उप आगच्छति ‘अचैः’

* १भा० ४२१ पृ० ८ पं० ।

† “प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिर्दुर्मती परिवर्गे इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मती-
नाम् । स्वयं सा रिषयध्वे या न उपेवे अचैः । इति संयुक्तं वञ्चति क्षिप्ता जूर्णिर्न
वञ्चति ॥” — इति अ० सं० १, १, १०, १ ।

‡ “भविष्यति” — इति क ।

§ ‘सा शक्ति’ मन्त्रेणा वा’ — इति ख०-पु०-टीकनी ।

अदनेः रत्नोभिः प्रक्षिता, सा । “इते ममन्त्र वचति” * । ‘ईम्’—
इत्यनर्थकः । ‘इता’ सती इन्द्रेण ‘न’ वचति† । अस्मान् प्रति
‘चिन्ता’ अपि च तैः पुनरादरेणापि रत्नोभिः ‘जूर्णिः’ जवसम्पन्नापि
सती शक्तिः, ‘न वचति’‡ ; अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ एव
मत्र चेपणमन्वात् “जूर्णिः = शक्तिः”—इत्युपपद्यते ॥

“ओमना(११)” —इति ३, अनवगतम् । “अवनाय”—इत्यवगमः ।
“युवोः श्रियं०—०मोमना वां वयो गात्” ॥ । वसिष्ठ स्वेय
मार्पम् । चिष्टुप् । आश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे
अश्विनौ ! ‘युवोः श्रियम्’ । युवयोः या श्रीः तां ‘परि अष्टणीत’
सर्वतः समजत ‘योषा’ । आह, —कतमा ? इति, उच्यते ;—‘सूरो
दुहिता’ सूर्यस्य दुहिता । कदा तां श्रिय मुपसन्निष्ठा दय
मष्टणीत ? ‘परितक्मायाम्’ रात्र्याम्, ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात् ; सहाश्विनोः
कालः ॥ । किञ्च “यद् देव्यन्तं मवेयुः शचीभिः” यस्माद् ‘देव-
यन्तं’ देवान् यष्टु मिच्छन्तम् यजमानम् ‘अवयः’ ‘शचीभिः’ स्त्रीः
कर्मभिः । तेन कारणेन ‘वां’ ‘परि अगात्’ परिगच्छति । सर्वसु
दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति ‘वयः’ “अन्नं” हविर्लक्षणम्,
‘घंसं परि’ प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः । पूर्वाह्णोह्णश्विनोर्यागकाल

* , †, ‡ अत्र सर्वत्रैव ‘वचति’—इति स्यकारपाठ उ०-पुस्तके ।

§ १भा० ४२१४० १०४० ।

॥ “युवोः श्रियं” परि शीर्षाष्टणीत् सूर्यो दुहिता परितक्मायाम् । यद्देव्यन्तं
मवेयुः शचीभिः परि वृष मोमना वा वयो गात् ॥”—इति अ० च० ५, ५,
१९, ४ ।

॥ “तयोः काल ऊर्द्धं मर्द्धरात्रात्”—इति दै० का० १९, १, १ ।

तदुक्तम्,—“प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्”—इति * । क् मर्थं पुर-
स्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? ‘ओमना’ “अवनाय” तर्पणयेत्यर्थः ।
एव मचाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् ‘ओमना’—इत्यस्य शब्दस्य
“अवनाय”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

के चिदत्र “अवनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्† । तेषां
योजना,—“अवनेन” तर्पणेन भवतो निमिन्नभूतेन ‘पर्यगात्’
“अन्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनान्नम्”—इत्येव मधीयते भाष्यम्‡ । तेषाम्,—
“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५(४) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा
(इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः
प्रत्युवाच शकटः § शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं
वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा
निगद व्याख्याता) ॥ १ ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १ ।

† क-ख-ग ड-पुस्तकेषु दृश्यत एव ।

‡ मत्स्यहोतपुस्तकेषु राघ्वहोतपुस्तकेषु च नैथं क्वचिदपि ।

§ “शकटं”—इति पाठः ।

॥ वननीचिज्जामागतपाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

“उपलप्रक्षिणी^(१९)”—इति *, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया; सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” दिनस्ति । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः । अथ “वा” “उपलेषु” “प्रक्षेपिणी” स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा । उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः । सेयम् ‘उपलप्रक्षेपिणी’ सती ‘उपलप्रक्षिणी’—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भियगुपलप्रक्षिणीं नृना । नाना
धियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परि'स्रव ॥
कारुरह मस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिपक् तत इति
सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुका-
रिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो
नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्तो
गाव इव लोक मिन्द्रायेन्द्रो परि'स्रवेत्यध्येषणा । आ-
सीन ऊर्द्धा मुपसि'क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वणिग्
भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मि'वासः प्रकलवि-
न्मिमान्ना इत्यपि निगमो भवत्यभ्यर्ज्यज्वाभ्यर्ज्यन्य-
जति । सिपक्ति पूषा अभ्यर्ज्यज्वेत्यपि निगमो भव-
तीष्ट इशिषे । ईष्टे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि

निगमो भवति । श्लोणस्य श्लयणस्य । मूहः श्लोण-
स्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (ई) ॥

“कारुरहं ततो० —० मेन्द्रायेन्द्रो परि खव”० । शिशुराङ्गि-
रसः, तथेय भार्गवम् । पङ्क्तिः । ऐन्द्रौ । स्वदुष्कृताशक्या किला-
परिस्ववति सोमे पापसङ्कीर्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान
आत्मान मेव निर्दिशन्नाह;—‘अहं’ तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले,
परेषां ‘कारुः’ स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो बहिर्वा यज्ञात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचोयुक्तिभिर्जिविका-
परतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘भिषक्’ आसीत्, ब्रह्मा †;
स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति । यदुक्तम्,—
“भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यच्चैवंविद् ब्रह्मा भवति” ‡ । इतरो
लौकिको वा भिषक् । “ततः— इति सन्ताननाम; पितुर्वा पुत्रस्य
वा” § । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते ॥ । एव संपादाने कारके
‘ततः’ पिता; पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’, कर्मणि कारके ।

* अ० सं० ०, ५, १५, १ ।

† ब्रह्मा अस्मिन्विशेषः, स च सर्वेषां अस्मिन्कार्यद्रष्टा पितृद्विद् भवति ।
तथाच—“यदेतत् तथै विद्यायै यज्ञं तेन ब्रह्म सक्तरोत्”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५,
५, ०) । “समुद्रोऽसि विद्ययाचतः”—इत्यादि (सा० ब्रा० १, १, ४) च द्रष्टव्यम् ।
य० वा० सं० ५, १५ अपि द्रष्टव्या ।

‡ “यज्ञस्य चैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”—इत्यादि
ऐ० ब्रा० ५, ५, ८ ।

§ “स पितरं मेत्याजवीत् त्वां च याच सद्यं तताभाचुरिति”—इति ऐ० ब्रा०
५, १, ८ । किञ्च ‘स तथेत्युक्ता पुत्रं सामन्तयासास तनायं वै सद्यं त्वा’ ‘सददादन्त
त्वाच्च भिम यज्ञा इति’—इति ऐ० ब्रा० ०, १, १ ।

॥ “प्रजा वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत् सन्नाति”—इति ऐ० ब्रा० २, १, ११ ।

‘उपलप्रचिणी’ सवनीयानां* पेक्षै; “दासीः पिनष्टि”—इति
 द्युक्तम् । इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री । ‘नना’ “माता” ममासीत्; सा हि
 स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति । “दुहिता
 वा” नना स्यात्; सापि हि परिचर्यायै पितुः प्रह्वीभवति† ।
 यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन मातोच्यते;
 यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन दुहितो-
 च्यते । ते वयमेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः
 ‘नानाधियः’ “नानाकर्माणः”, ययोक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येव-
 मादिना ‘वसुधवः’ “वसुकामाः”; कथं नाम वसुलभेमहि, येन
 प्राणधारणं स्यादिति । एतेनाभिप्रायेण “अनु गा इव तस्मिन्”
 अन्वास्थिताः सो लोकमिमम् । कथमुनरन्वास्थिताः साः ? इति,—
 गाव इव ; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोकमन्वास्थिता गावः, एव
 मन्वास्थिताः सो वयमपौमं लोकम् । स त्वम् ‘इन्द्रो!’ विज्ञायैतदनेन
 स्वदुरितानुकीर्तनेन क्षयितकल्मषाः स इति मन्यमानः, एतस्माद्
 दशापवित्राद् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘परि स्व’; अस्माभिरेव मध्येयमाणः
 कथं वा नपरिस्वविव्यसीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र “उपलप्रचिणी = सक्तु-
 कारिका”, शब्दार्थापपत्तेरित्युपपद्यते ॥

“उपसि(१४)” —इति ‡, अनवगतम् । “उपस्ये”—इत्यवगमः ।

* ‘धाना-सक्त-करणादीनाम्’—इति ख० पु० टीप्पनी । “तथा हि सवनानां
 सप्तम्”—इत्यादि रे० प्रा० १, २, ५ द्रष्टव्यम् ।

† ‘नना’ १भा० ०४, ८० ४० ३० ।

‡ १भा० ४२९ ३० १५० ।

“पुत्तो जगार०—०मन्वेति भूमिम्” * ॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य
 आर्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । महाव्रते मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते ।
 ‘पत्तः’ पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो ‘जगार’ गृह्णा-
 त्युदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने ‘आसीनः’ ‘प्रत्यञ्चम्’ आत्मानं प्रत्य-
 क्षितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन ‘शीर्ष्णा’ उत्सृष्टम् ‘अत्ति’ स्वीकरो-
 तीत्यर्थः । तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोक-
 निवासिनां जनानां ‘शिरः प्रतिदधौ’ शिरस उपरि दधाति । ‘वरुथं’
 वरतर मुदकम् † । एव मय मिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम्
 एतां द्युलोकास्थां गाम् आदित्योऽपसृष्टाम्, ‘ऊर्द्धाम्’ उपर्यवस्थिताम्,
 अन्तरिक्षलोके आसीनः ‘उपसि’ उपस्ये, आत्मान उपस्थाने, अन्त-
 रिक्षलोके ‘क्षिणाति’ प्रचारयति । यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं
 प्रति पुनरुत्सृजति । तत् तेनोत्सृष्टं ‘न्यक्’ नीचैर्वर्धभावेन आगच्छति ।
 ततः ‘उत्तानां भूमिं’ यथानिम्नम् ‘अन्वेति’ ॥ एव मत्र “उपसि”
 —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च “उपस्ये”—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥
 “अपि वा शिर आदित्यो भवति”—इत्युक्तम् ‡, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’
 —इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य ॥

“प्रकलवित्(१५)”—इति०, अत्रवगतम् । ‘प्रकलवित्’—इत्यवगमः ।
 “वणिग्भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । स हि “कलास्य वेद प्रकलाश्च” ।

* “पुत्तो जगार पृथ्व्यं मति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरुथम् । आसीन उत्सृष्टा-
 मुपसि क्षिणाति न्यङ्कुत्ताना मन्वेति भूमिम् ॥”—इति अ० सं० ७, ७, १०, १ ।

† १भा० २०१ प्र० (१०). २११ प्र० (१०) द्रष्टव्यम् ।

‡ १भा० ४११ प्र० ११५० ।

§ १भा० ४२१ प्र० २५० ।

कलामन्वन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति;
यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति । “इन्द्रैते ब्रह्मवो०
—० भोजना सुदामे” * । वसिष्ठस्यार्पम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री ।
महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘ब्रह्मवः’
दारयितव्याः मेधाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’
आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन् । ‘नीचीः’ नीचै-
रित्यर्थः । उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-
प्रायः । किञ्च ; ‘दुर्मिवासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-
पराः, ते पुनर्दुमित्राः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज
इत्यर्थः । ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्यं मत्पुं ददति, एव
मेते मेधाः पूर्वं मत्पुदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः
‘जङ्गः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि †
‘सुदामे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ‡ ॥ एव मत्पुदकान्य-
दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते ॥ अवयव-
प्रत्ययवयादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति,
गणितकुशलत्वात् ; न तथान्य इति ॥

“अभ्यर्ह्ययन्वा (१९)”—इति ४, अनवगतम् । अभ्यर्ह्ययन् अभिवर्ह्ययन्

* “इन्द्रैते ब्रह्मवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीची । दुर्मिवासः
प्रकलविन्निमाना जङ्गविश्वानि भोजना सुदामे”—इति श्व० सं० ५, १ १०, ५ ।

† १भा० १११ ४०, ११० ४० घननामस्य (१८) ; १भा० १८१ ४० ११५० “भो-
जनानीति वा घनानीति वा” ।

‡ - एतेन च वा इन्द्रेण महाभियेकेषु वसिष्ठः सुदामं पैजवनं मभिविषे च तथा-
हु सुदाः पैजवनं समन्तं सर्वतः शयिषी जघन् परीयायाद्येन च मध्येनेजे—इति
रे० प्रा० ८, ४, ७ ।

४ १भा० ४११ ४० ८ पं० ।

यो यजति । अभ्यर्द्धयतिरत्र दानार्थः । “मिम्यच्च येषु ०—०
 अध्वनि प्रविक्रे” * । अजिह्या नाम भारद्वाजः, तस्येय मार्यम् ।
 वैश्वदेवे सूक्ते । त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! ‘येषु’ युष्मासु ‘रोदसी’ देवौ,
 रुद्रस्य पत्नी ‘मिम्यच्च’ पुनः पुनरेकतां गच्छति । “इयवति, मिय-
 चति”—इति गति गतिकर्मसु पठितम् † । यश्च युष्माकं मध्येऽव-
 स्थितः ‘सिषक्ति’ सेवते, ‘पूपा’ सूर्यः रग्निभिः ‘अभ्यर्द्धयज्वा’ अभि-
 वृद्धदानः । ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे । अत्रा ‘हवम्’ आज्ञानम्
 ‘यत् ह याय’ यदा यूय मायाय अस्मान् प्रति, तदा ‘भूमा’
 वह्नि वलानि, ध्वजाग्राणि वा ‘रेजन्ते’ कम्पन्ते । एतस्मिन् ‘अध्वनि’
 अन्तरिक्षे । ‘प्रविक्रे’ विविक्रे, विस्तीर्णे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “पूपा =
 अभ्यर्द्धयज्वा” ; स हि स्वरग्निपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या
 योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति ॥

“इत्ते(१०)” —इति ‡, अनवगतम् । “ईशिजे”—इत्यवगमः ।
 “नृवत्त इन्द्र नृतमाभि ०—० महि सूरं वृहन्तम्” § । भारद्वाज-
 स्वार्यम् । त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे
 शस्यते । ‘नृवत् ते’ यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कञ्चिदीश्वरं मनुष्ये
 स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां ‘नृतमाभिः’ मनुष्यतमयोग्याभिः
 ‘ऊतौ’ अवन्तौभिः तर्पयन्तौभिः स्तुतिभिः ‘वंशीमहि’ सम्भजेमहि ।

* “मिम्यच्च येषु रोदसी न देवौ सिषक्ति पूपा अभ्यर्द्धयज्वा । अत्रा हव सवतो
 यद याय भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्रे ॥”—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५ ।

† १भा० १११, ११० ४० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (४१), (११) टीप्पनी द्रष्टव्या ।

‡ १भा ४११ ४० ११ पं० ।

§ अत्रा इन्द्र नृतमाभिस्तौ वंशीमहि वामं श्रीमतेभिः । इत्ते हि वसव उमयस्य
 राजन् या रत्नं महि सूरं वृहन्तम् ॥—इति ऋ० सं० ४, ४, ८, ५ ।

‘वामं पार्थिवं’ वननीयं धनम् । ‘श्रीमतेभि’ श्रवणीयतमै शब्दैः ।
 केन पुनरर्थेन वंसौमहि ? इतः,— यस्मात् ‘ईत्ते’ इक्षिपे, त्वम्, ‘वस्त्रः’
 वसुनः, धनस्य ; ‘उभयस्य’ उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च
 वसुनः । त्वम्, हे राजन् ! ‘धाः रत्नम्’ देहि धनम् । कीदृशं
 पुनर्देहि ? ‘महि’ महत्, वस्तुभूतम् ; ‘स्यूरं’ वज्रं वृद्धन्तश्च वज्रकालं
 यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् ‘ईत्ते’—इत्येष शब्दः
 “इक्षिपे”—इत्येव सुपपद्यते ॥

“क्षौणस्य(१८)” —इति*, अनवगतम् । “क्षयणस्य”—इत्यवगतम् ।
 “युवं ग्यावाय०—० अर्धधत्तम्” † । कक्षीवत आर्पम् । आश्विनौ ।
 त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘युवं’ युवां हे ‘अश्विनौ ।’
 ‘ग्यावाय’ राज्ञे ‘रुशतौ’ ज्वलितरूपां श्रियम् ‘अदत्तम्’ । युवा मेव
 च महतः ‘क्षौणस्य’ “क्षयणस्य” निवासस्य दातारो ‘कण्ठाय’ क्षपये ।
 किञ्च, ‘प्रवाच्यं’ प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् ‘वाम्’ युवाभ्यां ‘क्षतम्’,
 हे ‘क्षयणौ ।’ वर्णितारौ यत् ‘नार्घदाय’ क्षपये वधिरीभृताय ‘श्रवः’
 श्रोत्रम् ‘अर्धधत्तम्’ अधिकं दत्तवन्तौ मयः ॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-
 धिकाराच्छब्दसारूप्याच्च “क्षौणस्य = गृहस्य”—इति प्रतीयत ॥

“क्षौणस्य(१८)” —इति एके मन्यन्ते । तत् पुनरनुपपन्नम्, “क्षय-
 णस्य”—इति हि भाष्यकारो निराह ॥ २ (६) ॥

* १भा० ४२१ ४० १६ प० ।

† युव ग्यावाय रुशतौ महत्तमं वस्तु क्षौणस्यश्विनौ कण्ठाय । प्रवाच्यं तद् दृष्ट्या
 क्षतं वा यद्ग्राह्यं श्रवो अर्धधत्तम् ॥—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २ ।

अस्मे ते वन्धुः* । वयं मित्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या
 सजोपाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौ-
 स्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजी-
 पिन् । अस्मभ्य मित्यर्थः । अस्मे आराच्छिद् द्वेपः सनुतर्यु-
 योतु । अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे ।
 अस्माकं मित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मा-
 स्मित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न
 दीयन्नन्वेते पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि
 पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीना
 मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव ।
 देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति ।
 सर्वोमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सर्वोमनोत्यपि
 निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सप्रथा
 असोत्यपि निगमो भवति । विदयानि वेदनानि ।
 विदयानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

“अस्मे(१८)”-इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम् । तस्मादने-
 कार्थम् । एक मेव ह्येतच्छब्दस्य सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते,
 प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,

* “अस्मे ते वन्धुः” ग० ।

† १भा० ४९९ पृ० २५० ।

प्रथमायास्तावत्,—“अस्मे ते वन्धुः”^{*}; “वय मित्यर्थः” ।
 “तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
 पुयन्ती । अस्मे ते वन्धुः पुयेयम्”—इति † । सोमकयणस्य द्रव्या-
 पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः । सोच्यते ;—हे अजे !
 ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ ; “अग्नेर्होषा अजा”—इति-
 क्षुक्म्‡, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति § च, तस्मादुपपद्यते
 अग्नेस्तनुत्वं मजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणीया त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’
 अस्माकम् । ‘पुयन्ती’ एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपेक्षि । एव मजा
 मभिद्युत्य अधुना सोमं ब्रवीति ;—हे सोम ! अनेन परमेण श्रेष्ठेन
 पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ? ‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तव ‘वन्धुः’
 वन्धवः, विनियोकार इत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र प्रथमानेन ‘वन्धु’-
 शब्देन सामानाधिकरण्यात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “वयम्”—इत्येवं प्रथ-
 मया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे यातं नासत्या सृजोषाः”^{*}; “अस्मा-
 नित्यर्थः” । “आ अग्नेनस्य—० उपमो व्युष्टौ” ॥ । कचीवत
 ‘आर्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ

* य० वा० सं० ४, ११ ।

† “अग्नेस्तनूरसि”—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५, ४, १) ।

‡ “आग्नेयो वाव सर्वे पश्या”—इति ऐ० प्रा० १, १, १ ।

§ “यतरथ क्षण्योव आग्नेयो रराट् पुरस्तात्”—इति य० वा० सं० १४, १ ।

॥ “आ अग्नेनस्य जवन्ता नूतनेनास्मे यातं नासत्या सृजोषा । इष्टे हि वा मन्वि-
 ना स्तुतवन्त मन्त्रमाया उपमो व्युष्टौ ॥”—इति ऋ० सं० १, ८, १८, १ ।

यातम् 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति । हे 'नासत्या' नासत्या ! 'अश्विना' अश्विनौ । कथञ्च पुनरायातम् ? 'श्वेनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन । परिश्रान्तस्य हि श्वेनस्यापि मन्दतरो जवो भवति । 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परं वा । 'वां' युवाम् । कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम् । न वृथैव आह्वयामि ; किन्तु हि ? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः ; युवा मुदिश्व 'उत्सृष्ट मेतद्भुयं मया । तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' शाश्वतिकतमायाः 'उपसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छतम् ॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"—इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तावत्,—“अस्मे समानेभिर्दृषम् पौष्टेभिः” ; “अस्मा-भिरित्यर्थः” । “भूरि चकर्थं—यद्वशम्” * । इन्द्रमरुत्वादे मरुता मार्षम् । ऐन्त्री । त्रियुप् । महाव्रते च वृद्धस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतौये शस्यते । इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' वज्र 'चकर्थं' हतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौष्टेभिः' बलैः । हे 'दृषम्' वर्षितः ! नैकाकीत्यभिप्रायः । किञ्च ; वयं मपि 'भूरीणि' बह्वनि कर्माणि 'हृण्वाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्गामे । हे

* भूरि चकर्थं युज्येभिर्दृष्टे समानेभिर्दृषम् पौष्टेभिः । भूरीणि हि हृण्वामा भविष्यन्तु कला मरुतो यद्वशम् ॥—इति ऋ० सं० १, २, १५, १ ।

‘श्विष्ठ’ वलिष्ठ ! ‘इन्द्र !’ । न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः ;
किन्तुर्हि ? ‘क्रत्वा’ एव कर्मणैव । तत् संपादयामः, ‘यद् वशामः’
यत् कामयामहे इत्यर्थः ॥ एव मत्र “युज्येभिः”—इत्यनेन सम्बन्धात्
‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्माभिः”—इति द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—“अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन्” ; “अस्मभ्य
मित्यर्थः” । “अस्मे प्र यन्धि—० इन्द्र शिप्रिन्” * । घोरस्या-
हिरसस्त्रेय मार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता ।
‘अस्मे’ ‘अस्मभ्यम्’ ‘प्र यन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ धनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘नृजीपिन् !’ ‘रायः’ धनस्य, ‘विश्ववारस्य’ सर्वा आपदो यद् धनं
वारयति तस्य, ‘भूरेः’ षड्जनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिल-
षितां मात्रां देहि । किञ्च ; ‘अस्मे’ ‘अस्मभ्यम्’ ‘शतं शरदः’ शतं
वर्षाणि ‘जीवसे’ जीवनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’ ‘अस्मभ्यम्’ ‘वीरान्’
पुत्रान् ‘शश्वतः’ दीर्घायुषः देहि । हे ‘शिप्रिन् !’ ॥ एव मत्र “अस्मे
प्र यन्धि”—इत्यनेन यादृजार्थेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्म-
भ्यम्”—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—“अस्मे श्वाराश्चिद् देयः सनुतयुंथोतु” ; “अस्म-
दित्यर्थः” । “तस्य वयं—० सनुतयुंथोतु” † । गर्गस्य भारद्वाज-
स्मार्षम् । यष्टे मण्डले ऐन्द्री, चिष्टुप् । पुनरपि चेय मेव काचीवतः

* “अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीपिन् इन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो
जीवसे धा अस्मे वीराश्च शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥”—इति अ० सं० १, १, १०, ५ ।

† “तस्य वयं सुमतेः युजियुस्यामि भूदे सोमेनृषे स्वांम । स युचामा खड्वा इन्द्रो
अस्मे श्वाराश्चिद् देयः सनुतयुंथोतु ॥”—इति अ० सं० ४, ०, ११, १ ।

सुकीर्त्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चाहनि पृष्ठस्य,
विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।
'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये
'स्याम' । 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये सुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे
मनसि नित्य मेव स्याम । 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्,
'अस्मे' "अस्मात्तः" 'आराधित्' दूरतर मपनीय 'द्वेषः' द्वेषं पापम्,
ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा ; 'युथोतु'
नाशयत्वित्यर्थः । एव मत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्ये-
तस्य "अस्मात्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

पष्ठ्यास्तावत्,—“ऊर्वं इव पप्रथे कामो अस्मे” ; “अस्माक
मित्यर्थः” । “आ नो भर० —० वसूनाम्” * । “उद्धृहरत्तः” †—
इत्यस्या एवेय मनन्तरा । ‘आ भर’ आहर । ‘नः’ अस्माभ्यम् । हे
‘इन्द्र !’ ‘भगम्’ भजनीयं धनराशिम्, ‘द्युमन्तं’ दौर्गन्तमन्तम् । आहृत्य
चास्माभ्यं देहि । तथा प्रभृतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य ‘प्ररेके’ अतिरेके
सति ‘नि दधीमहि’ । ‘ते’ तव स्मृतस्य ‘देणस्य’ दानस्वेत्यर्थः ।
कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभृतं देहीति ? इतः,— यस्मात् ‘ऊर्वं इव’
यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् ‘पप्रथे’ प्रथते, एव
मयम् ‘अस्मे’ “अस्माकम्” ‘कामः’ प्रथते विस्तीर्यते । ‘तम्’ ‘आ’
आभिमुख्येन ‘पृण’ पूरय ‘वसूनाम्’ हे ‘वसुपते !’ ॥ एव मत्र

* “आ नो भर भयं मिन्द्र द्युमन्तं नि मे देणस्य दधीमहि प्ररेके । ऊर्वं इव पप्रथे
कामो अस्मे त मा दृण वसुपते वसूनाम्” — इति ऋ० सं० १, १, ४, ४ ।

† पु० १२० प्र० ४ प० द्रष्टव्या ।

‘कामः पप्रथे’—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आशिपः ‘अस्मे’
—इति “अस्माकम्”—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तावत्,—“अस्मे धनं वसवो वरुनि” * । अत्र ‘धत्त’—
इत्यनेन सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मासु”—इत्येवं सप्तम्या वि-
परिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशेऽध्याये “सुगावो देवाः सुपथाः”—इति
शेष उच्यत एव † ॥

“पाथः(१०)” —इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्यञ्च । “अन्तरिक्षम्”
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” ; “पन्थाः
पततेर्वा”—इत्यत्र § । “यत्रा चक्रुर्मृता० —० मिवावरुणोत
हृद्यै” ॥ । वमिष्ठस्यार्पम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्धः सौर्य इति प्रतिजज्ञे
शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति । एवं ह्याह;—“ष्टचः सौर्या हि
गोयन्त उदेतीत्यर्द्धपञ्चमाः”—इति ¶ । ‘यत्र’ यदा ‘अस्मे’ सूर्याय
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ‘अमृताः’ देवाः ‘गातुं’ गमनमार्गम्, उदयादारभ्य
थावदस्तमय इति, यदाचाय भारथः सूर्यः ‘श्येनो न’ श्येन इव ‘दीयन्
अन्वेति’ दीयमानः गच्छन् ‘पाथ’ “अन्तरिक्षम्” तेन मार्गेण ।
अथ तदा आरभ्य ‘प्रति विधेम’ ‘वां’ प्रतीत्य चेतसा युवाम् ।

* य० या० सं० ८, १८ ।

† याज्ञीपयैतस्य भाष्यस्य दादमे इति यावत् । प० दे० का० ११, ४, ८ ।

‡ १भा० ४१२ पृ० ११ प० ।

§ १भा० १४८ पृ० १ प० ।

॥ “यत्रा चक्रुर्मृता गातुं मस्मै श्येनो न दीयन्नेति पाथ । प्रति वां स्वर
उदिते विधेम ममोभिर्मित्रावरुणोत हृद्यै ॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५, ५ ।

¶ ऋ० सं० ७, ४, ८ सूक्तारम्भे सायणीयद्रव्यम् ।

‘उदिते’ सूर्ये ‘विधेम’ परिचरेम वयम् । हे ‘मित्रावरुणौ !’
 ‘नमोभिः’ नमस्कारैः ‘उत’ अपि च ‘हव्यैः’ ॥ एव मत्र ‘श्वेनो न
 दीयन्नन्वेति पाथः’—इत्यनेन सम्बन्धात् “पाथः = अन्तरिक्षम्”—
 इत्युपपद्यते ॥

अपठित मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतार्थम् । अथ वैव
 मन्यथा स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धार्था
 निराकाङ्क्ष एव । ‘यत्र’ यस्मिन् नभसः प्रदेशे ‘गातुं’ छतवन्तः,
 ‘अमृताः’ देवाः सूर्यस्य । तेन एव प्रदेशेन ‘श्वेनः’ इव ‘दीयन्नन्वेति’
 अनुगच्छति ‘पाथः’ न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्नतिक्रामतीत्यर्थः ॥

“उदक मपि पाथ उच्यते”; “पानात्” । “अभि वा देवीं०
 —० पुणः सुहृत्पक्षाः” † । वसिष्ठस्यार्थम् । कूटस्थ दशरात्रस्य
 चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्रदेवशस्त्रे श्रस्यते । हे अश्विनः !
 ‘अभि’ वदामि ‘वा’,—एनां ‘देवीं धियं’ यूयम् एतान् विद्यान्
 देवान् ‘प्रति दधिध्वम्’ धारयध्वम् । किञ्च ; “प्र वै देवता वाचं
 कृणुध्वम्” । ‘प्र’ ब्रवीमि च एतत् ‘देवता’ देवगामिनीम् एतां
 ‘वाचं’ स्तुतिलक्षणां ‘कृणुध्वम्’ । किञ्च ; “आ चष्ट आमां पाथो
 नृदौनां वरुणः” । वरुणोऽपि देवः आदित्यः, ‘आचष्टे’ इव, प्रकथ-

* १भा० १४ प्र० १अ० १४० (१)—(१६) ।

† “अभि वा देवी धियं दधिध्वं प्र वै देवता वाचं कृणुध्वम् ॥ आ चष्ट
 आमां पाथो नृदौनां वरुणः पुणः सुहृत्पक्षाः ॥”—इति ऋ० सं० ४, १, १५, ८-
 १० । न त्वेकेय सक् चतुष्पदा ; अपि त्विमे द्वे द्विपदे, “प्र शक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं
 ध्याया एकविंशतिर्द्विपदाः”—इत्यनुक्रमणीवचनान्, “योऽहिन्या भूर्ध्वधा इति
 द्विपदा (१, १०)” —इत्याश्रयायनशासनाच्चेति ।

यतीव जनानां वर्षम्, उत्सृजन् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्,
उदकं 'पाथः' । किंल्लवणः पुनर्वर्णः? आचष्टे;—'उयः' उद्गूर्णः,
'सहस्रचक्षाः' वज्रदर्शन इत्यर्थः ॥ एव मत्र 'पाथः'-शब्देन "उदकम्"
—इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात् ॥

“अन्नं मपि पाथ उच्यते”; “पानादेव” । “वनस्पते रश्नया
०—० द्यावापृथिवी हव मे” * । आप्री-छक्ते बाध्यस्य सुमि-
त्रस्येय मार्षम् । हे 'वनस्पते !' 'रश्नया' 'नियूय' निबध्य 'देवा-
नाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविल्लवणम् 'उप वचि' समीपं
वहसि 'विद्वान्' जानानः । कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि ? इतः;—
यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोद्गानि एतानि 'हवींषि' ।
यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः । वनस्पति मेव मुक्ता
पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ !' 'वां' युवा मपि
'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम ॥

“सवीमनि^(१)”—इति †, अन्नवगतम् । “प्रसवे”—इत्यवगमः ।
“देवस्य वयं—० चामि भूमनः” ‡ । भरद्वाजस्यार्थम् । जगती ।
गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीयं महः, तत्रेयं द्वितीयसवने
वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते । 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवी-
मनि' 'अष्टे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम' ।

* “वनस्पते रश्नया नियूया देवानां पाथ उप वचि विद्वान् । स्वदाति देवा
क्षणवद्दवीष्यवता द्यावापृथिवी हव मे ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५ ।

† १भा० ४३९५० १८ पं० ।

‡ “देवस्य वयं सवितुः सवीमनि अष्टे स्याम वस्तुनय दावने । यो विषय
दिपदो यद्युपपदो निवेगने प्रसवे चापि भूमनः ॥”—इति ऋ० १

‘वसुनश्च’ धनस्य च ‘दावने’ दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव लभ्यारः
 स्याम । हे सवितः ! ‘यः’ त्वं ‘विश्वस्य’ सर्वस्यास्य ‘द्विपदः’ मनुष्यादेः,
 ‘यः’ ‘चतुष्पदः’ गवादेः, ‘भूमनः’ भूमन्, ‘निवेशने’ च स्थितौ, ‘प्रसवे
 च’ सृष्टौ, प्रभुः ‘असि’* । तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने
 च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति ॥ एव मत्र ‘सवितुः’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् ‘सवीमनि’—इत्यस्य “प्रसवे”—इत्येवं विपरिणाम उप-
 पद्यते ॥

“सप्रथाः(११)”—इति †, अनवगतम् । “सर्वतः पृथुः”—इत्यव-
 गमः । “त्व मग्ने सप्रथाः—० वि तन्वते” ‡ । सुतभरस्त्रिय मार्षम् ।
 गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाग्निनयोः शस्यते । हे अग्ने ! त्व
 मेव ‘सप्रथाः’ “सर्वतः पृथुः” विस्तीर्णः । ‘जुष्टः’ च आसेवितो यज-
 मानैः । ‘हिता’ आक्राता देवानां भवसि । ‘वरेण्यः’ वरणीयः सर्व-
 थापि । किं वज्रना ‘त्वया’ एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एतं ‘यज्ञं’
 ‘वितन्वते’ विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति । एव मत्र शब्दसारूप्यादर्था-
 पपत्तेश्च “सप्रथाः = सर्वतः पृथुः”—इत्युपपद्यते ॥

“विदधानि(१२)”—इति †, अनवगतम् । “वेदनानि”—इत्यव-
 गमः । “होता देवो—० प्रचोदयन्” ॥ । विश्वामित्रस्यार्षम् ।

* ‘प्रसवे च’ सृष्टौ, प्रसूताः क ।

† १भा० ४१४ ४० ९ पं० ।

‡ “त्व मग्ने सप्रथाः यन्ति जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया युष्मं वि तन्वते ॥”—इति
 ऋ० सू० ४. १, १, ४ ।

§ १भा० ४१४ ४० १५ पं० ।

॥ “होता देवो चमस्यैः पुरस्तादेति मार्षया । विदधानि प्रचोदयन्” ॥—इति
 ऋ० सू० १, १, १८, १

गायत्री । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अग्नीषोमप्रण-
यने* विनियुक्ता । 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अम-
रणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणयमानस्य
'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया । एषाम् ऋत्विजाम् 'विद-
द्यानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदचन्' अनुगृह्णन्नित्यर्थः ॥ एव
मत्र शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च "विदद्यानि = वेदनानि"—इत्युप-
पद्यते ॥ ३ (७) ॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते
जनमान् आजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ समाश्रिताः
सूर्यं मुपतिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः†
स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भाग मनुध्यायामौजसा वलेनौज आजतेर्वौजते-
र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रयणाद्वायेय मितराशीराशास्तेः ।
इन्द्राय गाव आशिरु मित्यपि निगमो भवति । सा मे
सुत्याशीर्देवेष्टिति च‡ ॥ ४९ ॥

* 'अग्नीषोमप्रणयने' क ।

† "विभक्ष्यमानाः" क, ख, ग ।

‡ "सुत्याशीर्देवानिति च"—इति छ०-सम्मतः ।

§ नेच खखधमाग्निः छ-च-पुस्तकयोः ।

“आयन्तः^(१३)”—इति *, अनवगतम् । “समाश्रिताः”—इत्येव
 मर्थप्रतीति । “आयन्त इव—० न दौधिमः” † । बृहती ।
 नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम् । अनर्शराति मितौय मनन्तरा चास्याः‡
 महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः । ‘आयन्त इव सूर्यम्’ इवोऽनर्थक
 एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे । “समाश्रिताः” समन्तादाश्रिताः ‘सूर्यम्’ “उप
 तिष्ठन्ते” रग्गयः । किम् ? इति,—“विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत” । ‘इत्’—
 इत्यनर्थक एव । ‘विश्वा’ विश्वानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “धनानि”,
 सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विभक्ष्यमाणाः”
 विभक्तु मिच्छन्तः । अथ “वा” ‘इत्’— इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्”,
 नानर्थकः । आह ;— कथम् ? इति, उच्यते ;—“सूर्यं मिवेन्द्रं सुप-
 तिष्ठन्ते” यथा सूर्यं महान्यहनि रग्गय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र
 मुदकेष्वरं सुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” स्वभूतानि “सर्वाणि धनानि”
 उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमा-
 नाः । (किञ्च?) “वसूनि जाते जनमानु आजग्मा” । यथेन्द्र आदित्यो
 वा॥ ‘वसूनि’ धनानि ‘जाते’ “च” उत्पन्ने च ‘जनमाने’ “जनि-
 व्यमाणे च,” स्वेन ‘आजग्मा’ ऐश्वर्य—“बलेन” “विभजति” । तथैव
 यथाविभक्तः तेन, “तं” ‘भागं’ भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानु-
 प्रवृत्त्यैव । यत एव मतो “वयम्” अपि “तम्” एव ‘भागं’ ‘प्रति’

* १भा० ४२४ प्र० ७५० ।

† अ० स० १, ०, २, १ ।

‡ अ० मं० १, ०, २, ४ । “प्रगाय प्रत्यवदधानि”—इति रे० आ० ५, १० ।

§ नास्त्येतत् क पुस्तके ।

॥ “यथेन्द्रस्य आदित्यो” क ।

‘न दीधिमः’ । अत्र ‘न’—इत्यनर्थकः, अनोवा स्थाने । “तं वयं
भाग मनुधायामः”—इति भाष्यकारो निराह ॥ एव मत्र ‘आयन्त
इव सूर्यम्’—इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च
‘आयन्तः’—इत्येष शब्दः, समाडावुपसर्गावध्याहृत्य “समाश्रिताः”
—इत्येव सुपमार्थे भवनीत्युपपद्यते ॥

“ओजः”,—“ओजतेवा” वृद्धार्थस्य (चु० अ० प०); “उजतेवा”
न्यग्भावार्यस्य (तु० प०) * ॥

“आग्नीः^(१५)”—इति †, अनवगत मनेकार्थश्च । “आग्निरम्”—
इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य प्रतधुक्, ता माग्निरं दुहन्ति । एत-
स्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाग्निर-
मित्युच्यते । अथ “वा” “आअपणात्”; ईपद्धि तच्छृतं भवति
दधिभावात् ॥

“अथ” पुनः या “इयम्,—इतरा आग्नीः”? इयम् “आशा-
स्ते.” आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा० प०) अभिलाषार्थस्य ॥

“इन्द्राय गाव०—० विदत्” ‡ । प्रियमेधस आङ्गिरसस्येय
मार्थम् । मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते विनियुक्ता ।
‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गावः’ ‘आग्निरं’ अपणार्थं पयः, यज्ञे
पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्वास्वादम् । ‘यत्’ ‘मीम्’ सर्वतः ‘उपङ्करे’

* १भा० ८६, ११२ अ० १च० ११ख० (४३); ११५ अ० १च० ८ख० (१) ।

“ओजत्क बलतेजसा”—इति कवि० ।

† १भा० ४२४ अ० १०प० ।

‡ “इन्द्राय गाव० आग्निरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सी० उपङ्करे विदत् ॥”—
इति ऋ० यं० ६, ५, ६, १ ।

सुतरा मोपधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओधध्य-
सम्बन्धात् “जिगर्त्ति”, गिरतिकर्मा वा गृह्यातिकर्मा वा”—इत्यु-
पपद्यते ॥

“अमूर.^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “अमूढः”—इत्यवगमः ।
“मूरा अमूर०—०विश्वपतिः सन्” † । त्रितस्याप्तस्वार्थम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे भगवन्नग्रे ! ‘अमूर !’ अमूढ ! ‘मूराः’
मूढाः ‘वयं’ स्मः । भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात्
‘न वयं चिकित्वाः’ न वयं भवतः प्रभावस्थान्तं विजानीमः । हे
‘अग्रे !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्” ‡ माहाभाग्यम्
‘वित्ते’ वेत्ति ; कस्तवान्यो माहाभाग्यस्थान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ।
किञ्च ; ‘शये’ शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये ‘वप्ति.’ विशेषात्मा,
तव रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति । स त्व मनेन
रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो ‘जिह्वया’ ज्वालया तानि तानि हवींषि
‘अदन्’ भक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युवति’ तां ता माऊति पुनः पुनः
आखादयसि । ‘विश्वपति.’ विश्वस्य सर्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा ‘सन्’
यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं
नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘मूढाः’—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण
अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य ‘अमूर’-शब्दस्य “अमूढः”
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

* १भा० ४२५ पृ० ५५० ।

† “मूरा अमूर० न वयं चिकित्वा महिमानं अग्रे त्व महत्त्व वित्ते । शये वृषिचरति
जिह्वयादरेरिह्यते युवति विश्वपति सन् ॥”—इति ऋ० सं० ७, ५, १९, ४ ।

‡ ‘महत्त्वम्’— इति छ-नामदतिपुस्तके ।

“शशमानः^(१८)”—इति *, अनवगतम्। “शंसमानः”—इत्यव-
गमः। “थो वां युजैः ०—० गन्त मस्युः”†। दीर्घतमस
आर्षम्। जगतीच्छन्दः। ‘यः’ यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ।
‘युजैः’ निमित्तभूतैः ‘शशमानः’ “शंसमानः” सुवन् ‘दाशति’
ददाति हवींषि युवाभ्याम्। ‘कविः’ क्रान्तदर्शनः, ‘हेता’ आह्वता
‘यजति’। ‘मन्त्रसाधनः’ मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः॥
आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—‘उपाहतं गच्छथः’ प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, ‘वौथः’ च ‘अध्वरम्’ अध्वाश्रितानि हवींषि।
वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव। यतो ब्रूमः;—‘सुमति’ शोभन-
प्रज्ञं यजमानम् अनु सृष्ट्य ‘अच्छा गिरः’ एता अस्माद्गिरः
आभिमुख्येन ‘गन्तम्’ गन्तु मिच्छथो युवाम्। ‘अस्मयू’ अस्मान्,
कामयमानावित्यर्थः॥ एव मच ‘युजैः’ शशमानः—इति यज्ञसम्ब-
न्धात् शब्दमाह याच “शशमानः = शंसमानः”—इत्येव मुपपद्यते॥

“देवो देवाच्या, छपा^(१९)”—इति †, एते द्वे अनवगते। देवशब्दे
ऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समासात्। देवः, देवाच्या, छपा,—इति
त्रौणि एतानि पदानि। ‘देवाच्या’-इत्यस्य “देवान् प्रत्यक्षितया”
—इत्यर्थप्रतीतिः। ‘छपा’—इत्यस्यापि “कल्पितया”—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४१५ पृ० ८५०।

† ‘थो वां युजैः शशमानो ह दाशति कविर्हेता यजति मन्त्रसाधनः’। उपाह-
मं गच्छथो वौथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मस्युः॥—इति अ० १, १, ११, १२॥

‡ १भा० ४१५ पृ० १०५०।

§ १भा० ४१४ पृ० (१८)-टौप्पनी द्रष्टव्या।

प्रतीतिः । “अग्निं होतारं ०—० सर्पिषः” * । परुच्छेपस्यार्पम् ।
 अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने दृष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अग्निं’
 ‘होतारम्’ आहोतारम् देवानाम् ‘मन्ये’ । ‘दास्यन्ते’ दान-
 वन्तं दातृतमम्, ‘वसुं’ वासयितारम् सर्वस्य जगतः । ‘स्युः’—
 ‘सहस्रः’ बलस्य पुत्रम्, ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञानम् । ‘विप्रं न जात-
 वेदसम्’ विप्रं मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं
 समानपृष्ठोदरपाणपादं विप्राप्तज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह
 मग्निं यथावज्ज्ञाने । ‘यः’ अग्निः, ‘स्वध्वरः’ शोभनयज्ञः ‘देवः’ ।
 ‘ऊर्ध्वया’ ‘रूपा’ रूपया सामर्थ्याख्यया कल्पितया, ‘देवाच्या’ देवान्
 प्रत्यक्षितया गत्या, ‘घृतस्य’ ‘विधाष्टि’ विभ्रंशम् ‘अनु वष्टि’ आङ्गति-
 प्रक्षेपम् । ‘शोचिषा’ ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति । “वष्टि”—
 इति कान्तिकर्मसु पठितम्† । ‘आजुह्वानस्य’ उपरि ह्यमानस्य
 ‘सर्पिषः’ सर्पणशीलस्य । य मग्निं मह मेवं जाने, यस्यैवद्गुणयुक्तः,
 स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “देवाच्या, रूपा”
 —इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्षया कल्पितयेत्येव मुपपद्यते, शब्द-
 साहचर्यादर्थोपपत्तेश्च ॥ ५ (८) ॥

अश्रवं हि भूरिदावन्नरा वां विजामातुस्तु वा
 घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

* “अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्ते वसुं स्युः सर्वेषां जातवेदसं विप्रं न जात-
 वेदसम् । य ऊर्ध्वया रूध्वरो देवा देवाच्या रूपा । घृतस्य विधाष्टि मनुं वष्टि
 शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥” — इति च० सं० १, १, १०, १ ।

† १भा० १८८ ४० १५० १५० (७)

स्तोमं^१ जनयामि नव्यम् ॥ अश्रौषं हि बहुदातृतरौ*
 वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † शश्व-
 दाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-
 ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्मातेत वा घा
 स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः संयोगेनेति
 नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजते ‡ स्यं
 शूर्पं स्यतेः शूर्पं मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य
 प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं॥)
 नवतर सोमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

॥ इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

“विजामातुः(४*)”—इति ॥, अनवगतम् । उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थे
 वृत्तिरचानवगमः । “असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः”—इति भाव्य-
 कारो निराद्य विगतजामातृभाव इव च ; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः
 स विजामातेत्युच्यते ; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः । “अश्रौषं हि
 ०—० जनयामि नव्यम् ॥” । कुत्सस्यार्घम् । चिष्टुप् । “अश्रौषम्”

* “बहुदातृतरौ” क, ख, ग ।

† “विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति” क, ख, ग ।

‡ “लाजा राजते” क, ख, ग ।

§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

॥ १भा० ४२४ पृ० १० प० ।

॥ अ० घ० ८, ०, १८, १ ।

अहम् युवाम् । हे 'इन्द्राग्नी' । "भूरिदावत्तरा" भूरिदातारौ । कुतः ?
 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामात-
 भावो भवति, स जामादगुणहीनत्वात् बह्वदानेन कन्या पितृ-
 नाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि बह्वतरस्य धनस्य दातारा-
 वह मश्रौषं भवन्तौ । "उत वा घा स्यालात्" । "घा"—इत्य-
 नर्थकः । 'स्यालात्' अपि बह्वदातारौ युवा मह मश्रौषं भवन्तौ ;
 स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति । यत एव
 मह मश्रौषं भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयतौ'
 प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी । 'युवाभ्यां' 'सोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि,
 'नय' भवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एव मत्र 'विजामातुः'-शब्देन
 "असुसमाप्तजामातभावः" उच्यते, तस्य बह्वदातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

"विजामातेति" "शयत्" प्रसिद्ध सेतम् "दाक्षिणात्याः" क्रीणा-
 पति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो
 भार्यार्यम् । तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः" ॥
 "जामाता" । "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता ; स्त्रीत्वं
 हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदान-
 विदो मन्यन्ते । अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते ;
 "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात्
 स्याल उच्यते ।† "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि० प०)" धातोः प्रचे-

* "दाक्षिणाजाः" मूलपाठः ।

† इत उतर लाजापदनिर्बचनस्याख्यानं थाख्यात् मुचितम् ।

पणार्थस्य ; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपवनम्” तेन
ह्यशनं पूयते । “शृणातेः (क्वा०प०)” तद्धि शरमयं भवति ॥

“ओमासः^(४९)”—“इति” *, एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
स्यामः” सप्तदशेऽध्याये † “ओमासश्चर्षणीष्टतः”—इत्यत्र ‡ ॥ ६(८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पञ्चाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

० ॥ तृतीयः पादः ॥

सोमानं^१ स्वरणं^२ क्षणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं^३ य
औशिजः ॥ सोमानां^४ सेतारं^५ प्रकाशनवन्तं^६ कुरु ब्रह्म-
णस्पते कक्षीवन्तं^७ मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्या-
वानौशिज उशिजः पुच उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि
त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां ॥ सेतारं
मां^८ प्रकाशनवन्तं^९ कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम्^(४९)”—इति ॥, अनवगतम् । “सेतारम्”—इत्य-
वगमः । “सोमानं स्वरणं ०—० य औशिजः” ** । सेधातिथेः

* १भा० ४९१ ४० ४५० ।

† चाक्षीयस्यास्य निदलपत्रस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत् ।

‡ प० दै० १९, ४, ६ ।

§, ॥ “सोमानं” छ, च ।

॥ “मा” क छ, य ।

** १भा० ४९१ ४० ८५० ।

†† छ० पं० १, १, २४, १ ।

काण्वस्यार्थम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; “सोमानं खरण मिति
 ब्राह्मणस्यत्ययोपतिष्ठेत”—इति ह्युक्तम् * । ‘सोमानम्’ अनेकेषां
 “सोमानां” “सोतारम्” अभियोतारम्, माम्, ‘खरण’ शब्दयिता-
 रम्, सुयशस्विनं ‘कण्वि’ कुरु हे ‘ब्राह्मणस्यते ।’ । कथं च पुनः
 “प्रकाशनवन्तं कुरु” ? इति,—“कचीवन्तं च औशिज्.” । सुप्तो-
 पम सेतत् । ‘यः’ ‘औशिज्.’ कचीवान्, त मिव । अत्र करोति-
 सम्बन्धात् “प्रकाशनवन्तम्”—इत्येतदध्याहृतं भाव्यकारेण । ‘कची-
 वान्’ “कक्ष्यावान्” कक्ष्याया तद्वान्† । “अपि त्वयं मनुष्यकश्च एवा-
 भिप्रेत. स्यात्”; स हि कचे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिर्मयोगात् कची-
 वान् । ‘औशिज्.’ “उशिज्. पुत्र” । “उशिक्” पुन. “वष्टे”
 कान्त्यर्थस्य‡ । एव मत्र ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् “सोता-
 रम् सोमानाम्”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैव मन्यया स्यात्;—योऽह सोमानां सोता, कची-
 वान् औशिज्, तमेवङ्गुणविशिष्ट मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्राह्म-
 णस्यते । ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समुधशंसमभ्यर्धं तपुर्धयस्तु चरुर-
 मिवा इव । ब्रह्मद्विपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेयो धत्त

* “सोमान मिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्या” इत्यादि घा० भा०, ऋ० सं० १, १, १४, १ ।

† “कच”, कक्ष्या” च १ भा० ११३ प्र० १५० । ‘कक्ष्या” तत्रैव १८२ प्र०
 १० प० । (घ० घ० १, ११८—११९ १, ११९, —१ ८, ७४ सूक्ताणां द्रष्टा ।

‡ १ भा० १८८ प्र० १४० १४० (०) । ‘उशिज्’—इति सेधाविभासश्च च
 (१ भा० १४२ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

मनवायं किमीदिने ॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं
 हन्तेनिर्हसितोपसर्गं आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुमृच्चयो
 भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मण-
 द्वेष्ट्रे*) क्रव्यं मदते † (घोरचक्षसे ‡) घोरस्थानाय क्रव्यं
 विहृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेष्टो धत्त मनवाय मन-
 वयवं § यदन्ये न व्यवयुरद्वेष्ट इति वा किमीदिने
 किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा
 पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतोति ॥ २ (११) ॥

“अनवायं(४१)”, “किमीदिने(४२)” — इति ॥, एते अनवगते ।
 ‘अनवायम्’ — इत्यस्य “अनवयवम्” — इत्यवगमः । ‘किमीदिने’ —
 इत्यस्य “किमिदं किमिदं द्विषोः पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा समुच्चरन्त्य
 ० — ० मनवायं किमीदिने” ॥ । वसिष्ठस्यार्थम् । हे “इन्द्रासोमौ !”
 सन्तापन्तं भवन्तौ, ‘अवशंसं’ पापस्य “शंसितारम्”, ‘अभ्यघं’ पाप
 मेव कर्तुं मामिमुख्येन नित्यकालमेव योऽवभ्यतः, तं सन्ताप-
 यन्तम् । स च ‘तपुः’ युवाभ्यां सन्तापयमानः, “चरुमृच्चैव”
 चरुमृच्चैव अग्निमयुक्तः ‘ययम्’ चयं यावन्नित्यर्थः । किञ्च ; ‘ब्रह्मद्विषे’

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मदने” क, ख, ग ।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ “धत्त मयवेय मनवयवं” क, ख, ग ।

॥ १भा० ४२६ ३० १९ पं० ।

॥ ४२० सं० ५ ७, ५, ९ ।

“ब्राह्मणदेष्ट्रे”, “क्रयादे” क्रय मदते पृष्ठमांसमञ्चयिचे, ‘घोरचक्षसे’
 घोरदर्शनाय, ‘देयः’ सर्वलोकदेयतां ‘धत्तम्’ युवान् । ‘अनवायम्’
 “अनवयवम्” सकल मित्यर्थः । अथ “वा” “यदन्ये” “अतद्रुद्ध.”
 “अद्वेषसः” अद्वेष्टारः “न व्यवेयुः” व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि
 न शक्नुयुः, तादृशं देपो धत्तम् । “किमीदिने” “पिशुनाय”—इत्यर्थः ॥
 एव मत्र ‘अनवायम्’—इत्यस्य “अनवयवम्” अवियोजनं वा—इत्यर्थ-
 प्रतीतिः; तथाभीष्टत्वात् ॥

किमिदी च पिशुनः; स हि “किमिदानीम्” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेपमाणः “चरते”; (अथ “वा” “किमिद्” वर्त्तते “इति”
 एव मन्वेपमाणः “चरते”;*) स हि तस्य स्वभावः ॥ “चरुः, मृदयो
 भवति” मृदादिसञ्चितो भवति । “चरतेर्वा” “समुचरन्ति” हि
 “अस्मादापः” ॥ “क्रयं” मांसम्; तद्धि “विशत्ताद् जायते” ॥
 “पिशुनः” “पिंशतेः (जु० प०)” धातोः; स हि स्वल्प मपि पापं
 “विपिंशति” विपुष्यतीत्यर्थः ॥ २ (११) ॥

कृणुष पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवाम्वा
 इमेन । तृष्ठी मनु प्रसितिं द्रुणानोऽस्तासि विध्य रुक्ष-
 सस्तपिष्ठैः ॥ कुरुष पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव
 पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा + जालं वा याहि राजे-
 वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बन्धनौचित्यान्गतामि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते ।

† ‘प्रसयनात्तन्तुर्वा’ क, ख, ग ।

हस्तिनेति वा तृषानु प्रसित्या द्रूणानस्तृषीति क्षिप्र-
 नाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्त-
 सतमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्ठतमैरिति वा । यस्ते गर्भं ममी-
 वा दुर्णामा योनिं माशये । अमीवाभ्यमनेन व्याख्या-
 तो दुर्णामा* क्रिमिर्भवति पापनामा क्षमिः कथ्ये
 मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा । अतिक्रा-
 मन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगम-
 नानि सर्वाण्यथा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिवी
 भयं वा । अघे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमा-
 मयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्विद्युत्-
 दित्यपि † निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु
 अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमवान्^(४५)”—इति ‡, अनवगत मनेकार्थश्च । “कृष्ण्य पाजः
 ०—० रुचमस्तपिष्ठैः † ; वामदेवस्त्वार्षम् । अग्निचयने पुरुष-
 व्याघारणे विनियुक्ता ; “राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्”—इति ह्युक्तम् ॥ ॥ हे
 भगवन्मग्ने ! ‘कृष्ण्य’ ‘कुरुष्व’ एतदात्मनीयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रमितिं’

* “दुर्णामा” छ, च ।

† “अद्विद्युत्सुवीमनीत्यपि”—इति छ, च ।

‡ १भा० ४२६ ५० १७ पं० ।

§ ऋ० सं० २, ४, ९२, १ ।

॥ “कृष्ण्यपचानाराचोन्नम्”—इत्यनुक्रमशिका ।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा । 'पृथ्वीं'
विस्तीर्णम् । तत एव सेतद् विंस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांसिभिमुखः ।
कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्'
"अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि * । अथ वा
यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा
याहि । अथ वा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद्
विजयाय, तथा याहि । 'इमेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन"
सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि । अथ वा 'इमेन'
"गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि । किञ्च;
"दृष्ट्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः" । त्विप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया
गत्या । 'गृणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि । कस्मात् पुनरेव मुच्यते?
इतः ;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति
दौष्टायाः अर्चिषः । स त्वं सेव मागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः"
अस्मच्छून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः ॥ एव मत्र राजोपमान-
सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनामः, "पालनात् ; तेन हि पाल्यते ।
'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि
ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च ॥

"अमीवा^(१६)"—इति ३, अनवगतम् । "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

* 'यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि' इति क ।

† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्थो बल्यति द्वै० का० १०, १, ८ ।

‡ १भा० ११५ प्र० १७० ८४० (१); ११६ श्रृङ्गायां च तद्वृत्तिर्दृष्ट्या ।

§ १भा० ४२० प्र० ५ पं० ।

वान्”—इति यदुक्त माधस्त्ये मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” † ।
 “यस्ते गर्भं ममीवा ०—० मनीनशत्” ‡ । रक्षोहा नाम
 ब्राह्मणः, तस्येय मार्यम् । पुत्रकामस्य षडाङ्गतो नाम स्यालौपाकः,
 तत्रेयं विनियुक्ता । ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि ! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’
 रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ ‘पापनामा क्रिमिः’ पापप्रदेशे नतः परिणतः
 उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शेते गर्भहिंसिता । तम्
 अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर्’ अनीनशत् नाशयतु । ‘क्रव्याद्’ मांस-
 भक्षयितारम् ॥ एव मत्त ‘अमीवा’—इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः;
 क्रिम्युपक्षते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः ॥

“दुरितम्^(१०)”—इति ४, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—इति
 अर्थप्रतीतिः । “वैशदेवीं स्मृतता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः
 पावकाः । अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शतं हिमाः सर्ववीरा
 मदेम” । “वैशदेवीं” वाचं ‘स्मृततां’ सत्याम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रम-
 ध्वम् वक्तुम् । तयैव संवर्णयता वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिग्रस्तः पूताश्च
 परलोके भवथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । किञ्च;
 ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वधम् । तस्या वाचो माहाभागेन ।
 ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि । ‘शतं
 हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अथैव खण्डे पुरस्तात् १८४४० १०५० ; १८६४० ५५० ।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु ।

‡ यस्ते गर्भं ममीवा दुर्णामा योनिं मारये । अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्याद्
 मनीनशत् ॥—इति १४० सं० ८, ८, १०, १ ।

§ १भा० ४१० ४० ८ ५० ।

दृष्ट्येमेत्यर्थः ॥ एव मन्त्रातिक्रमणसम्बन्धात् “दुरितम् = दुष्कृतम्”—
इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति ॥

“अप्ता^(४८)”—इति *, अनवगतम् । ‘अपव्ययति’—इत्यवगमः ।
रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा ; तथा हि “विद्धः अप-
वीयते” अपवेक्ष्यते प्राणैः । “अमौषीं चित्तम् (अ० सं० ८, ५, २३, ६)”
—इति उपरिष्ठाच्छेषः † ॥

“अमतिः^(४९)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमामयी मतिः” अम-
तिः । एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— “आत्ममयी” यस्य मतिः
असावमतिरित्युच्यते । कश्चासौ ? आदित्यः; तस्य हि आत्मप्रकाश-
मयी मतिः । “अभि त्वं देवं ०—० छपाखः” § । नकु-
लस्वार्थम् । अतिच्छन्दाः; अष्टिः । प्रवर्गेयं श्रूयते; योमसम्माने
चाध्वर्यवे ॥ विनियुक्ता । ‘अभि अर्चामि’ ‘त्वं’ तम् अहम्, ‘देवं’
सवितारम् । ‘ओष्णोः’ द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि
वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् । ‘कविकृतु’ क्रान्तप्रज्ञानम्,
‘सत्यसर्वं’ सत्याभ्यनुज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४२० ४० १२ पं० ।

† प० दै० ८, २, १९ ।

‡ १भा० ४२८ ४० १२ पं० ।

§ “अभि त्वं देवः सवितार मोष्णो- कविकृतु ममामि सत्यसर्वं रत्नधा ममि
१९ २९
प्रियं मतिम् । कश्चा यस्यामतिर्वा अदिसुतत्त्वमीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुकृतः
२९ २९
छपा खः ॥”—इति सा० अ० आ० ५, १, २, ८ ।

॥ “योमसमाने चाध्वर्यवे”—इति क ।

‘अभि मतिम्’ अभिमन्तारं सर्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; ‘प्रियं’ च सर्वभूतानाम् । ‘ऊर्द्धा’ ‘यस्य’ सवितुः ‘अमतिः’ आत्मप्रकाशमयी मतिः । आह,— कतमा पुनरसावूर्द्धा? इति,—‘भाः’ याः ‘अदि-
द्युतत्’ अद्योतयत् । तम् अभ्यर्चामि । किञ्च; ‘सवीमनि’ प्रसवे
यस्य सर्वं मिदं प्रवर्त्तते; ‘हिरण्यपाणिः’ रश्मिपाणिः, सर्वं मिदं
जगद् ‘अमिमीत’ निर्मितवान् । ‘सुकतुः’ सुकर्मा । ‘कृपा’ स्वया
सामर्थ्य-कल्पनया । ‘स्वः’ आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः * ॥ एव मत्र
‘अमति’-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञानं मुच्यते; स
हि प्रकाशसतत्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टी(१०)” —इति †, अनवगतम्; “पुरन्धिः(११)” —इति च ।
श्रुष्टीत्यस्य ‘श्रुणम्’ —इत्यवगमः ; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—
इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उशतो यक्ष्यन्ने श्रुष्टी भगन्नासत्या पुर-
न्धिम् । तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजान्ने श्रुष्टी
भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभू-
वतुरिति वा पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः § पुरन्धिर्भगः पुर-
स्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः

* १भा० ११० ५० ०५० ।

†, ‡ १भा० ४६८ ५० ०५० ।

§ “पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः” क, घ, ग । “पुरन्धिर्वहुधीस्तत्कः” रोप्सु ।

पुरां च दारयित्तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञया स्तौति ।
 इमा मू नु कुवितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति ।
 रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकूर्मणः ॥ समिद्धस्य
 रुशददर्शिं पाज् इत्यपि निगमो भवति ॥ ४ (१३) ॥

“ते हि यज्ञेषु” — “नासत्या पुरन्धिम्” * । वसिष्ठस्यार्थम् ।
 वैश्वदेवौ । त्रिष्टुप् । ‘ते’ ये ‘विश्वेदेवाः’ ‘यज्ञेषु’ ‘यज्ञियासः’ यज्ञ-
 सम्पादिनः, ‘ऊमाः’ अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीयाः,
 ‘सधस्यं’ वैश्वदेवं समानं स्थानम् ‘अभि सन्ति’ अभितिष्ठन्ते । किं
 तेषाम् ? इति,— ‘तान्’ विश्वान् देवान् हे “अग्ने !” एतस्मिन्
 ‘अध्वरे’ “यज्ञे” ‘उगतः’ स्व मंशं, “कामयमानान्”, ‘श्रुष्टी’ “क्षि-
 प्रम्” अविलम्बमानः ‘यक्षि’ “यज” ; ‘नासत्या’ “नासत्या चान्धिनौ”
 यज, ‘पुरन्धिम्’ च यज ॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्तेष्वन्तात्
 “श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम”—इत्युपपद्यते † । अन्यत्र हि वक्ष्यति “श्रुष्टी-
 वरीः = सुखवरीः”—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थं मपि भवति ॥

“सत्या एव नासत्यौ—इति”, “और्णवाभः” आचार्यौ मन्यते ।
 तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् § । तस्मान्नासत्यावि-
 त्युच्यते । द्विः प्रतिषेधः प्रकृति सापादयति । अथवा “सत्यस्य”

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्य विश्वे अभि सन्ति देवाः । तां अध्वर-
 — “पुरन्धिम्” — इति ऋ० सू० १, ४, १, ४ ।

† इत पूर्वस्मिन् षष्ठे उक्तं मेतत् १८५ ४० ११५० ।

‡ अक्षेयोपरिष्ठान् ४ पा० १४४ ।

§ ‘अथो यस्याहुः कोऽर्थमिति मनुष्य सर्वं सत्यं वदितुम् ? सत्यसंहिता वै देवा
 असत्यमहिता वै मनुष्या इति ॥’ — इति रे० आ० १, १, १ ।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) “नेतारौ” नासत्यौ; तथा हि “आगायणः”
आचार्यो मन्यते । अथ “वा” ऐतिहासिकपक्षेण “नासिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति”† ॥

“पुरन्धिः” । पुरन्धिशब्देऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति वि-
चार्यते ।—“तत्कः पुरन्धिः?”—इति । “भगः” अत्र “पुरस्तात्”;
—“श्रुष्टौ भगम्”—इति‡, “तस्य” अयम् “अन्वादेशः”—“इत्येकम्”
आचार्यमतम् । नासत्यावनन्तरावपि सन्तौ न सन्दिह्यते द्विवचन-
वाच्यत्वात् तयोः, एकवचनान्तत्वात् ‘पुरन्धि’-शब्दस्य च । “इन्द्रः”
उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—“इत्यपरं” मतम् । किङ्कारणम्? “सः”
हि इन्द्रः “वज्रकर्मतमः” अन्येभ्यो देवेभ्यः । “धीः”—इति कर्म-
नामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु वज्र स पुरन्धिः ; (सचेन्द्रः । तस्मात्
पुरन्धिः ॥) इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथवा अन्येन पुरन्धित्वे मिन्द्रस्य
स्यात्,—“पुरां च दारयित्तमः” मेघपुरो ह्यसावेव दारयति ।
“वरुणः” पुरन्धिशब्देनोच्यते,—“इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम्?
“तं” हि अन्यत्रापि सन्तदृक् “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । तद्यथा,
—“इमा मू नु ०—० नयः समुद्रम्”¶ । अत्रेराषम् । वारुणी ।

* नेतत् दृश्यते ख पुस्तके ।

† ऋ० सं० ७, ४, ११, १—१ ऋचौ द्रष्टव्यौ । किञ्च, मात्स्यैकादशे “नासापुटा-
भ्यामत्तुष्टम्”—इत्यादि ।

‡ अथैव सन्ते १८६ ३० १२ पं० ।

§ १भा० १११ ३० १५० १४० (११) ।

॥ नाख्येतत् क पुस्तके ।

¶ “इमा मू नु कवित्तमस्य मायां मृद्धी देवस्य न किरा दधर्ष । एकं यदुद्रा न
शयस्तेनौ रासिच्यती रुवनय समुद्रम् ॥”—इति ऋ० सं० ४, ४, ११, १ ।

त्रिष्टुप् । 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य (द्योत-
मानस्य *) 'महतीं' महतीं मायां 'न किरादधर्ष' न कश्चिदध्या-
धर्षयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—'एकम्' एतं सन्तं
वरुणम् आदित्यम् †, 'यद्' एता 'उद्गा' उदकेन रग्निना नद्यः 'एनीः'
गमनशीलाः सतत मुदक मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति । एवं
नामाहर्निश मेता गच्छन्त्यो 'श्रवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यो
'न पृणन्ति' (न प्रीणयन्ति!) (बुद्ध्याः) । तेषां रग्नीनां च मायाम्
एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आ धर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं
न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् । कथं मय्यथं न सम्पूर्यत इति ॥
एव सच वरुणः प्रज्ञया ख्यते, धीरिति च प्रज्ञानाम ॥ ; सा
यस्य पूर्वी वङ्गी, स पुरन्धिः । वरुणस्य प्रज्ञया ख्यते, तस्माद्
“वरुणः = पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रुशत्(११)” —इति **, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलतिकर्मेणः”—
इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अर्षोधि होता०

* नाख्येतद् क-पुस्तके ।

† “द्यो वा अग्निः च वरुणः”—इत्यादि रे० प्रा० १, ४, १० ।

‡ नाख्येतद् क-पुस्तके ।

§ नाख्येतद् ख-पुस्तके ।

॥ १भा० २२४ ४० एष० ८४० (०) ।

॥ “कवितमस्य” — “यद्” यस्मात् ‘एकम्’ समुद्रम् ‘उद्गा’ उदकेन ‘न पृणन्ति’
न पूरयन्ति । काः ? ‘एनीः’ एन्यः, राधाः गमनशीला वा, ‘सिञ्चन्तीः’ उदकमासे-
चयन्त्य, ‘श्रवनयः’ नद्यः । वङ्गी नद्य सर्वदेशदकेन पूरयन्त्योऽपि नैक मपि समुद्रं
पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्मेति । अत्रान्तरिक्षविस्तरादिसमुद्रापूरणपर्यन्त
कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिस्वाभावस्यानात् ;
एव मत्सेत्यादिपुत्रैः ॥”—इति सा० भा० ।

** १भा० ४२८ ४० १४० ।

—० स्तमसो निर्मोचि”* । गविष्ठिरबुधयोरायम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता । ‘अबोधि होता’
बुध्यते होता ‘अग्निः’, ‘यजथाय’ यजमानाय, यष्टव्यतया देवान् ।
‘ऊर्ध्वः’ ज्वलनक्रियायोगात् । ‘प्रातः अस्यात्’ अग्निहोत्रिणां गृहेषु
योऽवतिष्ठते, ‘सुमनाः’ च शोभनमनाः । ‘समिद्धस्य’ च यद्य
‘रुशत्’ रोचिष्पुर्वर्णः ‘अदर्शि’ दृश्यते । ‘पाजः’ च बलं यस्य
‘अप्रमितम्’, यश्च, प्रभावतो ‘महान्’ । ‘तमसः’ च सर्वं मिदं
‘निर्मोचि’ निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया ॥ एव मग्न्य-
धिकारादत्र शब्दसारूप्यात् “रुशत्”—“इति” एतत् “वर्णनाम”—
इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवांसो अस्त्याप्यम् ।
अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो† देवा
अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदत्रः कल्याणदानः । त्वष्टा
सुदत्रो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति । सुविद-
त्रः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ्मि-
त्यपि निगमो भवत्यानुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं
भवति । स्मृणन्ति बहिरानुपगित्यपि निगमो भवति ।

* “अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्नि सुमनो प्रातरस्यात् । समिद्धस्य
अदर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निर्मोचि ॥”—इति श्र० च० १, ८, ११, १ ।

† “रेशयदारिणे”—इति रु, इतिप्रत्ययः ।

तुर्वणिस्तूष्णवनिः । स तुर्वणिर्महा अरेणुपौंस्य इत्यपि
निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वन-
यन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति ॥
५ (१४) ॥

“रिशादसः^(१)”—इति*, अनवगतम् । “रेशयदासिनः†”—इत्य-
वगमः । “अस्ति हि वः०—० नव्यसे”‡ । मनोर्वैवस्वतस्येय
मार्गम् । सतो वृद्धती । वैश्वदेवे सृक्ते । हे ‘रिशादसः’ “रेशय-
दासिनः” । हे, ‘देवासः’ देवाः । यो हि रेशयति हिंसावान्भवति, तस्मै
त आयुधान्यस्यन्ति । “रेशयदारिणः”—इति केचिद्धीयते निर्व-
चनम्; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः । ‘अस्ति’ ‘सः’ युष्माकं
‘सजात्यं’ “समानजातिता” देवत्वम्, ‘अस्ति’ च युष्माकम् ‘आप्यम्’
आप्त्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूयमित्यभिप्रायः । यत एव मतो प्रवीमि;—
‘प्रवोचत’ यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत । ‘सुविताय’ सुगताय,
‘सुभोगाय’ स्थानाय, ‘सुप्ताय’ सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, ‘नव्यसे’
नवतराय । कथं च पुनः प्रवोचत ? इति,—‘मन्त्रु’ चिप्रमित्यर्थः ।
एव मन्त्रु मन्त्रसारूप्यादर्थोपपत्तेय “रिशादसः = रेशयदासिनः॥,
रेशय दारिणो वा”—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४१८ ४० १ पं० ।

‡ अस्ति हि वः०—० नव्यसे । मन्त्रुः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मन्त्रु सुखाय
नव्यसे ।—इति अ० सं० १, १ ११, ४ ।

†, §, ॥ “रेशयदासिनः”—इति अ० ४० ।

“सुदत्तः^(५४)”—इति *, अनवगतम् । ‘सुदानः’—इत्यवगमः ।
 “ता नो रासन् ०—० विदधातु रायः” † । वसिष्ठस्यार्षम् । दश-
 रात्रस्य चतुर्थेऽहनि द्वितीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते ।
 ‘ताः’ देव्यः, ‘नः’ अस्माभ्यं ‘रासन्’ ‘वसन्ति’ ददन्तित्यर्थः । किंल-
 च्छणाः देव्यः ? ‘रातिपावः’ हविर्दानं याः सवन्ते सेवन्ते । किञ्च ;
 आभिमुख्येन स्त्रिया ‘रोदसी’ रुद्रस्य पत्नी ‘गृणोतु’, ‘वरुणानी’
 च । किञ्च ; ‘वरुचीभिः’ वरयितव्याभिः सहितः ‘सुशरणः’ स्वाश्र-
 यणो ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ । ‘त्वष्टा’, ‘सुदत्तः’ “कल्याणदानः”
 ‘विदधातु’ च अस्माकम् ‘रायः’ धनं मित्यर्थः ॥ एव मत्र ‘रायः’-
 सम्बन्धात् “सुदत्तः = कल्याणदानः”—इत्युपपद्यते ॥

“सुविदत्तः^(५५)”—इति †, अनवगतम् । ‘सुविद्यः’—इत्यवगमः ।
 “कल्याणविद्यः”—इत्यभिधेयवचनम् । “ये तातृषुर्देव्या ०—
 ० पिबन्मिधंमंसङ्गिः” ‡ । ब्रह्मस्य यामायनस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । पैत्री ।
 पिबत्यङ्गे स्त्रियैकवाच्यैषा । ‘ये’ ‘तातृषुः’ स्त्रीण्वन्तः, ‘देव्या’
 देवान् प्रति ‘जेहमानाः’ गच्छन्तः, ‘होत्राविदः’ स्तुतिविदः,
 ‘स्तोमतष्टासः’ स्तोमकर्त्तारः ‘अर्क्तेः’ मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः ॥ । यः

* १भा० ४२८ ४० १० पं० ।

† “ता नो रासन् रातिपावो वसन्त्या रोदसी वरुणानी गृणोतु । वरुचीभिः
 सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्तो वि दधातु रायः ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, १०, १ ।

‡ १भा० ४२८ ४० १२ पं० ।

§ “ये तातृषुर्देव्या जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्क्ते । आग्नेयादि
 सुविदर्वेभिर्वाद् स्तुतैः कुर्वे पिबन्मिधंमंसङ्गिः ॥”—इति ऋ० सं० ०, १, १८, ४ ।

॥ मन्त्रैः स्तोमप्रयत्नप्रकारस्य ताप्ये मन्त्राणां द्वितीयतृतीययोर्द्वयः ।

एवंदक्षः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि' । हे 'अग्ने !' 'सुविद्वेभिः'
 "कल्याणविद्यैः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम् । एवङ्गुण-
 युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्कृतैः 'कथैः' पितृ-
 देवतैः 'धर्मसङ्गैः' यज्ञसादिभिः हविर्भिक्षुभिः सुपयाहि । अथ वा
 सत्यवादिभिः पितृभिः कथ्यवाहैः साक मायाहीति । एवं पितृ-
 विशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम् ॥ एव मत्र शब्दसारूपात्
 'सुविद्व'—शब्दः "कल्याणविद्यैः"—वाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुषक्"^(१)—इति †, अनवगतम् । "अनुषक्तम्"—इत्यव-
 गमः । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्थवचनम् । "आ घ्रा ये अग्निं
 —० युवा सखा"[‡] । चिगोक्तस्यार्णम् । दृहतीसहसे दृषा-
 शीतिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिमुख्ये-
 नावस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'वर्हिः' 'आनुषक्'
 "अनुषक्तं" 'सृणन्ति'; तेषां मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा'
 समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति ; नेतरेषां मयज्वनाम् । वर्हिः-
 सम्बन्धाद् 'आनुषक्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्वस्य नाम"—
 इत्युपपद्यते ॥

"तूर्वणिः"^(२)—इति ‡, अनवगतम् । "तूर्वनिः"—इत्यर्थवच-
 नम् । तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्वनिता मन् तूर्वनिरित्युक्तः ।

* "पितृविशेषणेनैव"—इति च ।

† १भा० ४३८ पं० १० पं० ।

‡ आ घ्रा ये अग्निं भिक्षुते सुवर्णिं दृहिरागृह्य । वेष्टा मिन्द्रो युवा सखा ॥

—इति च० पं० १, २, ३१, १ ।

§ १भा० ४४० पं० ३१० ।

“स तुर्वणिर्मुह्यं—० दामनि” * । इन्द्रस्य सव्यस्य मापन्नस्येय-
 मार्यम् । जगती । ऐन्द्री । वैपुवतेऽहनि निष्कोवत्ये शस्ते शस्यते ।
 स इन्द्रः ‘तूर्वेणिः’ तूर्णवनिता ; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णे सम्भजते ।
 ‘महान्’ प्रभावतः । ‘अरेणुपौंस्ये’ अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति,
 तत्र न रेणवः सन्ति ; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते । “पौंस्यम्”
 —इति बलनामसु पठितम् †, तस्मिन् ‘अरेणुपौंस्ये’ बले अन्त-
 रिक्षे, सङ्ग्रामे वा ‡ । ‘गिरेः मृष्टिः’ गिरिगृह्ण मिव उच्छ्रितः
 भ्राजते । ‘तुजा’ वज्रेण प्रगृहीतेन ‘शवः’ शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः ।
 ‘येन’ वज्रेण ‘शृण्णं’ शोषयितारम्, ‘असुर’ मेघम्, ‘मायिनं’
 प्रज्ञावन्तम् ‘आयमः’ देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य ‘मदे’ प्राप्ते
 ‘दुधः’ दुर्द्धरः शत्रूणाम् ‘आभ्युः’ उपर्युपरि आत्मनो भवत
 मिच्छन् ‘रामयन्नि दामनि’ दात्रीव न्यरमयत्, सुवप्रादित्यर्थः ॥
 एव मघ शब्दसारूप्यादर्योपपत्तेश्च “तूर्वेणिः = तूर्णवनिः”—इत्युप-
 पद्यते ॥

“गिर्वणसे(१५)” —इति ॥, अनवगतम् । ‘गौर्वननीयः’—इत्यव-
 गमः । “गौर्मिः” स्तुतिभिः “एनं वनयन्ति”—इति अर्थवचनम् ।

* “स तूर्वेणिर्मुह्यं अरेणुपौंस्ये निष्कोवत्ये शस्यते तुजा शवः । येन शृण्णं
 मायिनं मायनो मदे दुध आभ्यु रामयन्नि दामनि” इति ऋ० सं० १, ४, ११, १ ।

† १भा० ११५ पु० १५० ८५० (१४) “पौंस्यानि” ।

‡ १भा० ११० पु० १५० १० ख० (४०) “पौंस्ये” ।

§ “येन वज्रेण हि नित्यं शृण्णं”—इति क ।

॥ १भा० ४४० पु० ७५० “गिर्वणसे” ।

“आमासु पक्क ०—० गिर्विण्णसे दृष्टत्” * । नृमेधसः प्रिय-
मेधसो वा इय मार्यम् । दृष्टतौ । ऐन्द्रे सूक्ते । ‘आमासु’
अपकासु गोषु चौरं ‘पक्कम्’ ‘ऐरयः’ त्वम् इन्द्र ! । तस्मादामा
सतौ पक्कं दुष्टे इति ह विज्ञायते । तदिदं मामायां सत्यां गवि
गृहतं पय इति । किञ्च ; “आ सूर्यं^१ रोहयो दिवि” ‘आ रोहयः’
‘सूर्यं’ ‘दिवि’ शुलोके इत्यर्थः । एव मिन्द्र सुक्ता सोढनाह,—
अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय ‘धर्मं न’ धर्मं मिव सुतप्तं सुष्टु
सुगुणं ‘सामन्’ साम ‘तपत्’ स्थानकरणानुप्रदानवदुधारयतेत्यर्थः ।
‘सुष्टुभिः’ शोभनाभिः सुतिभिः ‘जुष्टं’ प्रियं ‘गिर्विण्णसे’ इन्द्राय
सुतिश्रवणे । कतमत् पुनस्तत्साम ? इति,—‘दृष्टत्’[†] ; तद्धि
प्रिय मिन्द्रस्य । एव मत्र “गिर्विण्णः = देवः” उच्यते, शब्दसारूप्या-
दित्युपपद्यते ॥ ५ (१४) ॥

असूक्तं सूक्तं रजसि निपुते ये भूतानि समक्षेण निमा-
नि ॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्य-
मकाः देवगणास्ते ऽ रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च
कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तः प्रतिवचनम् । अम्यक्
सा त इन्द्र ऋष्टिः । अमांक्तेति वाभ्यक्तेति वा यादृशिमन्

* ‘आमासु पक्क मार्यं वा सूर्यं रोहयो दिवि । धर्मं न सामं तपत् । सुष्टुभिः
जुष्टं गिर्विण्णसे दृष्टत् ॥’—इति अ० य० १, १, ११, ० ।

† तत्र साम सामवेदे चारण्यमानपथे १, १, १, ११ ।

‡ “माध्यमिका” अ. य ।

§ “देवगणा ये” अ. य ।

धायि तमपस्थया विदत् । यादृशेऽधायि त मपस्थया-
विदत् । उ॒सः पि॒तेव॑ जा॒र्यायि॑ य॒ज्ञैः । उ॒स इव॑ गो॒पिता-
जा॒यि य॒ज्ञैः ॥ ६ (१५) ॥

“असृज्ते सृज्ते^(१८)”—इति *, एते अनवगते । “असुसमी-
रिताः”, “सुसमीरिते”—इत्यवगमः । “त आर्यजन्तु ०—
० कृण्वन्निमानि”† । विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्घम् । विश्वकर्मणौभ्यां
जुहोतीति ह्युक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः । ‘असृज्ताः’
असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; “योऽयं वायुः पत्रत एष प्राणः”—इति
ह्युक्तम्‡, तेन समन्तात् दैरिताः “असुसमीरिताः” वातसमीरिताः
इत्यर्थः । के पुनस्ते? “माध्यमका देवगणाः” मेघाः, इतरे च
मरुदादयः । ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति ।
क पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—‘सृज्ते’ “सुसमीरिते”
विचित्रे विस्तीर्णे इत्यर्थः । ‘रजसि’ अन्तरिक्षलोके ‘निपत्ते’
निपठे इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—‘ये भूतानि
समकृण्वन्’ समस्तानि क्षतवन्तः ‘इमानि’ । तेषां किम्? इति,—
‘त आ यजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रति-
वचनं सुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं० ।

† त आर्यजन्तु इविष्णुं समस्तान् अर्पयन् पूर्वो अरितारो न भूतना । असृज्ते सृज्ते
०—० निमानि ॥”—अ० सं० ८, २, १०, ४ ।

‡ ‘तस्माद्वाऽर्वाणुः प्राणः’—इत्यादि रे० ब्रा० २, २, १ ।

पश्चात्प्रयोगार्हस्य तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठकमेव;—तदेतत्
 भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं
 प्रतिवचनम्”—इति । त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्य-
 कारेण निर्वचन मुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि
 च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि
 सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति । ‘आ यजन्त’ ‘द्रवि-
 णम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्वं मुदकम्, ‘समस्ती’ सर्व-
 स्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च ।
 अधुना दृष्टान्त माह;—‘ष्ययः पूर्वे’ विश्वसृजः, ‘जरितारः न’
 ‘भूमना’ भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण; तैर्हि सर्वा भूतपामः
 पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतस्य । एव मत्र शब्दमाख्यादर्थोपपत्तेश्च ‘असृत्ते’-
 ‘सृत्ते’—इत्येतयोः “असुसमीरिताः”—“सुसमीरिते”—इत्येते शब्द-
 समाधौ उपपद्येते ॥

“अस्यक्(०)”—इति *, अनवगतम् । “अमाक्ता इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमाधौ । ‘ष्यष्टिः’ अभिघेया ; तां हि
 सङ्ग्रासे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यक्षिता चित्ता मा मेषा
 प्रत्यक्षितेति । अथ वा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैव नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अस्यगित्युच्यते । “अस्यक् सा०—० दधति
 प्रयांसि” † । अगस्त्यस्यार्घम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । कन्दोमेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ २० १५० ।

† “अस्यक् सा तस्मै ष्यष्टिरूपे समेकार्थं भूयते जुजुषि । ष्यष्टिर्हि
 यामुवे यष्टिफामापो न दीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति ख० सं० १, ४, ८, १ ।

ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । 'अम्यक् सा ते' यदैवंलक्षणा रेवणा
शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मच्चिता त्वया चित्ता भवत्यात्मनस्तव या
स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविवृत्त्यैव हे इन्द्र ! 'अस्ते'
अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अम्बं' वज्रदक मिह पातयितव्य
मिति खान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति । किञ्च ;
सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे
'शुशुकान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आसौ । किञ्च ; 'आपो न
द्वीपम्' यथा ता द्वेया आपो द्वीपं परिवार्यात्मानं धारयन्ति ;
एव मेतानि मेथानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वाद् दृष्टेः तानि मज्ज-
यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्यं धारयन्ति ॥ एव मवाञ्चतेर्ग-
त्यर्थस्य (भू० ५०) 'अम्यक्'—इत्येतद् दृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“यादृग्मिन्(११)”—इति *, अनवगतम् । “यादृग्ने”—इत्यवगतमः ।
“ज्यायांसं मस्य०—० सो अरं करत्”† । अवतारस्येय मार्षम् ।
जगती । आग्नेयी । “तस्मन्नृथा”—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡ । उपह्वये
तृतीयमवने वैश्वदेवे शस्यते । 'ज्यायांसं' महत्तरम् । 'अस्य' 'यतुनस्य'
(कर्मणि षष्ठ्यौ वा ४) यतनशीलस्य भगवतः सूर्यस्य, 'केतुना' कर्मणा
प्रज्ञया वा, 'अपिस्वरम्' अपिभिः स्वर्यते सूयते इत्यपिस्वरः, त

* १भा० ४४१ प्र० पपं० ।

† ज्यायांसं मस्य यतुनस्य केतुना अपिस्वरं चरति यासु नाम ते । यादृग्मिन्
धाणि त मपुस्ययाविद्व्य च स्युं वदन्ते सो अरं करत् ॥”—इति अ० पं० ४, १,
१४, १ ।

‡ अ० सं० ५ सं० ११ प्र० ।

§ नास्तेतत् क-पुस्तके ।

मृषिस्वरम्, सुवन् 'चरति' प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने ! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृग्भिन्' "यादृशे" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया इविःसुत्यादिलक्षणाया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः । किञ्च ; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति सुतोः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्मनेऽभिप्रेत मर्थं करोति ॥ एव सत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृग्भिन्'—इत्यस्य "यादृशे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जारयायि(११)"—इति *, अनवगतम् । "अजायि"—इत्यव-
गमः । "सास्त्राकेभि"—० जारयायि यज्ञैः" † । भरद्वाजस्यार्षम् ।
आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्त्राकेभिः"
—इति छान्दस सात्वम् । 'सः अग्निः' 'अस्त्राकेभिः' 'शूषे' सुखैः
स्रोत्रैः 'स्रवे' स्रूयते । 'एतरी न' अतियिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे
'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः स्रूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो
वा 'द्वन्नः' द्रुमान्नः 'वचन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा ।
'अनर्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम् । 'उसः पिता इव' साण्ड
इव "गोपिता" गर्वा पिता 'जारजायि' "अजायि" । यथा साण्डः
पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विद्वियमाण, अनेकधा

* १भा० ४४१ २० १०५० ।

† "सास्त्राकेभिरेतरी न शूषेरुग्नि दृष्टे दसु वा जातवेदाः । द्विष्टो वचन्क्रत्वा-
नर्वाश्च पितृवैर् जारयायि यज्ञैः ॥"—इति अ० स० ४, ५, १४, ४ ।

जायतेऽग्निः ॥ एव मत्र 'जार्जायि'—इत्यस्य "अजायि"—
इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

:

प्र वोऽच्छा जुजुपाणासौ अस्थुरभूत् विश्वे अग्रियोत
वाजाः ॥ प्रास्थुर्वी जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमने-
नेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र
मित्येतदनर्थकं मुपबन्ध माददीत । अद्दीदिन्द्र प्रस्थि-
तुमा हवींषि चनो दधिघ पचतोत सोमम् । अद्दीन्द्र
प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिघ चन इत्यन्ननाम
पचतिन्नामीभूतः । तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा
मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च साक्षं
दिवचनं स्याद्यच्च ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।
पुरोला अग्ने पचत इति यथा । शुरुध आपो भवन्ति
शुचं सरुन्धन्ति । कृतस्य हि शुरुधः सन्नि पूर्वोरित्यपि
निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो
वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । जज्ज-
तीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो । जज्जतीरिवे-
त्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । अस्मभ्य मप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।

* नैतद् दृश्यते क-च-ग-पुस्तकेषु ।

† "सुदती"—इति च ग-ङ्-च-पुस्तकानां पाठो इति लक्ष्यतविषयः परं सति च
शक्यं चिन्तायां "सुदती जज्जतीरिव" ~ इत्यपि निगमात्तरम् (अ० घं० ४ १, ८, ९) ।

शाशदानः शाशद्यमानः । प्र स्वां मति मतिरच्छाश-
दान इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

“अधिया^(१६)”—इति *, अनवगतम् । “अयगमनेन” अधियाः ।
अय मेव अधियाः, अनर्थक एवायशब्दे ‘या’कार उपबन्ध उपात्तः—
“अपि वाय मित्येतदनर्थक सुपबन्ध माददौत”—इत्युक्तं भाष्यकारेण ।
“अयं वै यज्ञः — अधियोत वाजाः” † । वामदेवस्वार्थम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे
शस्यते । हे ‘अभवः !’ युष्माकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’ अहं मकार्यम् ।
त मागत्य ‘मनुष्यत्’ मनुष्यवत्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः,
‘आदधिष्ते’ धारयध्वे । एतद् ‘वः’ प्रब्रवीमि । किञ्च ; “प्रवोऽच्छा
जुजुषाणां अस्तु” प्रस्थितानि चान्येतानि हवीषि, तानि दूर्य
“जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना ‘अधिया’ ‘अभूत’
“अभवत” । ‘उत वाजाः’ अपि च हे वाजाः ! दूर्य मध्येव मेव
भवत ॥ एवम् “अयगामिनः अयसम्पादिनो वा अय मेव वा =
अधिया” ; तथार्थोपपत्तेः शब्दमाह्वयाच्च ॥

“चनः^(१७)—इति †, अन्ननाम” “पचता^(१८)”—इति, “पचतिः

* १भा० ४४९ प्र० १पं० ।

† “अपि वा यज्ञः अभवोऽकारि य मा मनुष्याप्रदिवो दधिष्ते । प्र वोऽच्छा जुजु-
षाणां अस्तु अभूत विसे अधियोत वाजाः ॥”—इति अ० सं० १, ७, १, १ ।

‡, § १भा० ४४९ प्र० ७पं० ।

नामीभूत"—इति भाव्यकारो ब्रवीति । "अद्भौदिन्द्र ०—
० यजमानस्य कामा ।" * । इय मद्रियुतस्य वाद्रियुपस्य वार्षम् ।
त्रिष्टुप् । ऐन्द्रौ । 'अद्भि' भवत्य । हे 'इन्द्र' । 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि,"
'इमा' "इमानि" 'हवीषि', 'चन' अन्नम्, एतत् हविल्लक्षणम्
'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे । 'पचता' पक्वानि इमानि हवीषि, अत एव
ब्रवीमि दधिष्वेति । 'उत सोमम्' अपि च सोम दधिष्व । 'प्रयस्वन्त'
अन्नवन्तो वय हवीषि कामयमान 'त्वा' त्वा 'प्रति हव्यामसि'
प्रतिहव्याम, कामयामहे । "सुत्या सन्तु यजमानस्य कामा ।"—
इत्यभिप्रायेण । 'हवीषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्यतदन्न-
विषय वज्रवचनमुपपद्यते ॥ "पचतिर्नामीभूत"—इति धातुनिर्देशः ॥

द्वितीय मुदाहरणं ब्रवीति, अर्घ्यविशेषदर्शनादस्येति,—“तं
मेदस्त प्रति पचतायमीष्टाम्”—इति । 'त' पशु 'मेदस्त' यतस्तस्य
मेदो वपासहयोगि, तत, तेन प्रदेशेन "प्रत्ययमीष्टाम्" इन्द्राग्नौ
'पचता' पक्वमित्यर्थः ॥ एव मेतदेकवचनं भवति ॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशो" पशवदानस्य
चाभिधायकं मेतत् ; "साल्" सत्त्वविषय "द्विवचनं स्यात्" । सन्ति
ह्येवरूपाणि द्विवचनान्यपि तद्यथा,—“दैव्या होतारा भिषजा” † ॥

किं कारणं मुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति ? अतः ,
—यस्माद् "यच्च हि एकवचनार्थं प्रसिद्धम्" एव, नि सन्देहमेव

* अद्भौदिन्द्रं प्रस्थितेमा हवीषि चर्मा दधिष्व पचतेत्य कामम् । प्रयस्वन्तु
प्रति हव्यामसि त्वा सुत्या सन्तु यजमानस्य कामा ।"—इति च० सू० ८१, ११ ।

† "दैव्या होतारो प्रयाजदेवौ । अथ चाग्निरसौ च सभ्यमो वायुः ॥"—इति
तजैव मन्त्रोपरः । य० वा० सू० ११, १८ ।

“तद् भवति ;—‘पुरोला’ अग्ने पचतः—इति यथा” । “पुरोला अग्ने०—० यविष्ठ” † । विद्यामित्रस्थार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति । ‘पुरोडाः’ पुरोडाशः ‘पचतः’ पक्व इत्यर्थः । ‘तुभ्यं’ त्वर्थम् । भगवन् ‘अग्ने !’ । ‘व’-‘घ’—इति अनर्थको । न केवलं पक्वः, किन्तुर्हि? ‘परिष्कृतः’ सुसंस्कृत इत्यर्थः । तं ‘जुषस्व’ सेवस्व हे ‘यविष्ठ’ युवतम् ! अथ वा मिश्रयितम् ! ॥ एव मत्र ‘परिष्कृतः’—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् ‘पचतः’—इत्येकवचनं मेव सिध्यति ॥

“शुसुधः(११)”—इति †, अनवगतम् । “आपो भवन्ति”—इति अभिधेयवचनम् । “शुचं संसृन्वन्ति”—इति निर्वचनम् । “शुसुधः”—इति न्यायम् । “सुतस्य हि शुसुधः”—इति † देवते शेषः ॥ ॥

“अमिनः(१०)”—इति † अनवगतम् । “अमितमात्रः”—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मानं मस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते ।

* निरुक्तमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव “पुरोला”—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिमाख्यानसारेण तु “पुरोळा”—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठसु “पुरोळा”—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र ।

† “पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घ्रा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ ॥”—इति ऋ० सं० १, १, २१, १ ।

‡ १भा० ४४१ प्र० १०५० ।

§ ऋ० सं० १, १, १०, १ ।

॥ ‘देवते’ इति उपरिस्तिम्भेन आख्ये (१०, ४, ४) ‘शेषः’ इति पठितादप्यो अर्थः ।

¶ १भा० ४४१ प्र० १५० ।

“अभ्यमितो वा” अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अभिनः ।
 “महाऽ इन्द्रो—० कर्त्तृभिर्भूत्” * । भरद्वाजस्यार्थम् । चिदुप् ।
 ऐन्द्री । दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रस्य
 यद्दोऽनयैव गृह्यते । ‘महान्’ प्रभावतः, ‘नृवत्’ मनुष्यवत्,
 ‘आचर्षणिप्राः’ आपूरयिता ‘चर्षणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः, यथा
 हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवशं भूय आपूरयति, वए
 मिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । ‘उत द्विर्द्वाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः
 मध्यमोत्तमयोः परितुष्टः ‘अभिनः’ च अभितमात्रः, अथ वा
 अनभिहिंसितः केनचित् । केन पुनरभिनः? इति, उच्यते,—
 ‘सहोभिः’ बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा
 इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वा वा केनचिदिन्द्रः । ‘अस्मद्’ अस्मदनुग्रहाय
 अस्मद्दर्शनाय ‘वावृधे’ वर्द्धते । ‘वीर्याय’ वीरकर्मणे वर्णार्थम् ‘उरुः’
 महान् परिमाणतः, ‘वृधुश्च’ विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो
 दानायाभिप्रेताना मर्यानां ‘सुहृतः’ श्रुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः
 ष्वत्विग्भिः ‘भूत्’ भूयादित्यर्थः ॥ एवमत्र ‘अभिन-’शब्देन “अमित-
 मात्रः” अनभिहिंसितमात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च ॥

“जज्जतीः (१८)” —इति †, अनवगतम् । शब्दानुकरणात्
 “आपः” —इति प्रतीयन्ते । “आ रुक्मैरायुधा—० तमना दिवः” ‡ ।

* “महो इन्द्रो हवदा चर्षणिप्रा उत द्विर्द्वा अभिनः सहोभिः । अस्मद्दर्शना वा-
 वृधे वीर्यायैव । वृधुः सुहृतः कर्त्तृभिर्भूत् ॥” —इति अ० सं० ४, १, ७, १ ।

† १भा० ४०६ प्र० ८५० ।

‡ “आ रुक्मैरायुधा मरुः कृध्या ष्वत्वीरैश्चत । अन्वेनानां अहं विद्युतो मरुतो
 जज्जतीरिव भानुरेते तमना दिवः ॥” —इति अ० सं० ४, १, ८, १ ।

श्लावायस्वार्पम् । मारुती । पङ्क्तिः । 'आ' आभिमुख्येन 'शत्रून्'
 शतयितव्यान् मेघान् प्रति 'आद्युधा' एतान्यायुधानि 'रुक्मैः'
 विहृतानि, एताश्च 'कृष्टीः' शक्तीः 'असृजत' असृजन्त हे 'नरः'
 मरुतः ! किञ्च ; 'अन्वेगान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः
 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्च' अपगच्छन्तु ।
 मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्च' आगच्छन्तु । कथम् ?
 इति,—'जञ्जतीः इव' "शब्दकारिणः" इव स्रोतस्याः "आपः"
 'पद्मः' प्रभृता इत्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् "आपः = जञ्जतीः"
 —इत्युपपद्यते ॥

"अप्रतिष्कृतः" (८) — इति *, अनवगतम् । "अप्रतिष्कृतः,
 अप्रतिस्सलितः वा" — इति शब्दसमाधी । "स नो वृषन्" —
 * अस्माभ्य मप्रतिष्कृतः" † । मधुच्छन्दस आर्पम् । गायत्री । ऐन्द्री ।
 वृष्ट्याभिष्रवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंशिनः
 शस्त्रे । हे 'वृषन्' इन्द्र ! वर्णितः ! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्,
 'सः' त्वं शृणु, यत् कुरुष्व । 'अमुं चरुम्' अमु मन्तरिचचरणगीलं
 मेघम् । हे 'सचा दावन्' सततदान ! 'अपावृधि' अपावृणु,
 उदकदानार्थं ममाभ्यम् । 'अप्रतिष्कृतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान्
 प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्सलितः"
 मङ्गलमेतु ॥ एव मत्र 'अप्रतिष्कृतः'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची
 अथ वा "अप्रतिस्सलित"-वाची, तयार्थाविरोधः ॥

* १भा० ३४१ ४० ११ पं० ।

† "स नो वृषन्" चरुं ममादावृष्ट्या वृधि । अस्माभ्य मप्रतिष्कृतः" — इति
 च० पं० १, १, १४, १ ।

“शाशदानः(००)” — इति *, अनवगतम् । “शाशद्यमानः” — इत्यवगमः । “अभि मिधो० — ० मतिरच्छाशदानः”† । हिरण्यस्य पस्यार्पम् । गोसव-विवधयोर्निष्केवत्ये शस्यते । ‘अभि अजिगात्’ अभ्यगच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति ‘मिधः’ साधयिता शत्रूणाम् । ‘वितिग्मेन’ तीक्ष्णेन ‘वृषभेण’ वर्षप्रवर्त्तकेन । ‘पुरः’ मेघपुरः असुरपुरो वा ‘अभेत्’ । किञ्च ; ‘समसृजत् वज्रेण यत्र मिन्द्रः’ । स च भिद्यमानः ‘प्राति-
रत् स्त्रां मतिं’ “न दातव्य मुदक मेघाम्” — इत्येतां मतिं स्त्रां ‘प्रातिरत्’ प्राजडादित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनः “शाशद्यमानः” इन्द्रेण ॥ एव मच “शाशदानः = शाशद्यमानः” — इत्युपपद्यते, शब्द-
सारूप्यादर्थविरोधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तयुक्तौ एकादशस्याध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, २ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सृष्टः सर्पणादिद् मपीतरत्सृष्ट मेतस्मादेव सर्पिर्वा
तैलु वा । सृष्टकरस्र मूतय इत्यपि निगमो भवति ।
करस्रौ बाह्व कर्मणां प्रस्रातारौ सुशिष्ट मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४२ श० १० पं० ।

† “अभि मिधो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् । स वज्रेणा-
सृजद् वृष मिन्द्रः प्र स्त्रां मतिं मतिरच्छाशदानः ॥” — इति अ० सं० १, १, १, १ ।

तम् । वाजै सुशिप्र गोमृतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे
 हनू नासिके वा हनुर्हन्तेनासिका नसतेः । वि ष्यस्व
 शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना
 दधाते रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासे-
 त्यपि निगमो भवति । द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः
 परिदृल्हो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विवर्हा
 अग्निनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात् ।
 अक्रो न वृद्धिः समिधे मृहीना मित्यपि निगमो
 भवत्युराण उरु कुर्वाणः † । दूत ईयसे प्रदिव उराण
 इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ‡ ॥

“सृप्र^(१)”—इति १, अनवगतम् । ‘सर्पेः’—इत्यवगमः । “सर्प-
 णात्”—इति निर्वचनम् । “इदम् अपि इतरत् सृप्रम्”, “एत-
 सादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा”; तदपि हि सर्पति ।
 “सृप्रकरस्तू मृतय”—इति ॥ निगमः । “हृवदुक्थं हवामहे”—
 इति व्याख्यातः शेषः ॥ “करस्तौ बाह्व, कर्मणां प्रस्तातारौ” निर्व-
 र्णयितारावित्यर्थः ** ॥

* “परिदृल्हो” च ।

† “वरुणपूर्णः” क ।

‡ नात्र छन्दमस्ति इ-च-पुष्टकयोः ।

§ १भा० ४४४ श० १५० ।

॥ अ० सं० १, २, १, ५ ।

॥ पु० १४१ श० १५० । तत्रैव “१” टीकया पाठो द्रष्टव्यः ।

** १भा १८० (०) द्रष्टव्यम् ।

“सुशिप्रः^(१२)”—इति *, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
 सप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवैतदपि † ; “शिप्रे = हनू, नासिके
 वा”, ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः । “वाजे सुशिप्र गोमति”—
 इति ‡ निगमो “विद्या मखित्वम्”—इति व्याख्यातः § । नास्मिन्
 मन्त्रे नासिकयोर्धन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गं मस्तीति,
 अतः “शिप्रे हनू नासिके वा”—इत्युक्त्वा विशिष्टतन्निङ्गं मन्यद्-
 दाहरणं प्रवीति;—“वि य्यस्व शिप्रे”—इति । “मादयस्व ०—
 ० प्रति नो जुपस्व” ॥ । कुत्सस्थेय भार्यम् । ऐन्द्री । जगती । दश-
 रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्ते शस्यते । ‘मादयस्व’ हर्षयस्व
 ‘स्वम्’ आत्मानम् हे ‘इन्द्र !’ ‘हरिभिः’ अग्नैः, ‘ये’ ‘ते’ तव स्वभूताः,
 तेः सह । कथं च पुनर्मादयस्व ? इति,—‘विद्यस्व’ विमुञ्चस्व
 ‘शिप्रे’ सप्रे, दीर्घं हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय ;
 एवं मादयस्वात्मानं मिति । ‘विद्यजस्व धेने’ आधस्त्ये दंष्ट्रे वा,
 ‘जिह्वोपजिह्विके वा’—इत्येके ; तयोर्द्धि अन्नं धीयते । किञ्च ;
 ‘आ त्वा वदन्तु हरयः’ दृष्टाः सन्त आवदन्तु त्वां हरयः अस्मान्
 प्रति । हे ‘सुशिप्र !’ ‘उशनः’ कामयमानः ‘हव्यानि’ हवींषि एतानि
 अस्मत्प्रदानि । स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः ‘प्रति जुपस्व नः’ प्रति

* १ भा० ४४४ अ० ५ पं० ।

† पु० ११० अ० ११ पं० ।

‡ अ० सं० १, १, १, २ ।

§ पु० १११ अ० १ पं० ; तत्रैव “*” टीप्पण्यां पाठो द्रष्टव्यः ।

॥ “मादयस्व हरिभिर्धे त इन्द्र वि य्यस्व शिप्रे वि द्यजस्व धेने । आ त्वा
 सुशिप्र हरयो वदन्तु शन् हव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥”—इति अ० सं० १, ७, १२, ४ ।

सं सेवस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एव मत्र मादनसम्बन्धात्, हविः-
सम्प्रदानसम्बन्धाच्च “शिमे = हनू नासिके वा”—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिमे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति *, एतद्
व्याख्यातम्,—“शिमे = हनू नासिके वा”—इति † ॥

“हतुः, हन्तेः (अदा०प०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
“नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

“रंसु^(०१)”—इति ऐ, अनवगतम् । ‘रमणीयेषु’—इत्यवगमः ।
“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्ते अभ्व०—मुञ्जुरा युवा
भूत्” ॥ । सोमाज्जतेर्भार्गवस्यार्पम् । चिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘आ पनन्त’ आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत ।
‘मे’ मम स्वभूते कर्मणि । ‘अभ्व’ महान्तम् अग्निम्, ‘वन्दः’
वननीयस्य हविषो दातारः चत्विजः सं ‘वर्ण’ वरं वृण्वन्ति अस्म-
दर्थम्, तेभ्यः ‘उग्निभ्यः’ सेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थयन्तं ‘न
अमिमीत’ न हिनस्ति । किन्तर्हि? यथाप्रार्थितं मेव समर्द्धयती-
त्यर्थः । किञ्च; ‘सः’ अग्निः ‘चित्रेण’ चायनीयेन भासा युक्तः ‘रंसु’
रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा ‘चिकिते’ । किञ्च-
चणो ‘यः’ अग्निः? इति,—‘जुजुर्वान्’ पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ २० १४ पं० ।

† प० ११०२० १५० ।

‡ ई० भा० ०, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ २० १० पं० ।

॥ “आयन्ते अभ्व वृजदु. पनन्तोऽग्निभ्यो नानिमिमीत वन्दम् । स चित्रेण चिकि-
ते रंसु भासा जुजुर्वान् वा मुञ्जुरा युवा भूत् ॥”—इति अ० सं० १, ५, १४, ५ ।

भूत्वा, 'मुञ्जरा युवा भृत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुञ्जर्मुञ्जः युवैव भवति ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते ॥

“द्विवर्हाः^(१४)”—इति *, अनवगतम् । ‘द्विपरिवृढः’—इति न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना । “उत्त द्विवर्हाः”—इति † निगमः । “महाऽइन्द्रः”—इति व्याख्यातः शेषः ‡ ॥

“अक्रः^(१५)”—इति ‡, अनवगतम् । ‘आक्रमणः’—इति न्याय्यम् । “आक्रमणात्”—इति निर्वचनम् । प्राकारोऽभिधेयः । “अक्रो न बुद्धिः *—० युक्तो अग्निः” ॥ । विश्वामित्रस्यार्घम् । विष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘अक्रो न’ अक्र इव, प्राकार इव । ‘बुद्धिः’ भक्ता, धारयिता । क? ‘समिधे’ सङ्गमे । कस्य? ‘महीनां’ महतीनां शत्रुसेनानाम् । एवंलक्षणे योऽग्निः । किञ्च; ‘दिदृक्षे थ’ दृश्यते यः । ‘सूनवे’ सोमाग्नियवकर्त्तृ यजमानाय नित्यकालं मेव । ‘भास्वजौकः’ प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्वलित इत्यर्थः । किञ्च; सर्वस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता । ‘उस्रिया उज्जजान’ उस्रिया आज्जतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

* १भा० ४४४ प्र० १९ पं० ।

† अ० सं० ४, ९, ०, १ ।

‡ पु० १००४० १पं० ; तच्चैव “*” टीप्पन्यां पाठय ।

§ १भा० ४४५ प्र० १पं० ।

॥ अक्रो न बुद्धिः; समिधे महीनां दिदृक्षे थ सूनवे भास्वजौकः । उस्रिया जनिता यो उज्जजानापां गर्भा न्तमो युक्तो अग्निः ॥”—इति अ० सं० १, ८, १५, १ ।

देवताद्वयसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति । अथ वा गाव
एव वेस्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं
गच्छन् जनयति । यद्य 'अपां गर्भः', यद्य 'नृतमः' मनुष्यतमः, यद्य
'यङ्गः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति ॥ एव मत्र
शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते; असौ
हि आक्रम्यते जनैः ॥

"उराणः^(१)"—इति *, अनवगतम् । "उह कुर्वाणः"—इत्यव-
गमः । "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०—० दिव आरोधनानि" † ।
वामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते ।
हे भगवन्नमो ! 'वेः' त्वं जानीषे । किम् ? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य
'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च; 'उभे
अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे ।
किञ्च; समस्त मध्येतज्जगत् 'चिकित्वाण्' असि; न ते विज्ञान-
प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति; विजानीषे सर्वाणि देवतास्या-
नानि । 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् ।
यतोऽस्मामिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'इयसे' याच्यसे,
स त्वम् 'उराणः' अल्पमपि ऊतं हविः देवताद्वयसमर्थं बज्र कुर्वाणः ।
'विदुष्टरः' विदत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । 'दिव आरोधनानि'

* (भा० ४४१ ४० ५५० ।)

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सचिकित्वाण् । दूत इयसे
प्रदिव उराणो विदुष्टरा दिव आरोधनानि ॥"—इति अ० सं० १, ५, ०, १ ।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि * प्रति वह एतानि हवींषीत्यभि-
प्रायः ॥ एव मन्त्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु
कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति^१ स्थायनात् । दृष्या सिन्धूनां
दृष्यं भस्तिर्याना मित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तिर्या-
पालना उपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिपा उत
भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमान-
रोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप
आरुपितं जवार्वित्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं
गृणातेः जरूथं हृन्वस्ति राये पुरन्धि मित्यपि निगमो
भवति । कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ।
स्कन्धाः सीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उप-
पृक् पृथिव्याः । स्कन्धो दृष्टस्य समास्कन्नो भवत्यय
मपीतर स्कन्धः एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उप-
पर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेद्दानकर्मणः ॥ २ (१७) ॥

“स्तियाः^(१०)”—इति?, अनवगतम् । 'स्थायजाः'—इति न्यायम् ।

* “दुरोदधं रोहति, सर्गा वे कीका दुरोदधम्”—इत्यादि, “आहय दुरोदधं
रोहति”—इत्यादि च रे० प्रा० ४, १, ३-१ ।

† “स्तिपा क्षपां पालन” क, ख, ग । “स्तिपलाक्षो पालन” छ ।

‡ “भवतीद मपीतरत् स्कन्ध” क, ख, ग ।

§ १भा० ४४६ ४० १० पं० “स्तिपानाम्” ।

“आपो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “स्थायनात्” संहननात् इत्यर्थः ; आप एव हि पार्थिवानां भवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति ; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषासि दिवो०—०मधुपेयो वराय”* । ग्रंथोर्वाहस्यत्येय मार्षम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’, ‘वृषिथाः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्यन्दमानाम् अपाच वर्षिता । ‘स्तियानां’ संहन्तीणाम् अपाम् ; अथ वा संहतानां मात्मनैव हिमप्रभावेन । यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः । तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । एष ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषभ’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते ; अथ वा पानाय संस्कृतः, ‘खादू रसः’ खादुरससंयुक्तः ‘मधुपेयः’ मधुरपेयः, ‘तराय’ तुभ्यं श्रेष्ठायैत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘स्तिया’-शब्देन ‘संहन्त्यः’, संहता वा आपः’ उच्यन्ते ; शब्दसारूप्यात् “स्त्वै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)”—इत्यस्य ॥

“क्षिपाः(०८)”-इति †, अनवगतम् । “क्षिपापालनः”—इत्यवगमः । ‘कूपः’ अभिधेयः ; स हि “उपस्थितान्” पादन् “पालयति” । “यं त्वा पूर्वं०—०यदिदं ते अस्मै”‡ । बाध्न्यस्य सुमित्रस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘हे अग्ने !’ ‘यं त्वां’ वध्न्यः

* “वृषासि दिवो वृषभा वृषिथा वृषा सिन्धूनां वृषभ क्षिपानाम् । इत्ये त इन्दुर्हेमभ पीपाय खादू रसो मधुपेयो वराय ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

† १भा० ४४१ ४० १५ पं० ।

‡ ‘यं त्वा पूर्वं’ मोक्षितो वध्न्यः समीधे वध्न्ये स इदं जुषाम् । य नः क्षिपा पुन भवत तन्वा दातं रक्षस् यदिदं ते अस्मै ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १८, ४ ।

‘ईडितः’ अपि सर्वैर्महर्षिभिः, ‘पूर्वं’ ‘समीधे’ समेधितवान्, उपचीर्ण-
वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात् ।
‘सः’ त्व मिध्यमानः अस्माभिः ‘इदं’ इविः ‘जुषस्व’ संसेवस्व । किञ्च ;
य एव मस्माभिः ईड्यसे त्वम्, ‘सः’ ‘नः’ ‘स्तिपाः’ कूप इव ‘तनूपाः’
भव ; कूपो हि द्रव्यार्त्तान् पातुन् पात्युदकसम्प्रदानेन । किञ्च ;
‘दात्रम्’ दानम् ‘रक्षस्व’ । कतमत् ? ‘यदिदं ते’ ‘अस्ते’ अस्मासु
वर्तन्ते इत्यर्थः॥ एव मन्त्राविरोधाच्छब्दसारूप्याच्च “स्तिपाः = कूपः”—
इत्युपपद्यते ॥

“जवास् (१८)” — इति *, अनवगतम् । “जवमानरोहि” — इत्येव
भाष्याः शब्दसमाधयः । “त मिन् न्वे ह्व समुना — * आरुपितुं
जवास्” † । वामदेवस्यार्थम् । “वैश्वानराय मीळङ्गये मुजोपाः” —
इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡ । ‘तम्’ एव हे यजमान ! त्वम्
‘अभ्यग्याः’ प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम् । ‘समना’ समानयैव, तदनुकूप-
यैव स्तुत्या ‘समानम्’ । केन पुनरभ्यग्याः ? ‘क्रवा पुनती’ स्वात्म-
पवनसमर्थेन कर्मणा प्रज्ञानेन वा । किञ्चक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त
मभ्यग्याः ? ‘ससस्य पृथ्वेः’ स्वपनस्य ॥ द्युलोकास्य ‘पृथ्वेः’ प्राटवर्णस्य ॥
‘अधि’ उपरि ; स्वपन्तौव ॥ हि द्युलोको निश्चलत्वात् । ‘चर्मन्’

* १ भा० ४४६ दृ० १ पं० ।

† “त मिन् न्वे ह्व समुना समान मभिक्रवा पुनती धीतिरग्याः । सुसस्य
चर्मं प्रधि चारु पृथ्वेः रूप आरुपितुं जवास् ॥” — अ० सं० १. ५. ९, १ ।

‡ अ० सं० ४ म० १ अ० ५ सू० । वस्तुत एवा अहं न तु वैश्वानरीये ; अपि त्वाग्नेये,
तथा चानुकम्प्ये “भद्रा सुमित्रो वायुश्च आग्नेये दिजगत्यादौति” (अ० सं० १० म०
१ अ० १ सू० सा० भा०) ।

§ “मयमस्य” क । ॥ “प्राप्तवर्णस्य” क । ॥ “सपितौव” ख ।

चरणार्थम् । कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन जनाञ्चरेयुरित्यनेनाभिप्रायेण ।
 'वारु' दौघ्नितम् । 'अग्ने' पूर्वसर्गादौ 'रुपः आरूपितम्' 'रिपः'—इति
 विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरूपितम्' आरोपितं देवैः, 'जवारु'
 मण्डलं यस्य । तं त्व मभ्यग्नाः । इह वा आदित्य आमीत्, त
 माभ्यां परिगृह्योपरिष्ठात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते ॥
 एव मव "जवारु = आदित्यमण्डलम्" उच्यते ; तद्धि जवमानं
 गच्छन् नभसे मथ मारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः ; जवमान
 मेव हि तत्रतत्रोदेति । "जरमाणरोहि" वा स्यात् ; तद्धि जर-
 माणं* सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं
 रसानारोहति ॥

"जरूथम्(८०)"—इति*, अनवगतम् । "गरूथम्"—इत्यव-
 गमः । "गृणातेः (क्वा०प०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वा मग्ने
 समिधा नो ०—० सदा नः"† । वसिष्ठस्वार्थम् । आग्नेयी । विष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाद्यिनयोः शस्यते । हे भगवन् 'अग्ने !' 'वसिष्ठः' 'त्वां'
 'समिधानः' सन्दौपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति ;
 "हन्ति, सेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्‡ । 'यत्ति' यजति ।
 'राये' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' वज्रकर्मतमं धनसम्बन्धादा वज्र-
 दाह्यतम मिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ द० १५० ।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं वृज्यति राये पुरन्धिम् । पृष्टुषीषा
 जातवेदो जरस द्युं पतत स्तुतिभिः सदा नः ॥"—इति स० सं० १, १, ११, १ ।

‡ १भा० १४० १४ च० (१०८), (११०) ।

मपि यजाम एव । स त्वं 'पुच्छनीया' वज्रसुत ! 'जातवेदः'
अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वैतद्धविः अस्मत्प्रत्तम् । किञ्च ;
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थे वज्रवचनम् । 'स्वस्ति-
भिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'सदा' नित्यं सेवेत्यर्थः ।
एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च "जह्यथम् =
स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्^(१)"—इति *, अनवगतम् । "वज्रनाम"—इत्यभि-
धेयवचनम् । "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः । "अहम् वृत्रं"
—० उपपृक् पृथिव्याः"† । ऐन्द्री । विष्टुप् । हिरण्यस्तूप-
स्यार्पम् । अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते । 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा
इन्द्रः, 'वृत्रं' सेधम् । 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो
वा वृत्रतरो यः त मपि हन्ति । कथं पुनर्हन्ति ? इति,—'व्यंसम्'
विच्छिन्नसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन पुनर्हन्ति ? इति,—'वज्रेण महता'
प्रहारेण । किञ्च ; 'स्वन्धांसि इव' वृत्रशाखा इव, 'कुलिशेन'
'कूलशातनेन वज्रेण' 'विवृक्णा' विवृक्णानि । स एवम् 'अहिः'
अगमनो सेधः, द्विद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्वनः", सम्प-
र्कस्य कर्त्ता ‡ भूत्वोदकभावेन, अस्यां सेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते'
अगमयत् । अवस्थानमात्रं सेव सुप्ताऽभिमतः ॥ एव मत्र वधसम्ब-
न्धात् "कुलिशः = वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४४९ ३० ८पं० "कुलिशम्" ।

† अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसं मिष्ट्री वज्रेण महता वधेन । स्वन्धांसौव—
० पृथिव्याः ॥—इति ऋ० सं० १, १, २९, ५ ।

‡ "उपपृक् उपपर्वनः, सम्पर्ककर्त्ता" क ।

“तुञ्जे^(८१)”—इति *, अनवगतम् । “तुञ्जते.” दानार्थेति निर्वचनम् । ‘तुञ्जनम्’—इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्वर्हणा परिवर्हणा । वृहच्छवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जेतुञ्जे०—० सुष्टुतिम्” † । मधुच्छन्दस आर्यम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंविनः आवापे विनियुक्ता । ‘तुञ्जेतुञ्जे’ ‘दानेदाने’ ‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतु मिति । किं तेषाम् ? ‘न’ ‘विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि “तैर्विन्दामि” “सुष्टुतिं” “समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत् एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोममन्वन्धात् ‘तुञ्जे’-शब्दो दानपर्यायवचनः, तुञ्जतेत्य दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

“वर्हणा^(८२)”—इति † अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युपमर्गा-ध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ॥ ।

* १भा० ४४९ पृ० ११ पं० ‘तुञ्ज’ ।

† अ० सं० १, १, १४, १ ।

‡ १भा० १५० पृ० ४० (८) “तुञ्जति” ।

§ १भा० ४४९ पृ० १४ पं० ।

॥ ‘वर्हणा’, ‘परिवर्हणा’ इति चापि सर्वेष्वेवान्यस्यकारान्वितं क-पुस्तके ।

“अर्चा^{१०} दिवे^१ दृष्टे^१—रथो हि सः” । सव्यत्वात् मापन्नस्यास्येन्द्रस्यायम् । जगती । ऐन्द्री । चतुर्थे पादे ‘रथः, हि, सः’—इति पदानि । हे स्तोतः । ‘अर्च’ प्रोचारय इन्द्राय ‘दिवे’ द्योतनवते ‘दृष्टे’ च महते, ‘शुभ्यं’ धनमयुक्तम्, बलकृतिसंयुक्तं वा वचः । किमवणायैन्द्राय अर्चः इति,—‘स्वत्तवम् यस्य’ स्व मेव त्वं धनं बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीयं माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः । किञ्च; यस्य ‘धृषतः’ धर्षयतः; शत्रून् ‘धृषत्’ एव[†] धृष्टं ‘मनः’ भवति, तदर्थं मर्चेति । किञ्च; येनेन्द्रेण ‘दृष्ट्वाः’ दृष्टुधोयः, ‘असुरः’ मेघो वा । ‘वर्हणा’ परिवृद्ध्या परिवृद्धेन वधेन परिहिंसया वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तैर्नैव तावदशौ हरी रथे युक्तौ त मसुरं प्राप्तुतः । अथेन्द्रेण शीघ्रास्तत्वाद् दूरपातित्वाच्च ‘वृषभः’ वर्धिता ‘कृतः’ । अथ च तावद् ‘रथो हि सः’ रंढणो हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः[‡] प्रहारैर्जर्जरैकृत्य वर्धिता कृतो मेघः[§], त मभ्यर्च ॥ एव मच शब्दसारूप्यादसुरममन्याच्च “वर्हणा = परिवर्हणा”—इत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

यो अस्मै घ्नंस उत वा य ऊर्ध्वानि सोमं सुनोति
भवति द्युमाँ अहं । अपाप शक्रस्तनुष्टि ॥ मूहति

* “अर्चा^१ दिवे^१ दृष्टे^१ शुभ्यं^१ वचः स्वत्तवम् यस्य दृष्टेता दृष्टमनं । दृष्ट्वाः असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि सः ॥”—इति श्व. सं. १, ४, १०, १ ।

† ‘धृषमेव’ च ।

‡ ‘हरिप्रप्ते’ क ।

§ “वर्धितातो मेघ” क ।

॥ “शक्रस्तनुष्टि” च ।

तनूश्रुभं मघवा यः कवासुखः ॥ अंस इत्यहन्नाम
 अस्यन्तेऽस्मिन्वसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्ध मिति
 वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्राचिरप्यूध उच्यते स यो-
 ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह*
 द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्नोति तनिपुं धर्मसन्ता-
 नादपेत मलङ्कारिण्यु मयज्वानं तनूश्रुभं तनूशोभयि-
 तारं मघवा यः कवासुखो यस्य कपूर्याः सखायः ।
 न्याविध्यदिलोविशस्य दृल्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छुण्य
 मिन्द्रः । निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ‡ व्यभिन-
 च्छृङ्गिणं शुण्य मिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः^(८४)”—इति ६, अन्वगतम् । “तितनिपुः”—अयं
 स्थात् । “यो अस्मै घुमं—० कवासुखः” ॥ । प्राजापत्यस्य संव-
 रणस्यार्थम् । ऐन्द्रौ । जगती । ‘यः’ ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घुमे’ “अहनि”,
 ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ‘ऊधनि’ “रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’
 अभिपुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः । तस्य
 किम्? इति,—स एव नित्ययेन ‘सुमान्’ “द्योतनवान्” ‘भवति’ । अयं
 पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वस्य पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्”
 अनुष्ठिताद् “अपेतम्” त मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् “अलङ्क-

* “भवत्यह” क, च ।

† “दृल्हा” क, च; संदिताया मध्येव मेव ।

‡ दृढानि” क, च, ग ।

§ १भा० ४४० ३० १पं० “ततनुष्टिम्” ।

॥ अ० पं० ४, १, २, १ ।

रिष्णुम्” “अयञ्जानम्” अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा ; विष-
योपभोगपरतया स्ववित्तं “तितनिपुम्” अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि
तनितुं सिच्छति, तम् ; अश्वदधानम् धर्मे * । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः,
“अप ऊहति—अप ऊहति”†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास
आदराद्यं कृतः ; पुनपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡ । ‘तनूशुभ्रम्’
“शरीरशोभयितारम्” ; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यच्च अन्योऽपि
‘कवासखः’ कपूयसखो भवति ॥ त मय्यपोहति । ‘मघवा’ धनस्वामी
इन्द्रः ; अवश्यभावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु ‘कवासख’-
शब्दं ‘तनूशुभ्र’-विशेषणं मेव वर्णयन्ति ॥ । इतरो विषयप्रधानोऽपि
भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुसम्पर्कादत्यन्त-
नष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एव मत्र ‘ततनुष्टि’-शब्देन ‘विषयोपभोग-
प्रधान,’ उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः ॥

“ब्रंसः—इति अर्चनाम्” §, “यस्यन्तेऽस्मिन् रमाः” ॥ सूर्येण ।
“गोः ‘ऊधः’ उद्धततरम्”—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो
ऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” । “उपोन्नद्धम्—इति वा” ; तद्धि विज्ञा-

* “ततं धर्मसन्तति नुदति, षष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टि”—इति
तत्त्वैव सा० भा० ।

† “आपो ज यपोहति” क ।

‡ “अपरोऽपशब्द पूरणार्थे”—इति सा० भा० । परं भेतत्रिषत्तविषदम्, अप
हि “अपोहत्यपोहति”—इति दर्शनात् ।

§ कपूयशब्दार्थेण पुरस्कृतं (११९ ४०) द्रष्टव्यं । “कवासख, कुक्षितपुष्य-सहा-
य”—इति सा० भा० ।

॥ “तनूशुभ्र विशेषणमेव वर्णयन्ति” च ।

॥ १भा० ५४४०, ५०४० १५० ८५० (१) ।

यते केन चिदुपप्लिय गोरुदरे नद्ध मिति । “स्नेहानुप्रदानमामान्यात् राचिरप्लूध उच्यते” ; सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्यतिस्नेहकान् दधाति * ॥

“इलीविशस्य^(८५)”—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । “इलाविलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेघः’ अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुदकस्य आत्मीयानि निर्गमनविलानि मरुद्वा शेते, तस्यैव वा विलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीविशः । “न्याविध्यदिलौविशस्य०—० मवधो. पृतन्युम्” ‡ । हिरण्यस्य पस्यार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । गोमविवधयोर्निष्केवल्ये शस्यते § । ‘न्याविध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्, ‘इलीविशस्य’ “इलाविलशयस्य” मेघस्य ‘दृब्ध’ “दृढानि”, दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि । न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि ? ‘विशुद्धिणम् अभिनत्’ शुद्धिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, ‘शुष्ण’ बलवन्तं मेघम्, ‘इन्द्र.’ एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षतः उत्तरोऽर्द्धः । हे ‘मघवन् !’ ‘यावत्तरः’ यावदल मेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । ‘यावत्’ च तत्र व्ययनसमर्थम् ‘ओजः’ बलमस्ति, या ते शक्तिः, तयैनं ‘वज्रेण’ ‘शत्रुं’ शातयितव्यम् ‘अवधीः’ जहीत्यर्थः । ‘पृत-

* १भा० ४२४०, ४०४० १च० ०७० (१०) ।

† १भा० ४४०४० ०४० “इलीविश.” ।

‡ “न्याविध्य०—० मिन्द्रः । यावत्तरौ मघवन् यावदोजो यज्रेण शत्रुं मवधी पृतन्युम् ॥”—इति ऋ० सं० १, २, २, १ ।

§ “यानि भारैरगमादारैर्गारैर् दुर्दोष आहणक् । जन्त्यासद्रुप आहपित मनादुधास आसता ॥ अस्वासतो निराविध्यदभ्यादेव क आसतः । न्याहणक् न किरादेवो न्याविध्यदेम मायुमक् ॥”—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

न्युम्' घृतजा मिच्छन्तम् ॥ एव मत्र "इलीविशः = मेघः" शब्दसारु-
ष्यादर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१८) ॥

अस्मा इदु प्र भरुा तूतुजानो वृचाय वज्र मीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्यन्नर्णास्यपां
चरथ्यै ॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृचाय वज्र मीशानः
कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा
गोरिव पर्वणि विरद मेघस्थेष्यन्नर्णास्यपां* चरणाय
भूमिर्भास्यतेः । भूमिरस्यपि कृन्मर्च्योना मित्यपि निगमो
भवति । विष्पितो विप्राप्तः† । पारन्नो अस्य विष्पितस्य
पर्यन्मित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

“कियेधाः(२१)” — इति †, अनवगतम् । “कियद्वाः”, “क्रम-
माणधा वा” — इत्यवगतम् । कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति
कियद्वा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥
“अस्मा इदु प्र भरुा — चरथ्यै” ‡ । नोधा नाम गौतमः,
तस्येय मार्यम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । आहीनिकेवहःसु अहीनसूक्ते विनि-
युक्ता । हे इन्द्र ! एष वृचः, ‘कियेधाः’ ‘कियद्वाः’ कियदप्युदक
मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । ‘अस्मै’ त्वं ‘तूतुजानः’

* “मेघस्थेष्यन्नर्णास्यपां” क, ख, ग ।

† “विष्पित” क । ‘विष्प्राप्त’ ख, ग ।

‡ १भा० ४४० श० १९५० ।

§ अ० स० १ ४, १८, १ ।

“वरमाणः”, ‘वज्रं’ ‘प्रभर’ । ‘ईशानः’ इत्यरो यस्मात् त्व मस्माकं तस्मादेव मुच्यसे । किञ्च ; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार समूहस्यास्य मेघस्य ‘गोर्न पर्व’ गोरिव पर्वणि ‘विरद’ विदारय ; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वणि ‘विरदेत्’ विच्छिन्द्यात् । एवं त्व मप्येतं मेघ मव-
यवशो ‘विरद’ विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद ? इति,—‘तिरस्वा’
वज्रेण तिर्यक् गामिना । केन पुनरर्थेन विरद ? इति,—‘इयन्
अर्णोसि’ उदकानीच्छन् । ‘चरथै’ “चरणाय” ‘अपाम्’, प्रजाभ्यो
दातुम् । एव मस्माद् दिशकलीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन
विरद ॥ एव मत्र “कियेधा = मेघ.” शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च ॥

“कियेधाः = इन्द्रः”—इत्येव मेके मन्यन्ते* ; स हि यदपि
न ज्ञायते कियत्परिमाणं मेतद् बल मिति, तदपि धारयति ;
क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं
योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधास्य, तस्मात् प्रहर वज्र मिति ॥

“भूमिः^(८०)”—इति†, अनवगतम् । ‘भ्रमणम्’—इत्यवगमः ।
“भ्राम्यतेः”—इति निर्वचनम् । ‘अग्निः’—अभिधेयः ॥ “इमा मग्ने०
—० सृष्टिः^{१०}कृत्वा^{१०}नानाम्”‡ । हिरण्यस्य पस्यार्पम् । प्रातरनुवाका-
द्यिनयोः शस्यते । हे भगवन् । ‘अग्ने ।’ ‘इमां शरणिं’ मरणलक्षणां
हिंसाम्, इमां संसृति वा ‘मौष्ट्य नः’ मार्जयस्व नाशयस्व नः ।

* “यदा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधा । हे इन्द्र । एवमूलं
स्वम्”—इति सा० भा० ।

† १भा० ४४० प्र० १० पं० ।

‡ “इमा मग्ने शरणिं मौष्ट्यो न इमं मध्यान् य सर्गाम दूरात् । अपि पिता
प्रसृतिं शोभ्यानां भूमिरसृष्टिः कृत्वा^{१०}नानाम् ।”—इति ऋ० स० १, १, २५, १ ।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; असुप्तालोकादिमंदोकम् । अस्मासु एतां संसार-
हिंसाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं
मार्जय त्वम्* । कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः'
त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा ध्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना ।
'पिता' चरयिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् । 'प्रमतिः'
च प्रकृतमतिः । 'भूमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्नि-
विद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोचय । 'ऋषिकृत्' च,
दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम् ।
सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः ।
देवयज्ञेनैव पथा गमय, मा पित्रयज्ञेनेति ॥ एव मव "भूमिः =
अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते) ॥

"विष्पितः^(८८)"—इति †, अनवगतम् । "विप्राप्तः"—इत्यवगमः ।
विस्तीर्ण इतश्चेतस्य, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः । "इमे दिवो
०—० विष्पितस्य पथं"‡ । "यद्दृष्टं सूर्यं ब्रवोऽनागाः"—
इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे
शौनकः;—अन्याः सर्वा मिचावरुण्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव
मिचावरुणयोः पूजार्थं ब्रह्मवचनम् । अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एत माजवं जवीभवन्तस्माक मार्जयस्व" इति ।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके ।

‡ १भा० ४४८ पृ० २९० ।

§ इमे दिवो अग्निमिषा शश्विषाधिकृतार्थो अष्टैतसं मयन्ति । प्रवाजे चिद्गुणो
ग्राह मंसि प्रारं नो अष्ट विष्पितस्य पथं" इति अ० सं० ४, ५, ९, १ ।

असावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते । शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः ।
 'दूमे' मित्रावरुणार्थ्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः
 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि
 कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्मा-
 नुरूपेण अमुं लोके 'नयन्ति' । यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;—
 'प्रवाजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् ब्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि)
 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्,
 ततोऽस्य 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं
 पर्वन्' पारं यन्त्वित्यर्थः ॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्याविरोधाच्च
 "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपं मद्भुतं पुरु वारं पुरु त्वना । त्वष्टा पोषाय
 विष्यतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्
 कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा
 रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवचृञ्जतिः प्रसाधन
 कर्मा (आ वं चृञ्जसे ऊर्जा व्युष्टिष्वित्यपि निगमो
 भवति †) चृजुरित्यप्यस्य भवति । चृजुनीती नो वरुण
 इत्यपि निगमो भवति । प्रतद्वह् प्रप्तवह् । हरी इन्द्र
 प्रतद्वह् अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२१) ॥

• नास्त्येतद् क-पुस्तके ।

† नैप पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, एभिष्ठना अष्टहीतथ, एतो तु मतान्तरेण
 "चृञ्जसे गिरा"—इति निगम उद्धृतो व्याख्यातय ।

“तुरीपम्^(८९)”—इति *, अनवगतम् । “तूर्णापि”—इत्यव-
गमः । ‘उदकम्’-अभिधेयम् ; तद्धि तूर्णं माप्नोति । “तन्नसुरीप-
—० नाभानो अस्मयुः” † । दीर्घतमस आर्यम् । तान्द्री । अनुष्टुप् ।
आप्री-सूक्ते । ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम्, ‘अद्भुतं’ च
“महत्” इत्यर्थः । “अद्भुतः, वहिष्ठः”—इति महन्नामसु पठितम् ‡ ।
‘पुरुवारं’ च वज्रदेशान्तरमावृणोत्युदकम् ; ‘पुरुत्मना’ वज्रात्मना ।
यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नाभा’ नाभौ मध्ये ‘लघा’
‘विव्यतु’ विमुञ्चतु वर्षभावेन । ‘अस्मयुः’ ‘अस्मान् अनुगृहीतुं’ “का-
मयमानः” ‘राये पोषाय’ “धनस्य पोषाय” इत्यर्थः ; वर्षे हि सति
पशवः पुच्यन्ति । अथवा ‘नाभानः’ —इति लघुरेव विशेषणं स्यात्,
‘नाभानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विव्यतु ॥ एव
मत्र माध्यमिकस्त्वयेति ? विव्यलित्यनेन सम्बन्धात्, “तुरीपम् =
उदकम्”—इत्युपपद्यते ॥

“रास्मिन्^(९०)”—इति ॥, अनवगतम् । ‘रापी’—इति वा
स्यात्, ‘रासी’—इति वा ; “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा”
शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः, स ‘रासी’ । “उत
त्या मे—० रास्मिन्म्यायोः” § । कक्षीवत आर्यम् । चिष्टुप् । वैश्व-

* १भा० ४४८४० ६५० ।

† ऋ० सं० ९, १, ११, ४ ।

‡ १भा० ९८८२० २७० २४० (१२१, १४) ।

§ “अथातो मध्यस्थाना देवता (दे० का० १०, १, १)”—इत्यधिकृत्य यास्कैः
आध्यातत्वात् (दे० का० १०, २, ८) ।

॥ १भा० ४४८४० ८५० ।

¶ “उत त्या मे घृगर्भा सेतुनाथे व्यक्ता पान्थोश्रिजा जवथे । प्र वो नपोत मृपां
लघुष्व् प्र मातरा रास्मिन्म्यायोः ॥”—इति ऋ० सं० ९, १, १, ४ ।

देवे सुक्ते । 'उत त्यौ' अपि तौ, अश्विनौ । 'मे' मम 'यशसा' हवि-
र्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, 'श्वेतनायै' उपसः कालेप्राप्ते 'व्यन्ता पान्ता'
वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिवेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
'श्रौशिजः' मेधाविनः ! चत्विजः ! 'ऊवध्वे' आहुयध्वं तावश्विनौ ।
किञ्च ; 'प्र' ब्रवीमि 'वः',—'कुरुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एतस्मिन्
कर्मणि भागिनम् । किञ्च ; 'प्रमातरौ' द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनि-
र्माथौ कुरुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति । एतच्च वो ब्रवी-
मि । कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम् ? इति,—'रास्मिनस्य
आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभृतस्योद-
कस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम् । "आयवः"—इति
मनुष्यनाम* ॥ एव मत्र 'रास्मिन'-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते,
शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"चत्विजः(८१)", "प्रसाधनकर्मा"† । "भास्वजीकः"—इत्य-
नेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते ॥

के चित्त्वच एतं शेष मधीयते । "दूतं वो०—० मृज्जसे गिरा"§ ।
वामदेवस्यार्पम् । गायत्री । आग्नेयौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः
शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्वम्'—इति विपरिणामः । हे यजमान !

* १भा० १०६४० १८९४० १च० १ च० (१०) ।

† १भा० ४४८४० १५ पं० ।

‡ पु० १५० ४० १० पं० ।

§ "दूतं वो विचयेदधं दध्वाद् ममस्येम् । यजिष्ठ मृज्जसे गिरा ॥"—इति च०
चं० १. ५, ८, ९ । उ-च-पुस्तकयोस्तु 'आय' चत्विजे (च० चं० ८, ९, ५, १)—इति
निगमो दृश्यते ।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'इत्यवाहम्' हविषां
बोद्धारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्,
'चञ्जवे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव मत्र "चञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात् ॥

"चजुः(८१)"—"इत्यपि"*, "अस्य" एव चञ्जते: "भवति" ।
"चजुनीती नो०—०देवैः सजोषाः"† । गोतमस्यार्धम् । वैश्व-
देवसूक्ते । गायत्री । गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य
शस्ते । 'चजुनीती' चजुनयनः, चजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान्
इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु' । 'मित्रः' च 'विद्वान्'
नयतु । 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एव मत्र
'चजु' शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

"प्रतदस्र(८२)"—इति ‡, अनवगतम् । "प्राप्तवस्र"—इत्यवगमः ।
'अथै' अभिधेयौ । "इह त्या सधमाद्या०—०प्रतदस्र अभि-
स्वर"§ । नारदस्येय मार्धम् । उष्णिक् । महाव्रते श्रौण्णिही
द्वचाशीतिः, तस्यां शस्यते । हे 'इन्द्र !' 'इह' कमणि 'त्या हरी'
तावथै 'प्रतदस्र' "प्राप्तवस्र" प्राप्तधनैः तयोर्हि ऋजोपं धानाश्च
धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः । 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ प्र० १८ पं० "चजुनीती" ॥

† "चजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । इदं देवैः सजोषा ।"—
इति ऋ० सं० १, १, १० १ ।

‡ १भा० ४४८ प्र० १५० ।

§ इह त्या सधमाद्या युजान् सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतदस्र अभिस्वर ।—
इति ऋ० सं० १, १, ११, १ ।

‘युजानः’ युक्ता रथे, ततः ‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘अभिसर’
अस्मान् प्रत्यागच्छ ॥ एव मत्र “हरी”-इत्यनेन सम्बन्धात् “प्रतदसु
= प्राप्तवसु” अथौ—इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

हिनेता नो अध्वरं देवयज्या हिनेता ब्रह्म सनये
धनानाम् । ऋतस्य योगे वि ष्यध्व मूधः श्रुष्टीवरीर्भूतना-
स्मभ्य मापः ॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत
ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे यान्ने
शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति
वा शब्देन तंकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्य मापः ।
(सुखवत्यो भवतास्मभ्य मापः†) चोष्कूयमाण इन्द्र
भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु वननीयम् । एधमान-
द्विभुभयस्य‡ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥
व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥ सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य
राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति
चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयं मित्यर्थः । उप प्रागा-
त्सुमन्मे धायि मन्म । उपप्रैतु मां (स्वयं॥) यन्मे** मना-

* “शकृदटं” क, ख, ग ।

† “सुखवरी भूतनास्मभ्य” क, ख । “सुखवती —” ग ।

‡ न दृश्यतेऽयं पाठ क-ख-ग-पुस्तकेषु पर दृष्टिसम्मतः ।

§ “द्विभुभयस्य” क, ख, ग ।

॥ “व्युदस्यत्येधमानानसुन्वत” क, ख, ग ।

¶ नास्तेत क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

** “यन्मे” क, ख, ग ।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिपु दिव रण-
णेषु ॥ ७ *॥

“हिनोत(८१)” — इति †, अनवगतम् । “प्रहिणुत” — इत्यवगमः ।
“हिनोता नो० — भूतनास्त्रभ्य मापः ‡ । कवषस्येय मार्यम् § ।
अपोनग्रीयागृचु शस्यते । “हे ऋत्विजः! ‘हिनोत’ ‘प्रहिणुत’
प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत । एतम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ ‘देवय-
ज्यायै’ देवयजनार्थम् । किञ्च; प्रहिणुत ‘ब्रह्म’ स्तुत्याख्यं यथाशास्त्र-
दृष्टकमेण । ‘सनये’ सन्धये ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च; ‘अनस्य’
“यज्ञस्य” ‘योगे’ संयोगे यदेतत् ‘ऊधः’ इव सोमपूर्णम् अधिष-
वणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः; तद्धि तत्र
युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो
भाष्यकारो ॥ ब्रवीति,—“याज्ञे शकटे—इति वा”; यदेतद् यज्ञ-
शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् ‘वि व्यध्वम्’ विमुञ्चध्वम् ।
यद्वचमस्याख्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम्
अधिषवणचर्मोद्धसः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्रष्टीभवति, यद्येतरद्गो-
रूधो दुह्यमानायां गवि । एव ऋत्विज उत्तका अधुना ता एव सोम-
समिश्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे ‘आपः!’ एभिः ऋत्विग्भिः
उत्सिच्यमानाः ‘श्रुष्टीवरीः’ ‘सुखवत्यः’ ‘भूतन’ ‘भवत’ ‘अस्त्रभ्यम्’ ॥

* नाच खण्डसमाप्ति ङ-च-पुस्तकयोः ।

† १भा० ४४८ प्र० ४पं० ।

‡ ऋ० सं० ०, ०, ११, १ ।

§ “दास्याः पुचः कितवोऽग्राह्यः”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, १ ।

॥ “निवृत्तकारो”—इति सायणीयः पाठः ।

एवमत्र 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वरम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धिनोतेर्गत्यर्थतः सुपपद्यते * ॥”

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

“शकटम्”, “शकृदितं भवति” । यदा अनङ्गान् युक्तः, शकृत् मुञ्चति, तेनेत मिति । “शनकैस्तकतीति वा” ; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” ; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः (९५), “चोष्कूयते (९६)”—इति †, एते अनवगते । धातुरेवाय मप्रतीतः । एते सुबन्ततिङन्ते ; तदनयोः पूर्वं ‘सुबन्तम्’, उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थे वर्त्तमानस्य “चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इति ‡ निगम मुक्ता ‘दददिन्द्र’—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥

॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कूयते विश इन्द्रा मनुष्यान्”—इति § निगम मुक्ता ‘चोष्कूयते’—इत्यस्य शब्दस्य “व्युदस्यति”—इति निर्वचनं माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दस्य कर्त्तृत्वत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्”—इत्यस्य शेषः,—“नि सर्वे सेन इषुधीरसक्तः ० — ० दधि प्रष्टुः” ॥ । हिरण्यस्तूपस्थार्षम् । ऐन्द्री ।

* व्याख्यानं मेतत् समग्रं मेव अगभाष्ये सायणेनोद्धृतं स्वीकृतञ्च तत्रैव “रतस्या अघो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्”—इति ।

† १भा० ४४८ २० मपं ।

‡ अ० सं० १, २, १, २ ।

§ अ० सं० ४, ०, २२, १ ।

॥ “नि सर्वे सेन इषुधीरसक्तः समर्थो गा चञ्जति यस्य षट्ति । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पृषिर्भूः सुदधि प्रष्टुः ॥”—इति अ० सं० १, २, १, २ ।

चिष्टुप् । उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते । 'न्यसक्त' न्यवघात् 'दपुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः । एवं तूणान् संगच्छा वध्वा, गोधाङ्गुलिचवान् भूत्वा "स मर्या गा अजति" दपुभिर्मेघान् किन्दन् 'सम् अजति' समस्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्यः' ईश्वरः इन्द्रः । कस्यै समजति? यस्य वष्टि । यस्य राज्ञो देगे कुटुम्बिनो वा चेन्ने कामयते, चेन्नुम्, तस्यैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः; यतः प्रत्यक्षत उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे इन्द्र । चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "वज्र" 'वामं' "वननीयं" सस्य-सम्पत्करम्, शृणु यत् कुरुष्व । 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शैलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः । किन्तर्हि? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बह्ददकदाता भव ॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते ॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमान्दिलुभयस्य"—इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः,—“शृणु वीर०—इन्द्रो मनुष्यान्” * । गर्गस्य वार्हस्पत्यस्येय मार्षम् । चिष्टुप् । ऐन्द्री । 'दमायन्'—इत्येकं पदम् । 'शृणु वीरः' अश्रौष महं वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूणवज्रम् । आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम्; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूणवज्रम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् । कथम्पुनरश्रौषम्? इति,—“अन्य

* "शृणु वीर उग्रमग्र दमायन्त्य मन्य मतिनेनोद्यमानः । एधमान्दिलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश्व इन्द्रो मनुष्यान् ॥"—इति श्र० स० ४, ७, २२, १ ।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्राप्स्यथ'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः । किमुनर्लक्षणे वीर मश्रौषम्? इति,—'एधमानद्विद्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "देष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्जन इत्यर्थः । अत एव वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्यादधाति"—इत्यभ्याजहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति? "सुकृतस्य लोके"—इति सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य; ये न सुन्वन्ति, ते देव्याः; इत्यभिप्रायः । 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्त्रेश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च । किञ्च; 'चोष्कूयते' व्युदस्यति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति ॥ एव मच 'एधमानद्विद्'—इत्यनेन समन्धात् "चोष्कूयतिः, व्युदसनार्थः"—इति उपपद्यते ॥

"सुमत्(८०)"—इति *, अनवगतम् । "खयम्"—इत्यवगमः । "उप प्रागात् सुमन्मे०—० चक्षमा सुवन्मुम्" † । दीर्घतमस आर्षम् । चिष्टुप् । अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडशा-
जतयो ह्रयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता । 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु । 'सुमत्' "खयम्" एव । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदह मेव; अहं मनसा ‡)

१ भा० ४४६ ४० १९ पं० ।

† "उपप्रागात् सुमन्मेऽध्यायि मन्त्रं देवानां भाषा उप वीतष्टद्वः । खयम् विष्टा ऋषयो मदन्ति देवानां पृष्टे चक्षमा सुवन्मुम्॥"—इति ऋ० सं० १, १, ८, १ ।

‡ नास्त्येव पाठः क-पुस्तके ।

धातवानित्यर्थः । किमुनस्तत्? 'मन्त्र' मननीय मर्थजातम् । किञ्च ;
 अयं मपि 'वीतष्टयः' कान्तष्टयोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवा-
 नाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चक्षुः'
 छतवन्तः । 'सुवन्धुम्' शोभनयूपवन्धनम् । त मेत सुपगच्छन्तम्
 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः क्षपयः' मेधाविनः ॥ एव मत्र
 शब्दसारूप्यादर्थापपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येव विप-
 रिणाम उपपद्यते ॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थं माह; मन्त्रार्थं
 निर्णयता प्रकरणं मण्युपेक्षितव्यं मिति, एतदेनेन प्रदर्शितं भवति ॥

"दिविष्टिपु(८८)"—इति *, अनवगतम् । "दिव एषणेषु"—
 इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः ॥ ७॥

स्थूरं राधः शूताश्च कुरुङ्गस्य दिविष्टिपु । स्थूरः
 समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो
 लुप्तनामकरणो † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरु-
 गमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः छन्ततेः कूर मित्यप्यस्य
 भवति कुलं कुष्णातेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो
 जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति दिवं
 जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६. ४.

* १ भा० ४४८ पृ० १५ पं० ।

† "मुपसर्गेलुप्तो नामकरणो" क, ख, ग ।

“सूरं राधः ०—० तुर्वशेषमन्महि” * । मेधातिथेरार्षम् ।
 बृहती । दान मनया प्रशस्यते । ‘सूरं’ स्थूल महत्, ‘राधः’ धनम्,
 ‘शताश्वं’ बङ्गश्चमंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ राज्ञः, ‘लेपस्य’ महतः, ‘सुभ-
 गस्य’ शोभनस्य ‘दिविष्टिषु’ क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’
 मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च ; एतदेव स्थूल मित्येवं वचनम्
 ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥ एव मत्र ‘दिविष्टि’-शब्देन ‘क्रिया’
 उच्यते ; ताभिर्हि द्युलोक मिय्यते गन्तुम् ॥

“सूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति” ; समस्ता हि तत्र
 मात्रा आश्रिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—“स्ववौ-
 चांस मनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्वित्ययम् “उप-
 सर्गः” “लुप्तनामकरणः” चेन प्रत्ययेन न्याय्य भेतन्नाम स्यात्,
 सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः इति,—“यथा सम्प्रति”
 —इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगमिद्धिः ; साम्प्रतम्—इति हि
 न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः ;
 एवमिहाप्यनुशब्दे । “कुरुङ्गो नाम राजा बभूव” । “कुरुगमनादा”
 कुरुङ्गः ; स हि कुरुन् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा † । “कुलगम-
 नादा” ; शत्रुकुलानि हि स नित्यं मेव याति विजेतुम् । “कुरुः
 कन्ततेः” ; स हि शत्रुन् कन्तति ‡ । “क्रूरम्”—“इति” एतत् “अपि” ;

* सूर ०—० दिविष्टिषु । राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेषमन्महि ॥
 —इति ऋ० सू० ५, ७, ११, ४ ।

† ‘तष्ठादस्यां प्रवाया सध्यमाया प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां
 राजान्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ८, १, १ ।

‡ “क्रूरम्” १भा० १५० ४० १५० १८ सू० (१) ।

“अस्य” एव क्तन्तते: “भवति” * । “कुलं कुप्णाते: (क्रवा० प०)” ; तद्धि “विकुपितम्” इव “भवति”, विस्तीर्णत्वात् ॥

“दूतः (१८)” — इति †, अनवगतम् । “जूतः” — इति न्यायम् । “जवतेर्वा द्रवतेर्वा” — इति व्याख्यातम् ‡ ॥

“जिन्वति: (१००)” §, “प्रौतिकर्मा” — इति अर्थवचनम्, अप्रती-
तार्थत्वात् । “समान मेतत्” — इत्यत्र उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामो
द्वादशोऽध्याये ॥ ८ (२९) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

चतुर्थः पादः ॥ ६, ४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महौ अ-
मत्रो वृजने विरुप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वृज्य-
चीपमः । स्तूयते वज्युचा समोऽनर्शराति मनश्चोल-
दान मश्चीलं पापक मश्चिमद्विपमम् । अनर्शरातिं
वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतो-

* १भा० १८० प्र० १७० १८ ख० (०) ।

† १भा० ४४८ प्र० १८ पं० ।

‡ पु० १४० पं०, ५ प्र० १८० ।

§ १भा० ४५० प्र० ४८० ।

॥ दै० का० ०, ५, ९ । क-पुस्तके “द्वादशाध्याये” — इति पाठो नास्ति ।

॥ “मश्चिमद्विपमम्” क, ख, ग । “मश्चीलम्” — रोष्ट्रस्य डी० ।

ऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्हया
नव्यं मर्कैः । अनर्वं मप्रत्यृत मन्यस्मिन् वृषभं मन्द्र-
जिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वं मिति वा वृहस्पतिं
वर्हय* नव्यं मर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिहं
सामि स्युतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः^(१०१)”—इति ‡, अनवगतम् । “अमात्रः”—इति शब्द-
समाधिः । “महान् भवति”—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति,
न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसावमत्र इत्युच्यते । “अभ्य-
मितो वा” स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित् । “महाँ अमचो
वृजने०—० चयं य ममन्दत्” § । विद्यामित्रस्यार्पम् । चिष्टुप् ।
ऐन्द्री । पृष्ठवस्य चतुर्यपक्षमयोरक्तोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य
शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम् ॥, तच्चेयं विनियुक्ता । ‘महान्’ प्रमा-
वतः । ‘अमत्रः’ च अपरिमाणमात्रः, ‘इन्द्रः’ ‘वृजने’ सङ्ग्रामे
‘विरप्सो’ विरावणशीलः, ‘उयम्’ उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, ‘शवः’
शत्रुबलम् ‘पत्यते’ पातयते । ‘धृण्वोजः’ धर्षयिष्य यस्य ओजः,

* ‘वर्हया’ क, ख, ग ।

† “विभृथ” क, ख, ग ।

‡ १भा० ४५० २० ६५० ।

§ ‘महाँ अमचो वृजने विरप्सोऽप्यं शवः पत्यते धृण्वोजः । नाहं विद्यामित्र-
चिष्टिवी च नैनं यत् सोमासो चयं य ममन्दत् ॥’—इति ऋ० सं० १, १, १८, ४ ।

॥ शष्ठाभिन्नपङ्कजयोर्माध्यन्दिनसवने अच्छावाकस्य चातुर्विंशिकातिदिष्ट्यादी-
नसूक्तस्य स्थाने वीणि सम्पातसूक्तानि, तत्रोपोत्तमावर्जं मेतत् प्रथमं सूक्तम् । सूचि-
तम्,—“इमा भूभिच्छन्ति त्वा”—इति शा० ७, ५ ।

बलम्, तत् 'पत्यते' । किञ्च; 'नाह विद्याच' 'नैन' व्याप्नोति 'वृथिवी',
नापि द्यौः, उपमानत्वेन । कदा पुनरेवं भवति ? 'यत्' यदा 'सोमासः'
सोमासः 'हृय्यश्चम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः ॥ एव मत्र
'शवः', 'पत्यते', 'रजने'—इत्यनेन सम्यन्धात् "अमाचः = महान्"
—इत्युपपद्यते ॥

"अचौपमः (१०९)" — इति *, अनवगतम् । ईकारोऽत्रानवगतः ।
"अचा समः" — इत्यवगतम् । "इह श्रुत इन्द्रो — ० सुक्ते अमाम्या"† ।
विमदस्यार्थम् । आस्तरपङ्क्तिः‡ । ऐन्द्री । स पुनरैन्द्रो वा प्राजापत्यो
वा वासुकस्य वा वसुहृतः । पृथ्व्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्कैवल्ये गच्छते ।
'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अच' 'सूवे'
विजेतुं सूयतेऽस्माभिः 'वचौ' । किञ्चवणः? 'अचौपमः' "अचा समः"
यावतैवार्येण युक्तोऽचार्यते अक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भव-
त्यैश्वर्ययोगात् § । किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि
कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं य इन्द्रो 'यशः' 'आ चक्रो'
आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किञ्चवणं पुनर्यशः करोति?
'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः । य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्मा-
भिरिह सूयते ॥ एव मत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "अचौपमः
= अचा समः" — इत्युपपद्यते ॥

* १भा० ४५० ५० ८ पं० ।

† "इह श्रुत इन्द्रो सुक्ते अमाम्या" । मित्रो न यो जनेषु यशं युक्ते
अमाम्या" — इति अ० सं० ०, ०, १, १ ।

‡ "पुरस्तादुद्धृती" क ।

§ "अचौपमः । "यथाव इन्द्र ने (सा० सं० आ० आ० १, १, १)" — इत्यादि-
कपा स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः । — इति सा० भा० ।

“अनर्शरातिम्^(१०९)”—इति*, अनवगतम् । “अनश्लीलदानम्”—इत्यवगमः । विग्रहप्रसक्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थं माह,—“अश्लीलं पापकम्”—इति । न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तः माह,—“अश्लीलम् = अश्रिमद् विषमम्” तत्सारूप्योपपत्तितोऽश्लील मित्युच्यते† । “अनर्शरातिं—चोदयन्”‡ । “आयन्त इव सूर्यम्”—इत्यस्या अनन्तरैव § । नेमस्यार्थम् ॥ ऐन्द्री सतोदृहती । हे स्तोतः ! ‘अनर्शरातिम्’ अपापदानम् ¶, एनम् इन्द्रम् ‘वसुदां’ वसु-दातारम्, ‘उप’ उपगम्योपगम्य चेतसा ‘स्तुहि’ । किङ्कारणम्? यस्माद् ‘भद्राः’ भन्दनीयाः ‘इन्द्रस्य’ ‘रातयः’ दत्तयः । किञ्च ; ‘सः’ ‘अस्य’ ‘कामम्’ अभिप्रायं ‘विधतः’ दधतः, कामिनां कामान् ‘न रोषति’ न पीडयति । ‘मनः’ च ‘इन्द्रस्य’ आत्मनः ‘दानाय’ ‘चोदयन्’ भवति, य एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च “अनर्शरातिम् = अनश्लीलदानम्”—इत्युपपद्यते ॥

“अनर्वा^(१०८)”—इति**, अनवगतम् । “अप्रत्यूतः”—इत्यवगमः । यः “अन्यस्मिन्” न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः ‘अनर्वा’—

* १भा० ४५० ४० १९ पं० ।

† “कोणस्तु स्त्रियः पात्यप्रिकोटयः”—इति अम० को० ९, ८, ८९ । “अश्लीलं चित् = अमङ्गल मपि”—इति सा० भा० (अ० सं० ४, ९, १५, ९) ।

‡ “अनर्शरातिं वसुदा मुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातये । सो अस्त्य कामं विधते न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥”—इति अ० सं० ९, ०, ९, ४ ।

§ पु० १०१ ४४ सा अ० द्रष्टव्या ।

॥ “चित्तस्यार्थम्” क ।

¶ “अनर्शरातिम् = अपापकदानम्, अपापितस्य दातारमित्यर्थः”—सा०भा० ।

** १भा० ४५० ४० १० पं० ।

इत्युच्यते । “अनर्वाणं वृषभं० —० नवमानस्य मर्त्ताः”^{१०} । अगस्त्य-
स्वार्पम् । वार्हस्पत्या । चिष्टुप् । हे स्रोतः । ‘अनर्वाणं’ स्त्रेन महिम्ना
युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन[†], ‘वृषभं’ वर्धितारम्,
‘मन्द्रजिह्वम्’ “मन्दनजिह्वम्” ; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तुत-
यिबुधोपः ; “जिह्वा, घोषः”—इति हि वाङ्मयस्य पठितम्[‡] । ‘वृह-
स्पतिं’ ‘वर्द्धय’ । ‘नय’ स्तुत्यम्, ‘अर्कैः’ मन्त्रैः । किञ्चक्षणं वृहस्पतिम् ?
इति,—‘गाथान्यः’ स्तुतिप्रापणार्हाः ‘देवाः’, ‘सुरचः’-सुदीप्तिमन्तः,
‘यस्य’ शृङ्गम् ‘आ’ आभिमुख्येन स्थित्वा ‘शृण्वन्ति’ आदरेण, ‘मर्त्ताः’
च । ‘नवमानस्य’ नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या
स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य ; अथ वा ‘नवमानस्य’ १)
प्रशासतः इत्यर्थः । अथ वाय मन्त्रो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिक-
पक्षेण,—‘मन्द्रजिह्वः’ हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः । ‘गाथानीः’
स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतौर्नयति प्रापयति देवान् प्रति । स
एव च ‘सुरोचनः’ । तस्यैव च ‘नवमानस्य’ स्तुतौ ‘देवा आशृण्वन्ति’,
‘मर्त्ताः’ च । “वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः”—इति ह विज्ञायते ॥
तस्मादेव मण्युपपद्यते । एवं मन्त्रार्थाविरोधात् “अनर्वा—अप्रत्यु-
तः”—इत्युपपद्यते ॥

* अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्धय नय मर्कैः । गाथान्यं सुरोचो
यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥—इति ऋ० सं० १, ५, ११, १ ।

† “अनर्वाणम् = अगन्तारं स्रोतुरधीनं नित्यम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ०४ ४० १ख० ११ख० (१८), (१०) ।

§ नास्त्येषः पाठः क-पुस्तके ।

॥ “नदयेतद्विषोक्तम्”—इत्याद्यैतरेयके द्रष्टव्यम् (८, ५, १) । तदुक्तमिविवरणस्य
नचैव तदग्निरेति खण्डे (१, १, ८) ।

“असामि^(१५)”—इति *, अनवगतम् । सामीति समाप्त
मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि ॥ “असाम्योजा^१—०^१सृजत
द्विषम्”[†] । कण्वस्यार्पम् । सतो वृहती । मारुती । हे ‘सुदानवः’
“कल्याणदानाः” मरुतः ! यूयम् ‘असामि’ अपरिसमाप्तम् अनन्तम्,
‘ओजः’ “बलम्”, ‘शवः’ अभिव्यद्विरूपञ्च बलम् ‘विभृथ’ धारयथ ।
‘असामिधूतयः’ असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः; “धवति, धावति”—
इति गतिकर्मसु पठितम्[‡] । एतत् कुरुध्वम् । य एषः ‘अविद्वेष्टा’
स्तोद्वेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! ‘परिमन्यवे’ प्रकृष्टक्रोधाय इपुम् इव
‘द्विषं’ सर्वलोकदेयतां ‘सृजत’ विपत ॥ एव मत्र “असामि =
असुसमाप्तम्[§]”—इत्युपपद्यते, अर्थविरोधात् ॥ १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
भूर्णि^१ मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं^२ न याचिषत् ॥
मा चुक्रुधं त्वां ॥ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं
गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णि मिव मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं
क ईशानं न याचिष्यत् इति ॥ (गल्दा धमनयो
भवन्ति गलन मासु धीयते^{**}) । आ त्वा विशन्निवन्द्व

* १भा० ४५, १४० ५५० ।

† कसाम्योजा विद्वेष्टा सुदानवोऽसामिधूतयः शवः । अविद्विषं मरुतः परिस्र-
व्यत् इपुं न सृजत द्विषम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ४, १८, ५ ।

‡ १भा० १४८४ (७४), (७५) टी० ।

§ “असामि = असमाप्तम्” क ।

॥ ‘त्वा’ क, ख, ग ।

॥ “याचिष्यतीति” क, ख, ग ।

** नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

आ गल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्तीत्येते भवत
आगलना * धमनीना मित्यत्रार्थः । (२४†)

“गल्दया(१०९)”—इति †, अनवगतम् । ‘गलितधानी स्यात्’ गलितं
हि तस्यां धीयते । “धमनिर्भवति”—इत्यभिधेयवचनम्, नाङ्गीत्यर्थः ।
“मा ला सोमस्य० —० न याचिषत्”‡ । मेधातिथेरार्षम् । ऐन्द्री ।
वृहती ।- महाव्रते वृहतीसहस्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र ! ‘मा चुकुधं
त्वा’ मा क्रोधयेयम् ‘अहं’ ‘सोमस्य’ ‘गल्दया’ “गालनेन” धमनेन,
पूरणेन सोमस्य ‘सदा’ नित्यकाल मपि, ‘याचन्’ ‘गिरा’ गीत्या
स्तुत्या च ‘सवनेषु’ यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुकुधम्? इति । ‘भूर्णिम्
न’ . ‘मृगम्’ इव । भ्रमणशीलो भूर्णिः । कः पुनरसौ? व्याघ्री वा
सिंहे वा; स हि भ्रमणशीलो विभर्त्ति च शृगालादीन् । तेनेन्द्र
उपमीयते । यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्प-
माणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्प-
माणो मा चुकुधं भवन्त मिति । अय मतम्,—यदि मम क्रोधाद्
विभेधि, मास्मान् याचेया इति । “क ईशानं न याचिषत्” को हि
नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न “याचिष्यते”? न ह्याचतां
वृत्तिः सिध्यति ॥ एव मन्वेन्द्रस्य या ‘गलना’ धमनिः, यया सोम

* “भवतो गलना” क, ख, ग ।

† अथैव चतुर्विंशत्यष्टममाग्निः ऋ-च-पुस्तकयोः, सप्तप्रतीकपाठमन्त्रतय ।

‡ १भा० ४५१ ७० १५ पं० ।

§ ख० घं० ५, ०, १६, ५

आगच्छते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा “गल्दा”—इत्युच्यते;
न ह्येव मर्थविरोधोऽस्ति ।

“गल्दा धमनिर्भवति”—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे नात्र
धमनिलिङ्गं विशिष्ट मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गं मन्यदुदाहरणं
ब्रवीति,—“आ त्वा विशन्त्विन्दवः”—इति † । हे इन्द्र! ‘आ
विशन्तु’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘इन्दवः’ सोमाः । कथञ्च पुनराविशन्तु त्वां
मिन्दवः ? ‘आगल्दा धमनीनाम्’ याः “आगलनाः” धमनयः,
याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदं सुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः;
ताभिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ‡ ॥ एव मिह ‘धमनी’-शब्दसह-
योगी ‘गल्दा’-शब्द इति क्त्वा “आगल्दा = धमनिः”—इति
उपपद्यते ॥

“नानाविभक्तौत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’, ‘गल्दा’—इति;
न तु नानार्थः । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन्
मन्त्रे § यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-शब्देन
धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव ज्ञापक
मित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति द्वितीयान्तम्, ‘गल्दाः’—इति
प्रथमावज्ज्वचनान्तम् । एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम् ॥ (२४)

न पापासां मनामहे नारायासी न जल्वहवः ॥ ।

* “गल्दा धमनयो भवन्ति”—इत्येव मददृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः ।

† सा० सं० ऋ० आ० ९, १, १, ४; उ० आ० ८, १, १, १ ?

‡ १भा० २४ २० १२ख० (५४ टौकाया मध्येव मेव ।

§ पु० २४४ २० १२ पं० ।

॥ “जल्वहवः” क, ख, ग ।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्य-
स्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्मैतृपिरवोचद-
कुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥
२ (२५) ॥

“जल्हवः^(१०)”—इति *, अनवगतम् । “ज्वलनहीनाः”—इत्य-
वगमः । “न पापासो—० कृण्वामहे”† । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः,
तस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । वृहती । तथा मेव दद्याद्गीत्यां विनियुक्ता ।
‘न’ वयं ‘पापासः’ “पापाः” इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” ।
किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, मध्ययनम्, तपः,
दानकर्म’ च । अयं मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति?
तच्च न । किङ्कारणम्? ‘न अरायासः’ न वयं मधनाः । अथापि
स्याद्भुनक्तुमपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति?
तदपि न । किङ्कारणम्? ‘न जल्हवः’ न वयं “ज्वलनहीनाः”, किन्तुर्हि?
आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्वं मस्मास्वस्ति ।
किञ्च; ‘यदिन्विन्द्रं’ यस्माद् वयम् इन्द्रं ‘वृषणं’ वर्षितारम्, एत-
स्मिन् यज्ञकर्मणि ‘सखायं’ सहभूतस्य सोमपानस्य स्थापयितारम्,
अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं ‘कृण्वामहे’ ।
तस्मात् न वयं पापाः, नापि वयं मरायासः, नापि जल्हवः,—
इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापानां मधनानां मनाहिताग्नीनां

* १भा० ४५१ ४० १८ पं० ।

† “न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । यदिन्विन्द्रं वृषणं सखायं
सुते सखायं कृण्वामहे ॥”—इति १३० स० १, ४, २०, १ ।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र “जल्लवः = ज्वलनहीनाः”
शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

“वकुरः^(१०८)”—इति *, अनवगतम् । “भास्करः, भयङ्करः,
भास्वद्रवणो वा”—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

युवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥
(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ†) वृको लाङ्गलं
भवति विकर्तनास्त्राङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा‡ लाङ्गूलं
लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहनौ मनुष्याय दर्शनीया-
वभिधमन्तौ दस्युं वकुरेण ज्योतिषा § वेदकेन वार्य
ईश्वरपुत्रो ॥ वेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगु-
णकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा । इन्द्रो विश्वान् वेकनाटाँ अहर्दृशं उत ब्रत्वा
पणीरुभि । इन्द्रो यः सर्वान् ¶ वेकनाटानहर्दृशः
सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभि-
भवति कर्मणा पणींश्च ** वृणिजः ॥ ३ (२६) ॥

* १ भा० ४५९ प्र० ६ पं० ।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “लगते—” क, ख, ग ।

§ “ज्योतिषो” क, ख, ग ।

॥ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख, ग ।

¶ “इन्द्रः सर्वान्”—इत्येव क, ख, ग ।

** “कर्मणा पणींश्च” क ।

“यत्रं वृकेणाश्विना०—०रायौय”० । कवीवत आर्षम् ।
 आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यत्रं’ यवादि
 धान्यं ‘वृकेण’ लाङ्गलेन † । ‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’
 हे “अश्विनौ !” तत्त्वतौ, यत्त्वते महानुषहे ‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-
 कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्ता वित्युच्यते ।
 ‘इषम्’ “अन्नम्” ‘दुहन्ता’ “दुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुषाय’
 “मनुष्याय” । ‘दसौ’ शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां
 कृत्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुषहेण, एतावेवंविधं कर्म कार-
 यन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभिदस्युम्’ दासयितार मनाकालं दुर्मितं
 ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् ।
 केन पुनरभिधमन्तौ ? इति,—‘वकुरेण’ जलसमूहेन, ज्योति समूहेन
 च ; मध्यम्यानां ह्रुदकसमूहेन, चुम्यानां ज्योतिषा, सस्य मनुगृह्णाति ;
 ततो दुर्मितं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति । किञ्च ; युवा मेव ‘उरुज्योतिः
 चक्रथुः’ विलीर्णं मविकलं चक्षुः चक्रथुः । ‘आर्याय’ “ईश्वरपुत्राय”,
 अज्जाश्वाय ; स हि युवाभ्यां मन्थीभूतः चक्षुभ्यान् कृत इत्यभिप्रायः ॥
 एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य ‘वकुर’-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-
 विरोधात् । “ज्योतिषा वोदकेन वा”—इति भाष्यपाठः ६ ॥

“वेकनाटान्(१०८१)”—इति ॥, अनवगतम् । “द्विगुणकारिणो वा”,
 “द्विगुणदायिनो वा”, “द्विगुणकामिनो वा”—इति शब्दसमाधयः ।

* अ० स० १, ८, १०, ११

† “वृक” पु० ८८—१०५ ३० । य० वा० सं० १९, ०१ ।

‡ “हे अश्विनौ ! त्वद्यतमहानुषहे” क ।

§ एवञ्च द-च-पुष्पकयो पाठ एव सम्यगिति भावः ।

॥ १भा० ४५९ ३० ०५०

“इन्द्रो विश्वान्—अस्तृतम्” * । प्रागायः कलिर्नाम, तस्यार्धम् ।
 ऐन्द्री । इहती । महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां त्रिनियुक्ता ।
 ‘इन्द्रः’ ‘विश्वान्’ ‘सर्वान्’ ‘बेकनाटान्’ ‘कुसीदिनः’ वृद्धिजीवनान्,
 ‘अहर्दृशः’ यैरिहैव जन्मनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रष्टव्यतीत्यर्थः । अथ वा
 ‘ये इमानि’ एव “अहानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः, नास्ति-
 कतया ; “न” पारलौकिकेष्वहःसु ;—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि
 फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति ; तानमिभवति † ।
 ‘क्रत्वा’ स्वेन “कर्मणा” । ‘उत पणीन्’ अपि पणीन् । “पणिवर्णिगं
 भवति” ; न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति । याभिरेतत् कर्म
 करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, ‘कत्
 ऊ महीः’ क ता महत्यः सेनाः ? ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘अष्टयाः’ अनाधर्षि-
 तपूर्वाः परैः, ‘तविषीः’ यास्य महत्यः । ‘कत् उ वृत्रघ्नः’ क च वृत्रघ्नः
 इन्द्रः ? यस्य ‘अस्तृतम्’ अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एव मत्र
 “बेकनाटाः = कुसीदिनः”, अर्थाविरोधादित्युपपद्यते † ॥ ३ (२६) ॥

* “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहर्दृशं उत क्रत्वा पणीन् रभि । कदू महीरष्टया
 अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ॥”—इति अ० सं० ९, ४, ४८, ५ । इहाद्येच-
 योः पाठव्यतिक्रमस्य दृश्यते ।

† अत एव कुसीदजीविनां मनो निन्दा अयंते,—“त्रेष्ठान् वार्ष्णिपिकांश्चैव
 विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति ८, १०१ ।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

§ “बेकनाटान्—अनेन कुसीदिना वृद्धिजीविना वार्ष्णिपिका उच्यन्ते । कथं
 तदुच्यते ? वे—इत्यपधंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्वाणं ऋषिकाय प्रयच्छन् द्वौ महं
 दातव्यमित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः,
 तान् ।”—इति सा० भा० ।

जीवान्नो अभि धेतुनादित्यासः पुरा हयात् । कड
स्य हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा
हननात् क नु स्य ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल माप-
न्नाना मेतदार्य वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते
माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणयेति वा जालं जलचरं भवति
जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोऽहस्वानंह्रण मित्यप्यस्य
भवति । कृण्वन्नं ह्रणादुर्वित्यपि निगमो भवति । सप्त
मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात् ।
सप्त मर्यादाः कवयश्चकुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन्नह-
स्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां
सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्मणः‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके
नृतोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥४(२७)

“अभिधेतन(११०)” — इति ॥, अगवगतम् । “अभिधावत” —
इत्यवगतम् । “जीवान्नो” — “हवनश्रुतः” ॥ । उक्त मार्य भाष्य-
कारेणैवात्रोपदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्य मिति ** ।

* “स्तेय मतल्पारोहणं” क, ख ।

† “सुरापानं” क, ख ।

‡ “दुष्कृतकर्मणः” क, ख, ग ।

§ “पुनः सेवां” क ।

॥ १भा० ४५९ ४० १५ प० ।

॥ ५२० ४० १, ४, ५१, ५ ।

** अत्रेय मनुक्रमणिका, — “त्यान् नु सैका मत्स्य नामदो सैवावधर्मिर्मान्यो-
वा वश्यो वा मत्स्या जालमदा आदि” इति ।

गायत्री । आदितेयी । ‘आदित्यासः’ हे “आदित्याः!” “जीवात् नः”
 “जीवतः” अस्मान् ‘अभिधेतन’ “अभिधावत” यूयम् ‘पुरा हयात्’
 “पुरा हननात्” (अहतान्*) अस्मान्सन्भावयतेत्यभिप्रायः । ‘कत् ह
 स्य’ “क नु स्य” यूयम्? येन न शृणुत क्षिप्रं नाभिधावत हे ‘हवनश्रुतः!’
 ते ह्यार्त्ताना माह्वानं शृण्वन्ति ॥ एव मत्र ‘पुरा हयात्’—इत्यनेन
 सम्बन्धात् “अभिधेतन = अभिधावत”—इत्येवविपरिणाम उपपद्यते ॥

अपेक्षा मत्स्यवधकारुण्याभिभूतस्यैतदार्पणम्, मत्स्यानां वा केचि-
 न्नन्यन्ते । “मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते” ; मधु इत्युदकनाम†, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कषति”—इति गति-
 कर्मसु पठितम्‡ । “माद्यन्ते” ह्ययन्ति “अन्योन्यं भक्षणाय—इति
 वा”, मत्स्या हि इतरेतरभक्षजीविनः । “जालम्, जलचरं भवति” ;
 तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति । “जलेशयं
 वा” जले वा शेते इति जालम् ॥

“अंडरः(१११)” —इति §, अनवगतम् । “अंहस्मान्”—इत्यव-
 गमः । रो मत्वर्थे । “अंहरणम्—इत्यप्यस्य भवति”—इति प्रासङ्गि-
 कम् ; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति । “त्रितः कूपे—
 ० अस्व रोदसी”—“मत्त मर्यादा.”—इत्येते ॥ त्रितस्यैव कूपे पतित-

* नाख्येत्यदं क-पुस्तके ।

† १भा० ८९, १०१ श० (११) ।

‡ १भा० ९२९ श० ९७० १४७० (४), (९) ।

§ १भा० ४५९ श० १८ पं० ।

॥ इदं प्रथमा, “त्रितः कूपेऽवहितो देवान् क्षयत क्षतये । तच्चुश्चाव बृहस्पतिः
 छण्डमैश्वरादुद विभं मे शुच्य रोदसी ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १२, १ । उग्रा-
 न्वित उगार मेव दर्शयिष्यति ।

स्यार्धे । एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा । वैश्वदेवौ । पङ्क्तिः । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोर्विनियुक्ता । 'चितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः,
'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः । तस्य आह्वानं
'दृष्टस्यतिः शुश्राव' । "विचं मे अस्व रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुन-
रुच्यमानं द्यावापृथिवीं शुश्रुवतुः । किं मित्येतदसौ आवयाच्च-
कार ? इति,—'छाणन्' 'अञ्जरात्' अंहस्ततः कृपात् आत्मनः ।
'उरु' विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन् ॥ एव मत्र "अन्धकूपः = अञ्जराणः"—
इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात् ॥

"सप्त मर्यादाः—० ध्रुवेषु तस्यौ" * । 'सप्त मर्यादाः' सप्त
स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः 'ततस्तु' कृत-
वन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थं ग्रन्थ-
सन्दर्भोऽभिप्रेक्षितः ; एतदेव करणं मित्युपचर्यते । "तामा मेका
मिदम्यञ्जुरो गात्" । 'इत्'—इत्यनर्थकः, अर्थार्थे वा । 'तामां' मर्या-
दानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति" ।
'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीपं माह्व्य "एका मण्यभिगच्छन्"—
इति । कतमाः पुनस्ता मर्यादाः ? इति,—"सोयम्", "तत्पारोह-
णम्"—इत्येवमाद्याः † । यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम् ?

* "सप्त मर्यादाः—० गात् । आगेष्टं खलु उष्टमसौ नीळे पृथां विष्टुर्गे
ध्रुवेषु तस्यौ ॥"—इति षट् सं० ०, १, २९, ३ ।

† सायणसु,—“सप्त मर्यादाः,—कामजैः क्रोधजैः शोभताः ; पानम्, अचा,
स्त्रियः, स्रगया, दण्डः, पादपम्, अन्यद्रूपणम्”—इति सप्त मर्यादाः । यद्वा सोयम्—
—इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः ।”—इत्याह ।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्क्रान्ते' स्वप्नने मण्डले 'उप-
मस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने,
यानि धरुणानि धारयितृणि स्थानानि 'अप्रध्वंसीनि' आभूतसम्प्र-
वस्थायीनि, तेषु 'तस्यौ' तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ?
उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानां मिन्द्रियाणां
'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्बन्धात्
स्पष्टतर एव निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्यतिसमाचारस्थानेन
प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव
समाचारः विशिष्टैः स्यतिकारैः सन्दृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

“वत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः” । “वत(११९)” —इति†,
अनवगतम्; अनेकार्थश्च । “निपातः”—इति पदनात्यवधारणम् ।
“खेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२७) ॥

वृत्तो वृत्तासि यम् नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कस्यैव युक्तं परिष्वजान्ते लिबुजेव

* मनावपि द्रष्टव्यम् । तथाहि,—(१) खेयम्—११ अ० ५४, ५०, ८८—१०९;
१९ अ० ५० । (२) तत्पारोक्ष्यम्—११ अ० ५४, ५८, १०९—१०९, १००, १०१;
१९ अ० ५८ । (३) ब्रह्मदत्ताम्—११ अ० ५४, ५५, १०९—१०९; १९ अ० ५५ । (४)
धूणक्षत्या—११ अ० ८० (ब्रह्मदत्तासमानम्) । (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५९,
८०—८८; १९ अ० ५९ । दुष्कृतस्य कर्मणः (अतिपातकादीनां मम्यतमस्य ११ अ०
९२८ स्त्री०) पुनःपुनः सवाम्—११ अ० ९२०—९२२ । (६) पातके ज्ञेयम्? ज-
नेय मिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरस्य मिति प्रतीयेत—११ अ० ५४, १०८
—१८१ ।

† १भा० ४५२ अ० ४५० ।

वृक्षम् । बतो बलातीतो * भवति दुर्बलो बतासि यम
 नैव ते मनो हृदयश्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां
 परिघड्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡
 व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च
 शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात
 एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्यपि
 निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् । वन
 इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा
 वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-
 ख्यात् ॥ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत्
 प्रेसू रथक्कामयत् इति वा ॥ एष देवो रथर्यतीत्यपि
 निगमो भवति (२८**) । धेनुं नृ इयं पिबत्तु मसंक्राम् ।
 असंक्रामणीम् ॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठमः पादः ॥ ६. ५.

* “बलादतितो” क, ख, ग ।

† “विजानीम्यन्या” क, ख, ग ।

‡ “लिबुजा” क, ख, ग ।

§ “शयनाच्च” क, ख ।

॥ “उदात्तं त्वेनदाख्यात्” क, ख, ग ।

॥ “रथं कामयन्त इति वा” क । “रथं कामयन्त इति वा” ख, ग । “रथं
 कामयन्ति इति वा” क ।—सर्वे एवैते पाठा इति विवक्षा ।

** अथैवाष्टाविंशत्युपमाणि क-च-पुस्तकयोः ।

†† नाच छप्यसमाप्ति क-च-पुस्तकयोः, पादसमाप्तेषु प्रसङ्गोऽपि न ।

“वृत्तो वृत्तासि०—० वृत्तम्” * । यमी, यमं ब्रवीति,—
 “दुर्वलः” ‘वत’ दुर्वलद्वयः त्वम्, अधर्मभीरुर्माहमयस्त्वम् । एव
 मसहन्मया प्रार्थ्यमानः खेद सुप यासि,—नेच्छसि मया ससोक्तुं स
 त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः । अथ वा ‘नैव’ ‘ते’ तव ‘मनः’
 सङ्कल्पम्, ‘ददयं’ हृद्गत मध्यवसायञ्च ‘विजानीम.’ । अथ वा
 लब्धस्ते मयाभिप्रायः;—‘अन्या किल त्वां’ मत्तो विशिष्टतरा योषित्,
 ‘परिष्वजाते’ ‘परिष्वङ्क्ष्यते’ †; ततः ‘किल’ त्वं मां तथापद्धतचेत-
 स्तात् नेच्छसि परिष्वक्तम् । कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ‡ ?
 ‘कक्ष्येव युक्तम्’, ‘लिबुजेव वृत्तम्’ । ‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘द्व’
 सुवृद्धा, ‘लिबुजा’ वल्ली, यथा ‘युक्तम्’ आत्मना संयुक्तम् समीपजं
 परिष्वजेत् परिवेष्टयेत्, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥
 एव मच्च प्रकरणाविरोधात् ‘वत’—इत्येव निपातः खेदानुकम्पयोः ॥
 अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—‘लिबुजेव वृत्तम्’—(इत्येकः ‘द्व’-शब्दोऽनर्थकः;
 अथ बोधमानद्वयं सेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च †,—) यथा
 कक्ष्यां च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्यवृत्तौ परिष्वजेते, एवं
 परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥

“वाताप्यम्^(११६)”—इति ॥, अनवगतम् । “उदकं भवति”—
 इत्यभिधेयवचनम् । “वातः” हि “एतत्” उदकम् “आप्याय-
 यति” शीतं करोति । अथ वा आप्यायतिर्द्व्यर्थः स्यात्; पुरो

* अ० स० ०, ९, ८, २ ।

†, ‡ उभयत्रैव “परिष्वज्यते” क ।

§ नास्त्येव पाठ क पुस्तके ।

॥ भा० ४५२ पृ० ८५० ।

वातेन हि दृष्टिभूत सुदकं संवर्द्धते । “नू नो रुपि०—० वसुजग-
स्यात्” * । नोधसो गौतमस्यार्थम् । पावमानौ सौमौ । हे सोम !
‘तु नः’ क्षिप्र मस्माकम् ‘रयिम्’ धनम् ‘उपमास्व’ उपनिर्मिणुहि ।
‘नृवन्ते’ पुत्रपौत्रैः सहितम् । ‘पुनानः’ पूयमानः । ‘वाताप्यम्’ उदकं
प्राप्य द्रवीभूतः । ‘चन्द्रं’ चायनीय सुदकम् । ‘विश्वः’ च सर्वः पूय-
मानः । किञ्च ; ‘प्रतारि’ प्रतीकं दीर्घं कुरु—हे ‘इन्द्रो’ सोम !
‘वन्दितुः’ स्तोतुः ‘आयुः’ । किञ्च ; तथा उपमास्व, यथा ‘प्रातः’ नित्य
मेव ‘धियावसुः’ कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् ‘आ जगम्यात्’
आगच्छेदित्यर्थः ॥ एव मत्र “वाताप्यम् = उदकम्” अर्थाविरोधाच्छ-
ब्दोपपत्तेश्च ॥

“चाकन्(११४)” —इति †, अनवगतम् । “चायन्” —इति, “का-
मयमानः” —इति शब्दसमाधी ॥ “वने न चायो०—० तमः क्षपा-
वान्” ‡ । वसुकस्येय सार्थम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । ‘वने न’ “वने इव”
(वृक्षे इव ?) । शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं ‘न्यधायि’ निदधाति
‘शिशुकम्’ अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः ‘चाकन्’ “चायन्”
पश्यन्, भयाद् दिशो निरीक्षमाणः आसीत् अथ वा “कामयमानः”
तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एव मय मस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनि-

* “नू नो रुपि सुपमास्व यवसो पुनानो वाताप्य विश्वयन्द्रम् । प्र वन्दितुरि-
न्द्रेतायोपुः प्रातमैव धियावसुजगम्यात्” —इति ऋ० सं० ७, ४, १, ५ ।

† १ भा० ४५१ प० १५ पं० ।

‡ “वने न चा यो न्यधायि चाकङ्क्षुचिर्वां सौमो मुरणावजीगः । यस्मैदिन्द्रो
पुत्रदिनेषु चोता नृणां नद्यो वृत्तमः क्षपावान्” —इति ऋ० सं० ७, ७, १९, १ ।

§ न दृश्यते इम पदे क-पुलके ।

पुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतमवदोषः युवयोः स्वभूतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरष्णौ' भर्त्तारौ अश्विनौ । शीघ्रौ वा ; भुरष्णुरिति चिप्रनामेति * । किञ्च ; यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु' वज्रवहःसु 'इन्द्रो हेता' इन्द्रोऽप्याज्ञाता भवति, -ममायं स्तोमः स्यादिति । किञ्चक्षणः पुनरिन्द्र आज्ञाता ? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणां अपि मनुष्यतमः, शूराणां अपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः । 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी । एवङ्गुणयुक्तेन यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकालं मेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनौ मिति कृत्वा व्याचक्षते, तदमाधुः इन्द्रे हि सुक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति† । तच्च पुनः पृष्ठस्य पष्ठेऽहनि स्तोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्ते विनियुज्यते‡ । हे 'भुरष्णौ' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती ! य एषः स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यान्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते । यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति, -यस्येन्द्रः पुरुदिनेषु वज्रवहःसु आज्ञाता अभूत् ; अपि नाम मा मनेन स्तोमेन स्युरिति । किञ्चक्षणः पुनराज्ञाता यस्येन्द्रः ? इति, -नृणां नृतमः नर्यस्य क्षपावांस्य । समानं मेतत् पूर्वैर्णैवार्थेन । य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० १५० प्र० १५० १५० (१४) ; १११ प्र० ८५ ।

† "वनेनवेत्यष्टयं चयोदशं सुक्तम् वसुक्तस्यार्थं चेष्टुमं सैन्द्रम् । अमुक्तामास वनेनाद्याविति ।"—इति तच्चैव सा० भा० ।

‡ "स्तोमे वर्द्धमाने को अद्य नर्यो वने म मायः"—इति आ० ०. १९ ।

स्तोमः, तं प्रत्यजौगः, गच्छतीत्यर्थः । अथ वा स एषः स्तोमो-
ऽस्माभिरुदौर्धमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; “जिगर्त्ति०
—० गृह्णातिकर्मा वा”—इति द्रुक्कम् * ॥ एव मत्र ‘चाकन्’—
इत्यस्य “चायन्”—इति, “कामयमानः—इति वा”—इत्येतौ विप-
रिणाभावोपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, त माह
भाष्यकारः,—“वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति ।
शाकल्यः पदकारः । तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्का-
रणम्? “उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्” । ‘एवम्’ एतस्मिन्
पदद्वये सति, यदेतत् ‘आख्यातं’ न्यधायीति, एतत् ‘उदात्तम्
अभविष्यत्’; यद्दृष्टान्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निधातो न
भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेदमुदात्तम्, तस्मात् ‘यः’—इति
नेदं यद्दृष्टम् । किन्तु हिं? ‘वायः’—इति एकं पदम् । किञ्च;
“असुसमाप्तश्चार्थः” अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति
मन्तश्चार्थो ऽसुसमाप्तो भवति । कथम्? द्विपदत्वे हि सति
‘वा’-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो
वा कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विपदत्वे,
‘वायः’—इत्येतदेकपदमेव; “शकुनिपुत्रः” एव चास्याभिधेयः
उपपद्यते ॥

* पृ० १०४ प्र० १०४ ।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादियकारणसूत्रवेत्तार इति यावत् । तथा च सूत्रम्,—
“यद्दृष्टान्तात्पर्यम्”—इति पा० ८, १, ११ ।

‘रथर्यति^(११५)’—इति *, अनवगतम् । ‘रथं ह्यर्यति’—इत्यवगमः; ह्यर्यति-शब्दोहि प्रेक्षायाम्; “रथं” हि यः “कामयते”, स रथर्यति । “एष देवो—०ववनुम्” † । शुन.शेषस्यार्थम् । पावमानी सोमी । गायत्री । यावस्तुत आवापे । ‘एषः’ सोमो ‘देवः’ ‘रथर्यति’ रंक्ष मात्मनो गमन मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दान मात्मन इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति । किञ्च; ‘आविष्कृणोति’ प्रकाशकरोति ‘ववनुम्’ वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एव मत्र “रथर्यति = रथप्रेषुः” शब्दसारूप्यादेतरुपपद्यते ॥ (२८†)

“असक्राम^(११६)”—इति ‡, अनवगतम् । “असङ्क्रमणीम्”—इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि वां—०रुति मग्मन्” ॥ । भर-द्वाजस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । अश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः श्रूयते । ‘पुरु’ वज्र ‘देष्णं’ दानं ‘वां’ युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुरुभुजौ’ वज्रभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—‘धेनुं नः’ तर्पयिषी मस्तभ्यम् ‘इपम्’ अन्नलक्षणम् ‘पिबन्तम्’ प्रक्षारयन्तम्, ‘असक्राम’ असङ्क्रमणीलाम् अनपायिनीम् असक्तः; अथ वा असङ्क्रमणीलां

* १भा० ४५४ पृ० १पं ।

† “एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति । आविष्कृणोति ववनुम्” —इति ऋ० सं० ९, ७, ९०, ५ ।

‡ अथैव पञ्चमखण्डसमाप्ति पादसमाप्तिश्च इतिसम्प्रता परं मूलविरुद्धेति कला-नादरणीयेत्यस्माकम् । अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु रु-च-पुस्तकानुसृतैव परं न तत्र कापि पाद व्यवस्येति ।

§ १भा० ४५४ पृ० ४पं ।

६

॥ पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं नः इषं पिबन्तु मसक्राम् । सुतेय वां माध्वी-
पुष्टतिष्ठ रसाय ये वा मनु रुति मग्मन् ॥”—इति ऋ० सं० ५, १, ४, २ ।

द्याम्, 'इषम्' इड्-हेतुदक मस्मादर्थं प्रचारयत मिति स्यात् । किम्पुनः
तद् युवयोर्वज्रदानम्? इति,—'स्तुतश्च' स्तुत-शस्त्रवांश्च सोमो युवयो-
रन्नम् । हे 'माध्वी' मधुपौ । 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु
स्तुतः, 'रसाश्च' आज्ञादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यातुगच्छति,
सर्व एते युवयोरेव । तस्माद् भवौमि,—पिन्वत मिति ॥ एव मत्र
शब्दमारूपादर्थ्याविरोधाच्च 'असकम्'—इत्यस्य शब्दस्य "असङ्गमणीम्"
—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते । इडभिधेया, द्यौर्वा ॥ ५ * ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पष्ठाध्यायस्य)

पञ्चम. पादः ॥ ६, ५ ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

आधव आधवनात् । मृतीनां च साधनं विप्राणां
चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवव्रवोऽनवक्षितवच-
नः । विज्ञेयकदिन्द्र इवानवव्रव इत्यपि निगमो भव-
ति ॥ १ (२६) ॥

"आधव. (११०)"—इति † अनवगतम् । "आधवनात्"—इत्यव-
गमः; आकम्पनादित्यर्थः । "मृतीमहि०—० चाधवम्" । ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेष्ट पञ्चमखण्डसमाप्ति पञ्चमपादसमाप्तिश्च
स्वीक्रियतेऽस्माभिः, ह्यसौ त्वित प्रागेव ।

† १भा० ४५४ ४० ११५० ।

‡ 'मृतीमहि' त्वा यथ मृत्पाकं देव पूषन् । मृतीनां च साधनं विप्राणां चाध-
वम् ॥—इति ऋ० स० ७, ७, १९, ४ ।

विमदस्यार्थम् । अनुष्टुप् । पौष्णी । ‘मंसीमहि’ त्वां हे ‘पूषन्’ ।
 ‘देव !’ ‘मतौनां’ च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम् ; आदित्येन हि
 प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते । किञ्च ; ये चान्ये ‘विप्राः’ प्राप्तप्रज्ञाः
 मेधाविनः, तेषाम् ‘आधवम्’ आकम्पयितारं स्वयं मेव । तथा त्वं
 मात्मनो गुणवन्तां दर्शयसि, यथा प्रोक्तम्पमानहृदयास्ते त्वां सुवते ॥
 एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “आधवः = आकम्पयिता”—
 इत्युपपद्यते ॥

“अनवव्रवः^(१८)—इति”, अनवगतम् । “अनवचिप्रवचनः”—इति
 अवगमः । “विजेषुहदिन्द्र —० यत आ बभूय”[†] । मन्योरार्थम् ।
 चिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्वेनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । ‘विजेषुहत्’
 विजयहत्, ‘इन्द्रः इव अनवव्रवः’ इन्द्र इवानवचिप्रवचनः ; न
 ह्येन्द्रस्य केनचिदाविष्यते वचः । हे ‘मन्यो !’ यस्त्वम् अनवचिप्र-
 वचनः इन्द्र इव, स त्वं मस्माकम् ‘अधिपाः’ अधिष्ठाय पाता ‘भव’ ।
 किञ्च ; हे ‘सज्जरे’ शत्रूणां सहनशील ! ‘प्रियं ते’ यत् ‘नाम’, तेन
 त्वां ‘गृणीमसि’ नित्यं मेव सुम इत्यर्थः । किञ्च ; ‘विद्म’ जातीमो
 वयम् ‘तम्’ ‘उत्सम्’ उत्त्यन्दनम्, ‘यतः’ त्वम् ‘आ बभूय’ ॥ एव
 मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च “अनवव्रवः = अनवचिप्रवचनः”—
 इत्युपपद्यते ॥ १ (२८) ॥

* १भा० ४५४ ड० १४ पं० ।

† “विजेषुहदिन्द्र इवानवव्रवोऽधिकाकं मन्यो अधिपा भव । प्रियं ते
 नाम सज्जरे गृणीमसि विद्म त भूय यत आ बभूय ॥”—इति ऋ० स० ८, १,
 १८, ५ ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बि-
 ठस्य सत्वभिस्तेभिद्वा चातयामसि ॥ अदायिनि काणे
 विकटे काणो * ५ (?), विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा
 स्यादणूभावकर्मणः कणतिः शब्दाणूभावे † भाष्यतेऽनु-
 कणतीति मात्राणूभावात्काणो ‡ दर्शनाणूभावात्काणो
 विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (वि-
 परीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदान्वेनानुवे
 शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो
 मेघः शीर्यते विठे (विठ मन्तगिष्ठम् ॥) विठं वीरिटेन
 व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैद्वा चातयामोऽपि
 वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मी-
 निर्णयशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैद्वा
 चातयामथातयतिर्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसि-
 ष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयानुर्वसिष्ठ इत्यपि
 निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा ¶) शत-
 धिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि
 निगमो भवति । क्रिविर्द्ती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा

* “काणे” इ ।

† “शब्दाणूभावे” क, ख, ग ।

‡ “मात्राणूभावात्काणो” इ, “मात्राणूभावात्काणो” च ।

§, ॥, ¶ नैतानि दृष्टान्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

वो दिद्युद्रदन्ति किर्विर्दतीत्यपि निगमो भवति । कृ-
लती क्तदती* (अपि वा देवं कञ्चित् क्तदन्तं दृष्ट्वैव
मवक्ष्यत्†) ॥ २(३०) ॥

“सदान्वे(११८)”-इति‡, अनवगतम् । “सदानोनुवे”-इति
शब्दसमाधिः । “अरायिं काणे०—० चातयामसि” § । गिरि-
म्विठस्य भारद्वाजस्य आर्षम् । अनुद्युप् । दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते,
कालकर्णा वा अलक्ष्मीः ॥ । हे ‘अरायि’ “अदायिनि !” दुर्भिक्षाधि-
देवते ! अथ वा हे अलक्ष्मि ! दुर्भिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः
प्रवभति, नाथलक्ष्याभिभूतानाम् । ‘काणे’ दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां
मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात् ; अलक्ष्मौपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-
रिति प्रतीयते ; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति
षोच्यते । ‘विकटे’ दुर्भिक्षे दुर्वलत्वात् विकटेव प्राणिनां गतिर्भवति ;
अलक्ष्मीरपि तद्रूपा । ‘गिरिं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्षीः । ‘सदान्वे’
“सदानोनुवे शब्दकारिके” ; दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिना
नित्यमन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति ; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा, -पिशाचादीनि
नित्यमन्तः शब्दं कुर्वन्ति ; -पिशाचाद्या हि शृणु ननुनायन्त्येति
लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम् । ‘गिरिम्विठस्य’ मेघस्य
स्वभूतैः ‘मलभिः’ “उदकैः” ; “सत्वम्”-इति ह्युदकनामसु पठि-

* “कृलती क्तदती” ग ।

† नाक्ष्येय पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ १भा० ४५५४० १५० ।

§ अ० सं० ८, ८, १४, १ ।

॥ “अरायि गिरिम्विठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीभ्रम्”-इत्यनुक्रमस्यौ ।

नाश्वते । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”, “तस्य सत्तैः
नामभिः” * , तेन चानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि,
स्तुतिभंग्युक्तानि, तैर्वैद्यं त्वां नाश्वयामः ॥ एव मत्र शब्दार्थाविरोधात्
“सदान्ते”—इत्यस्य “सदानोनुवे”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—“राति, रासति”—इति दानकर्मसु
पठितः † , तस्य प्रतिषेधपूर्वस्य ‘अ-राधि’—इति भवति । “कणतिः,
शब्दाणूभावे भाव्यते,—अनुकणतीति” ; “मावाणूभावात्” “कणः”
श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् “दर्शनाणूभावात्” “काणः” । अथ वा
“काणः = विक्रान्तदर्शनः”—“इत्यौपमन्यवः” ; विक्रान्तं हि तस्य
दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात् । “काणः = अविक्रान्तदर्शनः”—इति वा,
मन्दचक्षुष्टात् । “विकटः = विक्रान्तगतिः” विकृतगतिरित्यर्थः ‡ । अथ
“वा” “कुटतेः” धातोः “स्यात्” ; असौ हि “विकुटितो भवति”,
कुसीभूत इत्यर्थः । “विठम्”—इत्यपठित मन्तरिचनानामसु, तत् पुन-
रेतत् “वौरिट्तेन व्याख्यातम्” ; अथ ह्युक्तम्,—“वौरिट् मन्तरिचम्,
भियो वा भाषो वा ततिः” § । तस्मिन् “बिठे” यः “शीर्यते”, सः
“शिरिम्बिठो(११) सेधः” ॥ । “अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः”,
सोऽनेन सूक्तेन “अलक्ष्मीः निर्नाश्याञ्चकार”—इति निदान मन्वाख्या-

* ‘तस्य सत्तैः कर्मभिः’—इत्येव पाठोऽग्नदुदष्टेषु रोदुदष्टेषु च सर्वेभूतपुस्तकेषु ।
सायणेभाष्येव सेव पाठ उद्धृतः ऋगभाष्ये ।

† १भा० २५५३० ६२० १० २७० (४, ५) ।

‡ “विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः” क ।

§ पु० १५६ ४० १८ पं० ।

॥ १भा० ४५५ ४० ४५० ।

तम् * । अद्यापि थोऽलक्ष्याभिभूतो भवति, स आस्यदग्ने उदकेऽव-
तीर्य सुक्त मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्नश्यति † ॥

“पराशरः(१११)”-इति‡, अनवगत मनेकार्थश्च । “पराशीर्णः”
—इत्यवगमः । “प्र ये गृहाद०—०युच्छान्”§ । वसिष्ठस्यार्पम् ।
ऐन्द्रे सुक्ते विष्टुप् । प्रकर्षेण ‘ये’ ‘अममदुः’ दृप्तवन्तः सोमेन, दृष्टवन्तो
वा यज्ञेषु । हे इन्द्र ! ‘त्वाया’ त्वया सह ‘पराशरः’ च ‘शतयातुः’
वह्मनां रक्षसां यातयिता ; तेन हि रक्षोग्नं सत्र माहृत मासीदिति
भारते श्रूयते । ‘वसिष्ठः’ च इत्येवमादयः । किं तेषाम् ? इति,—‘न’ ‘ते
भोजस्य’ भोगिनः तव ‘सख्यं’ सखिभावं ‘मृषन्त’ मार्जयन्ते
नाशयन्तीत्यर्थः । ‘अधा’ अथैवद्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः ‘सुरिभ्यः’, ‘सुदिना’
शोभनानि दिनानि ‘युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । तेषां मेव सुप्रभाता
रात्रयः इत्यभिप्रायः । एव मत्र “अधिः = पराशरः” वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

“इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते” ; स हि “परा” परितः “शत-
यिता” “यातूनां” यातयितव्यानाम्, असुरादीना मिति । “इन्द्रो
यातूनां भवत् पराशरः”—इति ॥ । व्याख्यातः शेषः ¶ ॥

“क्रिविर्दती(११२)”-इति**, अनवगतम् । “विकर्त्तनदन्ती”-

* “निदानं त्वाख्यातम्” क ।

† “जपदोमादिभिरिदं सुक्तं मयीनाशकरम्”—इति सा० भा० ।

‡ १भा० ४५५ पृ० ६ पं० ।

§ “प्र ये गृहादममदुःखाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । न तं भोजस्यं सु-
गृह्णाधा सुरिभ्यः सुदिना युच्छान्”-इति अ० सं० ५, ९, १८, १ ।

॥ अ० सं० ५, ७, ८, १ ।

¶ १भा० ४५० पृ० १९ पं० ।

** १भा० ४५५ पृ० १९ पं० ।

इत्यवगतमः । “यूयं न उया०—०वर्हणा” । अगस्त्यस्यार्थम् ।
जगती । हे ‘मस्तः !’ ‘उयाः’ ‘वर्हणाः’, ‘अरिष्टयामाः’ अनुपहिंसित-
सद्वाताः यूयम्, अस्माकं ‘सुचेतुना’ शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां ‘सुमतिं’
शोभनां मतिम् ‘पिपत्तन’ पूरयत पालयत वा । केन पुनः पूरयत ?
कुतो वा पूरयत ? इति,—“यत्रा वो दिद्युत्” । ‘यत्र’ यस्मिन् मेघे
‘दिद्युत्’ आयुधं चित्रं युष्माभिः, त मेव मेघं ‘रदति’ विलिखति,
विदारयति वर्णार्थम् । किंलक्षणा पुनर्दिद्युत् ? इति,—“क्रिविर्दती”
विकर्त्तनसमर्थः दन्तैः या रदति । कथम्यनया रदति ? “रिणाति पृथः
सुधितेव” इति । यथा ‘पृथः’ पशोः अङ्गानि ‘रिणाति’ पृथक् करोति,
‘सुधिता’ खधित्या, ‘वर्हणा’ परिवृद्धया हिंसया, एव मस्मिन् मेघे
दिद्युदः ता रदन्ति । ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपत्तन ॥
एव मन्त्रार्थाविरोधादायुधं ‘क्रिविर्दती’-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥
“करुळती (१९९)” —इति †, अनवगतम् । “रुज्जदती” —इत्यव-
गतमः ॥ २ (२०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा
वामं भर्गो वामं देवः करुळती ॥ वामं वननीयं
भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करुलती भगः पुरस्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* “यूयं न उया मस्त सुचेतुनारिष्टयामा सुमतिं पिपत्तन । यत्रा वो दिद्युद-
रदति क्रिविर्दती रिणाति पृथ सुधितेव वर्हणा ॥” —इति अ० सं० १, ४, ९, १ ।

† १भा० ४५५, ४० १० पं० ।

ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृधवाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरा मिव मा मयं
शरारुरभि मन्यते । अवला मिव मा मयं बालोऽभि-
मन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्व-
दर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्व-
युर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“वामंवामं त०—० देवः कुरुती”† । वामदेवस्वार्थम् ।
ऐन्द्रे सुक्ते । अनुष्टुप् । रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता ।
‘वामं वामम्’—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः ; “अभ्यासे भूयांस मयं
मन्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’
तव धनम्, तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरवन् ! यजमान । स हि यार्गं
प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे ।
‘वामं ददाल्यमा’ । यदर्थम्णो ‘वामं’ “वननीयम्” इष्टम्,
आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च ; ‘वामं पूषा’
ददातु । ‘वामं भग.’ ददातु । ‘वामं देवः कुरुती’ ददात्वित्ये-
तदेवानुवर्त्तते । ‘कुरुती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तत्”
एतत् विचार्यते—“कः कुरुती?”—इति । “भगः पुरस्तात्”
‘कुरुती’-शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “अन्वादेशः” सन्निधान-
सामर्थ्यात् ।—“इत्येकम्” आचार्यमतम् । “पूषा—इति अपरम्” ।

* “रथयुर्वेष्टयुरिन्द्र इत्यपि” ड, च ।

† अ० सं० २, १, १२, ४ ।

किङ्कारणम् ? “सः” हि पूषा “अदन्तकः” । आह,—कुत एतत् ? इति उच्यते,—“अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्” । (प्राशिच-
भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूषे पर्याजहुः, तत् पूषा प्राश्रात्,
तस्य दतो निर्जघान ; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा”—इति †) ।
यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कच्छती स्यादिति ।
अकारण सेतत् ;—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्य भविष्यति तस्य तत् ।
अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्ध मकारणम्”—इति न्यायविदः
पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वैव ‘कच्छती’—इत्युच्यते, शब्दसाख्या-
दर्थोपपत्तेश्चेति ॥

“दनः(११४)”—इति श्रुति, अनवगतम् । “दानमनसः”—इत्यवगतम् ।
“दन्तो विश्वं इन्द्र०—कुत्साय रन्धी” ॥ । अगस्त्यस्यार्पणम् ।
हे ‘इन्द्र !’ ‘दनः’ “दानमनसः” एव एतान् अस्माभ्यं ‘विश्वः’
“मनुय्यान्”, “कुरु” “मृधवाचः” “मृदुवाचः” । कस्मात् पुनरेव
मुच्यते ? इतः,—‘यत्’ यस्मात् त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुरः’ मेघपुरः,
‘शारदीः’ शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा ; संवत्सरोऽपि हि शरदित्यु-
च्यते,—“स जीव शरदः शतम्”—इति ‡ लिङ्गात् । ‘शर्म’ सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणपत्रे तु इह ‘मयेष्टनं तदाह’—इत्यधिकं दृश्यते ।

† ग० प० ब्रा० सु० ०१२० । बन्धनीषिडाकर्मैतपाठसु क-पुस्तके नास्ति ।

‡ ‘कच्छती’—शब्द-प्रातिशब्दशास्त्रात् सन्निधिसामर्थ्यात् ‘कच्छती’ भवति ;
एतौ यच्च यच्च प्रतीकत्वेन गृहीतं, तच्च तच्चाप्येव मेघ, मान्यच ।

§ १भा० ४२१ २० ५५० ।

॥ दन्तो विश्वं इन्द्र मृधवाच सप्त यत्पुरः शर्म शारदीदन्तं । कुत्साय रन्धी ॥—इति च० सं० १, ४, १, १ ।

¶ घा० म० ब्रा० १, ५, १० ।

जनानां 'दत्' दारयसि । किञ्च ; 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः,
ताः पुरः 'च्छणोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः' । स्वभाव
एवैष तव लोकाननुगृहीतु मित्यभिप्रायः । किञ्च ; "यूने वृत्रम्" ।
यौतिः स्तुत्यर्थः * । स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' वज्रस्तुतिकर्त्तु
'वृत्रं' धनं† । 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः । यत एव मुपकारे
प्रवृत्तो भवान् स्तोत्रेण मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् ब्रूमेऽस्माक
मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुय्यानि ॥ एव मत्र 'दनः'—
इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यचराण्यथा-
द्वतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारस्यासद्योगे विभज्योदाहृतः ; तथा-
र्थोपपत्तिदर्शनात् । "कुरु"—इत्येतच्चार्यपरिसमाप्त्यर्थं मध्याह्नतम् ।
उत्तरास्तयः पादा हेतुभावेन ; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्व-
नामसम्बन्धात् ॥

"शरासुः (११५)"—इति ‡, अनवगतम् । "संशिशरिषुः"—इत्य-
वगमः । "अवीरा मिव ०—० दिन्द्र उत्तरः" § । पङ्क्तिः ।
ऐन्द्री । इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मिव' "अवला मिव"
अपरिग्रहा मिव । 'माम् अयं' 'शरासुः' "वाल." मूर्खः "संशिशरिषुः"
संशक्तुं मिच्छन् शरीरं तित्यजुरित्यर्थः । 'अभि मन्यते' अभिभवि-
याम्येता मित्येव मन्यते ; चुद्रया बुद्ध्या । नृजपो ऽन्यो वा कश्चित् ;

* १भा० २२१ प्र० १४ ख० (१०) ।

† १भा० २२१ प्र० १४ ख० (१०) ।

‡ १भा० ४५१ प्र० ०५० ।

§ अवीरा मिव मयं शरासुः इति मन्यते । उताह मयि वीरिणीन्द्रपत्नी मयस्य-
स्मा विच्छेदादिन्द्र उत्तरः ॥—इति ५४० सं० ८, ४, १, ४ ।

“नङ्गपेण हीन्द्राण्यभिभवितु मारब्धासीत्”—इत्याख्यानं श्रूयते * ।
 “उताह मस्मि वीरिणी” अथ च तावदस्मि वीरिण्येव । केन च
 पुनर्वीरेण वीरिणी, ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्याहं पत्नी;—‘मरुत्सखा’ यः ‘इन्द्रः’
 ‘विश्वस्माद्’ सर्वस्माद् यश्च ‘उत्तरः’ ‘जगतः’ उद्यततरः प्रभावेन, स
 मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मां मभिभवितु मिच्छतीत्यभि-
 प्रायः ॥ एवमत्र “शरारु.= मंशिशरिपुः”, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥
 । “इदंयुः^(१९९)”—इति †, अनवगत मनेकार्यञ्च । इद मिति
 यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते ।
 ‘युः’—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत मेतत् स्यात् ।
 “नानाधियो वसुयवः”—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाव्यकारो
 निगमं न ब्रवीति । वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—“निगमवशादुक्तार्थं
 भवति पदम्”; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताच्च
 मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’—इत्येषः, “तदर्थं भाष्यते” । आह,—
 किं सुदाहरणम् ? “वसुयुरिन्द्रः”—इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो
 अश्रायि ० — ० प्रयुन्ता” † । सत्यत्र मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ॥ ।

* “शपाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रस्यैते अथ सदताः संविवादं कृत-
 वन्ताः”—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा० ।

† १भा० ४५६४० १९५० ।

‡ पु० १५५४० ८५० ।

§ “इन्द्रो अश्रायि सुभ्यां निरुक्ते षष्ठेषु सोमो दुर्धो नृयूप । अश्रुयुगे-
 रययुर्वसुयुरिन्द्र इन्द्राय चरयति प्रयुन्ता ॥”—इति ऋ० स० १,४,११,४ ।

॥ “अश्रिता इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छद्भयभायतु, सत्य इतीन्द्र एवास्म्य पुत्रोऽजाय-
 तेति ॥”—इत्यनुक्रमणी ।

ऐन्द्रौ । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते । यः
 'इन्द्रः' 'अत्रायि' शृणोति, हिनस्तीत्यर्थः । 'शुद्धः' शुद्धविक्रमः,
 अजिह्वयोधी ; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधौर्वा स्यात् ।
 कः पुनः शृणोति ? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति,
 तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । 'पञ्जेषु' मार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु ।
 किञ्च ; 'स्तोमो न' स्तोम इव । यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश
 इति हि व्यपदेशः ; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् ।
 किञ्च ; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूयः' यः प्रधानः । तस्य किम् ?
 इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान् । 'गव्युः' गोभिः तद्वान् ।
 'वस्युः' अश्वैर्वसुभिः तद्वान् । एवञ्जुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः
 'रात्रेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' दृष्टे । 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण
 दातेत्यर्थः † ॥ एव मत्र 'वस्युः'—इत्ययं यु-शब्दः "तद्वदर्थे" ।
 किङ्कारणम् ? न क्षीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात् ; परिशेषात्
 अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते ॥ ३ (३१) ॥

किं ते क्षण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न
 तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं
 मधवन्नन्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूलं तु "सुध" — इति पाठः । "धीरितिकर्मनाम घोभना धीर्यनाम्"—
 इति च सायणः ।

† नाष्टाद्वितीयद्वतीयाध्यायी द्रष्टव्यौ ।

‡ "रायः" इति मूलपाठः । "रायः प्रयत्न, धनस्य दाता ; 'इन्द्र इव' इन्द्र एव
 यजमानानाम्"—इत्याच च सायणः ।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं
क्रियाभिरिति प्रेक्षा वा नैव* चाशिरं दुहे न तपन्ति
घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कु-
सीदी माङ्गदो मा मागमिध्यतीति† च ददाति तदपत्यं
प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेषुः पण्डको वा पण्डकः
पण्डगः॥ प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव
व्रीडयति ॥ तस्तम्भे॥ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः-
शाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्वन्धयेति
रध्यतिर्वशगमने बुन्द इपुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो
वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२)॥

“कीकटेषु(११०)” — इति ††, अनवगतम् । “किंकृताः” — इति
शब्दसमाधिः, “किं क्रियाभिः — इति” “वा” । “किं तं कृण्वन्ति०
——० अन्धया नः” †† । विश्वामित्रस्वार्थम् । ऐन्द्री । विष्टुप् ।

* “किं क्रियाभिरभिप्रेक्षा नैव” क, ख, ग ।

† “माङ्गदो मा गमिध्यतीति” क, ख, ग ।

‡ “प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः” क, ख, ग ।

§ “पण्डक” क, ख । “पण्डगः” ग ।

॥ “व्रीडयति” क, ख, ग ।

¶ “तस्तम्भे” क, ख, ग । इतिवचनतय ।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५०२० २५० ।

‡‡ अ० सं० १, २, ११, ४ ।

इन्द्र । याः 'कीकटेपु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क सुपकारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदपौत्यभिप्रायः । "नाशिरं दुह्ने, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मं तप्यामानेऽङ्गभावं गच्छन्ति ; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्त्रपि क्रियास्त्रित्यभिप्रायः । यत एव मतो ब्रूमः,—“आ हर नः” ताः गाः ; वयं तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः । किञ्च ; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिर्जीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर ; तदपि न क्रियासु “तत्स्यं” विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः । “प्रमदको वा” नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात् । “पण्डको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् । तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यश्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति ; तस्मात् तावप्युपद्येते । “नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः” । यदेतेषा मन्यतमस्य नौचशाखाप्रसृतस्य नौचवंशप्रसृतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्* । हे 'मघवन् !' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः ॥

एव मच्च 'कीकटाः' “किं कृताः” किं ते कृताः ? इत्येव मभिव्याहारं मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थाऽस्ति ; न ते देवपितृमनुष्याणां सुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” “किं क्रियाभिः ?”—“इति” एवं “प्रेप्साः” ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः ।

* नौचासु शूद्रयोनिपूत्यादिना शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नौचाशाखः ।
* * * । तत्सम्बन्धि धनं नैचाशाखम् ॥—इति अथैव सा० भा० ।

एतस्माच्छब्दमाख्यादर्थोपपत्तेश्च “कीकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः”
—इत्युपपद्यते * ॥

“मगन्दः = कुशीदी”—इत्युच्यते; स हि “माम्”—इयात्
अद्यतनोऽर्थः, अयश्च “आगमिष्यति”—इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि “ददाति” । “तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुशीदिकुलीनः”
तद्वितार्थे प्रः, प्रमगन्दः; ‘प्रक्लृण्वत्’—इति † यथा । “प्रमंदकः”
प्रमादशीलः;—“अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः”—“इति” एवं
“प्रेषुः” नास्तिकः । “पण्डकः” तृतीया प्रकृतिः; स हि “पण्डगः”
पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । “प्रार्दकः”—इति “वा” स्यात्; “प्र”
प्रकर्षेण ह्यसौ “अर्दयति” अज्ञानैः सह स्त्रीत्वेन गच्छति “आण्डौ” ।
कस्मात् तौ “आण्डौ”? “आणी इव व्रीडयति”; तौ ह्यसौ
पण्डको सुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः “आणी इव व्रीडयति”
सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

“बुन्दः^(११८)”—इति §, अनवगतम् । “दपुर्भवति”—इत्यभि-
धेयवचनम् । “भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा”—
इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (३९) ॥

* कीकटो मगधः । तथाहि—“कीकटेषु गया पुष्पा, पुष्पं राजगृहं वनम् ।
अवनस्याश्रमः पुष्पो, पुष्पा नदी पुनःपुना ॥ ”—इति शब्दकल्पद्रुमसूतं वायु-
पुराणवचनम् ।

† प्रक्लृण्वः = कालः ख० सं० १. ४४—१०, प. ४८; ८. ८५ ।

‡ “शाखाः शब्दोतेः”—इत्यादि भाष्य मन्वाध्यात मेव स्थितम् ।

§ १मा० ४५० प्र० २०० ।

तुविष्णं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ॥
 उभा ते बाह्व रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वद्वधा ॥
 तुविष्णं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं
 सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः† उभौ ते
 बाह्व (रण्यौ ‡) रमणीयौ साङ्गाम्यौ वर्दुपे § अर्दनपा-
 तिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ ॥) वा
 मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूर-
 वेधिनौ ¶) वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविष्णं ते ०—० दृद्वधा”—इति** । “निराविध्य ०—
 ० स्वाततम्”—इति”†† च । कुसुतेरार्य भेतद्वद्वयम् । ऐन्द्री ।
 भेतोद्वहती पूर्वा ; गायत्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविष्णं’ “बहुविक्षेपम्”
 बहुनां विक्षेपाणां—, ‘सुकृतं’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते
 तम् ; अथ वा शोभनं कृतम्, ‘सूमयं’ च सुखकरं सुहृदाम् ।
 किम्पुनस्तत् ? ‘धनुः’ । किञ्च ; “साधुर्वुन्दो हिरण्ययः” ‘साधयिता’
 शोभानां शत्रुसङ्घातानां वा ‘बुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्यविकृत
 इत्यर्थः । किञ्च ; ‘उभा ते बाह्व’ उभावपि ते बाह्व, ‘रण्या’

* “बहुविक्षेपं” क, ख, ग ।

† “हिरण्ययः” क, ख, ग ।

‡ भाष्येतत् क-ख-ग-पुञ्जकेषु ।

§ “साङ्गाम्याद्वद्वधे” क, ख, ग ।

॥, ¶ नेभौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पुञ्जकेषु ।

** ख० सं० १, ५, २०, १ ।

†† ख० सं० १, ५, २०, १ ।

“रमणीयौ” स्थायतौ पीनौ च, अथ वा “साङ्गाम्यौ” रणयोग्यौ,
 ‘सुसंस्कृतौ’ समलङ्कृतौ, ‘चदूषे’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि
 गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । ‘चदूषधा’ चद्विति मर्मोच्यते,
 तत्र यौ विध्येते तौ चदूषधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाव्य मत्र न
 सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्टः, ततो योज्यम् * ।
 एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् “बुन्दः = इषुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्क मोदनम् । इन्द्रो
 बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यङ्गिरिभ्य आ धारयत्पक्क
 मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं
 बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (३४) ॥

“निराविध्य०—० स्वाततम्” † । ‘पक्कम्’ बहूनां मेघानां
 मध्ये यः पक्को मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ ।
 विद्धा च तावत् ‘आ धारयत्’ यावन्निरुदकः संवर्त्त इति । कथं
 निरविध्यत् ? इति,—‘बुन्दं’ ‘स्वाततम्’ स्वाश्लष्ट माकर्णकित्वा ।
 एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् “इषु. = बुन्दः”—इत्युपचपते ॥

“वृन्दम् (१९६)” —इति ‡, एतत् पदम् “बुन्देन” एव “व्याख्या-
 तम्” ; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

* “एषा निरुक्त एक सपि पदं विहाय यास्तेन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥”—
 इति सा० भा० ।

† अ० स० ६, ५, ९०, १ ।

‡ १भा० ॥ ५० ४० ६५० ।

“वृन्दारकश्च” ‘वुन्देन’ एव “व्याख्यातः” । हस्तौ वृन्दारकः
प्रकरणवशादान्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य क मप्यहे यत्समञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे
हव्यवाहम् ॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य क मप्यन्न †
मभिवहति यत्समञ्जुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासे-
मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह
मुख मूर्खोतेर्दृष्टोतेर्वा । महत्तदुत्वं स्थविरुं तदासी-
दित्यपि निगमो भवत्युवीस मपगतभास मपहृतभास
मन्तर्हितभास ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

“किः(१९०)”-इति १, अनवगतम् । “कर्त्ता”-इत्यवगमः ।
“अयं यो होता-—० हव्यवाहम्” ॥ । अचौकस्याग्नेर्विशेषां
देवानां संवादसूक्तम् ॥, तत्रेयं विश्वेदेवानां मार्षम् । आग्नेयौ ।

* यम० को० १, १, ८; १, १, ११९; १, १, ११ । “वृन्दारकः” सुरे पृथि-
मनोज्ञयेष्ठयोस्त्रिषु—इति मेदिनी ।

† “क मप्यहेऽन्न” ण, च ।

‡ “मन्तर्हितभास” क, ख, ग ।

§ १भा० ४५० प्र० १८ पं० ।

॥ अ० सं० ८, १, ११, १ ।

॥ अचाद सायणः,—‘सूक्तत्रयोक्तार्यं नैतिरोयत्रास्तुतम् । ‘अग्नेस्तपो ऋषांघो
धातर आघन्, ते देवेभ्यो रथं यदन्ताः प्राप्नोषन् सोऽग्निरभिधेदित्यं वावस्य आर्ति
मा रिष्यतीति च निष्ठायत सोऽप्य प्राविशत् न देवा प्रैग मेऽग्नित्यादि (नै० सं०
११ १०) ।

‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ आह्वाता देवानां पृथिवीम्यानः । किं तस्य ? इति—‘किः उ सः’ ‘यमस्य’ भगवत आदित्यस्य ; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते । तदुक्तम्,—“एष प्रातः प्रसुवन्ति, तस्मात् प्रातर्वोपतिष्ठन्त इति * । “यस्मिन् वृत्ते सुपलाशे (सू० सं० ८, ७, २३, १.)”—इत्यस्या मृचि यमत्व मादित्यस्य वक्ष्यति † । किञ्च ; ‘कम् अपि ऊहे’ “क मयन्नम् अभिवहति” । “कम्”—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय सेवाभिवहति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हर्विलक्षणं ‘समञ्जन्ति’ “समञ्जुवन्ति” ‘देवाः’ । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः । किञ्च ; अय मेव ‘अहरहः’ अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उदोध्यमानो महान् ‘जायते’ । ‘मासिमासि’ जायते पितृयज्ञेषु, “अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ “निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषा वोढार मित्यर्थः । एव मच शब्दमाख्याद् ‘यमस्य’-इत्येतस्माच्च पठौयोगात् ‘किः’-इत्यस्य “कर्त्ता”-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

“उत्तवम् (१९१)”-इति ४, अनगतम् । ‘जरायु’-इत्यवगमः । “ऊर्णोतेः”-इति धातुनिर्देशः । ‘ऊर्णम्’-इति स्यात् । “वृणोतेर्वा” स्यात् ; तेन हि गर्भ आवृतो भवति । “मृहत्तदुत्तवम्” ०—० स्तुत्वा

* “अग्निर्वैश्वानरा प्राच्यावपत्, तस्य यदेतसः प्रथमं मुददीप्यत, तदसावादित्यो-
भवत्”—इति च रे० प्रा० २, २, १० ।

† प० दै० का० १९, २, ८ ।

‡ १भा० ४०८ प्र० (१४) द्रष्टव्यम् ।

§ १भा० ४५८ प्र० २५० ।

देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उत्वं’ जरायु ‘आसीत्’;
‘स्यविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत् । येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आहतः, हे
भगवन् ! अग्रे ! ‘प्रविवेशिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’ ।
किञ्च ; ‘विद्याः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः !’ ‘वज्रधा’ अनेकेषु
अभिधानेषु वर्तमानाः अपगच्छत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः
तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उत्वं’-
शब्देनोच्यते, आवेष्टनसम्बन्धादित्युपपद्यते ॥

“ऋवीसम्(१११)”-इति † , अनवगतम् । “अपगतभासम्”-
इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । ‘पृथिवी’-अभिधेया ; सा हि क्षण-
च्छाया ‡ । तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते
॥ ७ (३५) ॥

हिमेनाग्निं घ्नंस मवारयेथां पितृमती मूर्जं मस्मा
अधत्तम् । ऋवीसे अत्रिं मश्विनावनीत् मुनिन्यथुः
सर्वगणं स्वस्ति ॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्नंस महर्-
वारयेथा मन्त्रवतीं चास्मा † ऊर्जं मधत्त मग्नये योऽय
ऋवीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौपधिवनस्पतिष्वसु त मुनि-
न्यथुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाङ्गुणश्च यदृष्ट

* मुदतदुत्वं स्यविरं तदासीत् नावेष्टितः प्रविवेशिथापः । विद्या अपगच्छद्
वज्रधा ते अग्रे जातवेदस्तुन्वो देव एकः ॥”-इति ऋ० सं० ८, १, १०, १ ।

† १भा० ४५८ प्र० ७ पं० ।

‡ “क्षणरच्छाया” क । “ऋवीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्तमृष्टे”-सा०भा० ।

§ “वाप्रा” ग ।

ओपधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं
तेनैतौ * स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६० ६० ॥

“हिमेनाग्निं ० — ० सर्वगणं स्तुति” † । कवीवत आर्यम् ।
त्रिष्टुप् । अश्विनौ । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । हे अश्विनौ !
‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रबद्धं “मीकान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘घंसम्’
“अद्.”-लक्षणम्, इमांस्तोकान् दिधत्त मिव, युवाम् ‘अवारये-
याम्’ । वारयित्वा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्न-
सहिताम्, ‘जर्जम्’ आज्यलक्षणां, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अष्टौ’ अग्नये
धविर्भाजे ; वर्षानुषष्टपूर्विकया ओपधिनिष्यत्त्या । किञ्च ; “स्ववी-
शे अग्निं मश्विनार्चनीतम्” युवा मेव हे ‘अश्विनौ ।’ “योऽयम्”
‘स्ववीशे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु
उपनिहितानि तिन्दुकादौनि पच्यन्ते, य मवेक्ष्योक्तम्,—“स्ववीश-
पकं नाश्रीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथु’ युवाम्, ओपध्याद्य-
न्तर्वर्तिन मोपध्यादिरूपेणैव । ‘सर्वगण’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव
ह्यय मनेनौपध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वनामभिः अभिधीयते, अग्नेः
सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कम्पुनरथे पुरोधाय उन्नियथुः ? इति,—

* ‘तेनैतौ’ क, ख, ग ।

† अ० सं० १, ८, ९ ।

‡ “अग्निर्वै देवयोनि, सोऽग्नेर्देवयोन्या आकृतिर्य सग्नय विरच्यशरीर उल्लेः
स्वमेकोक मेयतीति”—इति, अग्नि सर्वा देवताः—इति च रे० प्रा० १, १, ९ ।

‘स्वस्ति’ स्वस्वयनायास्य जगतः ; औपधाद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गयत ॥ एव मत्र ‘स्ववीस’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्” ; स हि गण्यते ब्रह्मसंयोगात् । “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव ; अत्रापि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः
इति । निगमप्रसक्तं नेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाव्यकारः समस्तार्थं माह,—“यद् दृष्टं
औषधयः उच्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” सोऽश्वि-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

इति निरुक्तदृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †) ,

षष्ठः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्गुरुस्य कृतौ

ऋज्वर्यायां निरुक्तदृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः †) समाप्तः ॥ ६ ॥

* “अचेद माख्यानम् ।—अत्रि गृहि ससुरा गतद्वारे पीडायन्वगृहे प्रवेष्ट
गुणाग्निनावाधियत । तदानीं तेन ऋषिणा क्षुतावश्विनावग्निं सृक्केनोपशमय्य तस्मात्
पीडायन्वगृहादविकलेन्द्रियवर्गं सप्त निरगमयता मिति ॥”—इति स्वचैव
सा० भा० ।

†, ‡ १भा० १४१५० “॥” द्रष्टव्यम् ।

^१ (त्वमग्नेऽलातृणउद्दृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरह-
^० ^८ ^८ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३}
 मस्मेतेश्रायन्तद्रवाश्रवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुधतां-
^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०}
 अध्वरेऽस्तिहिवोऽसूतेप्रवोच्यास्तुप्रस्तुज्जेतुज्जेयोअस्मा-
^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७}
 अस्माद्दुतन्नस्तुरीपंहिनेतामत्रोमात्वानपापासोयवं-
^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४}
 दृकेणजीवानोवतोधेनुंनोऽरायिकाणेवामंवामंकिन्तेतु-
^{३५} ^{३६} ^{३७}
 विक्षन्तेनिराविध्यदयंयोहिमेनाग्निं षट्त्रिंशत् ॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वपटके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणे-
 दृशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्याताति ॥ †)

(नैगमं काण्ड समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्हः समाप्तः ‡ ॥

* १भा० १४६ पृ० “***” द्रष्टव्यम् ।

† यथोक्तं एतिह्यतोऽस्य दुर्गाचार्येण, परं सध्यायसमाप्तिखण्डक मित्तीत्यादि-
 वाक्यादनन्तरं भवति क-ग-घ-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-न्याय्यारम्भोपक्रमे; घ एव
 सम्यगित्यस्माकम् ।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैष पाठो दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किं भवि ।

‘स्वस्ति’ स्वस्त्वयनायास्य जगतः; ओषध्याद्यभावेन हि सर्वं मेव जग-
दभङ्गयत ॥ एव मत्र ‘स्वस्ती’-शब्देन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्”; स हि गण्यते वज्रसंयोगात् । “गुण-
गुणोऽपि गणनादेव; अत्रापि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रि-
इति । निगमप्रसक्त मेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थं माह,—“य-
ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्” से-
नोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम् । “तेन” माहाभाग-
रूपेण “एतौ” अश्विनौ मन्त्रदृक् “स्तौति” * ॥ ८ (३६) ॥

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मर्थपत्य† मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स भन्तो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आंध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* अ-पुस्तके तु अतिस्तुत्यायाय एवात्र सप्तमनेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तथैवानेकाद्यायाः। परं तत्र समीचीनम्; निघण्टो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परिशिष्टरूपत्वान्, तदुपक्रमे एव 'व्याख्यातं दैवतम्'—इति दर्शनाच्च दैवतकाव्या-क्षकोत्तरषट्कात्परमेव तस्य निवेद्यो न्यायः।

† "मर्थपत्य" च, घ-नाम-इतिपुस्तके च।

(.इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥



॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तदैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मर्थपत्य† मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आंध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* अ-पुस्तके तु इतिस्तुत्याध्याय एवात्र सप्तमत्वेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च मयै-
वानेकावाप्याः। परं तत्र समीचीनम्, निषण्णो तन्मूलदर्शनाभावेन तस्य परि-
शिष्टरूपत्वात्, तदुपक्रमे एव “आख्यातं दैवतम्”—इति दर्शनाच्च दैवतकाव्या-
हकोत्तरषट्कात्परमेव तस्य निवेद्यो न्याय्यः ।

† “मर्थपत्य” च, घ नाम इतिपुस्तके च ।

॥ ॐ नमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मस्यानुदैवतं तद्भवति, यस्याय मादिः “अथातो दैवतम्” इति । (यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि) द्वयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः †; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-सुतिभागदेवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि च पुनरमूनि समाम्नातान्यस्मिञ्छास्ते अग्न्यादीनि देवपत्यन्तानि ‡ । अतस्तद्व्याचिख्यासयेद मारभ्यते ।— ॥) “अथातो दैवतम्”—इति । ‘अथ’-शब्दोऽधिकारार्थः । ‘अतः’-शब्दः क्रमे, हेतौ वा । प्रकरण-द्वयादनन्तरं मिदं भवत्यं समाम्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्यं मित्येवं क्रमे; दैवतं मन्त्रेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्, देवतापरिज्ञानानुवद्भस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं सतत्त्वं पुनस्तदैवतं प्रकरणम्? इति, उच्यते,—“तद्यानि ० — ० मित्याचक्षते” । ‘यानि नामानि प्राधान्यसुतीनाम्’ अग्न्यादीनां देवपत्यन्तानां ‘देवतानां’, ‘तद्’ दैवतं प्रकरणम् ‘इति’ एव माचार्याः ‘आचक्षते’; निरुक्ता हीयं मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* एष पुरुषपाठ एव, अन्यत्रान्यत्र तु लोखकादिभेदेन मङ्गलाचरणभेदः, स च सम्यगवत्येव, दृष्टिलतो मङ्गलाचरणस्यादावेवैकत्र (१भा० १२०) ।

† क-ग-घ पुरुषकेचित् पुरस्तादेवैव पाठ (१८२ २० ८५०) ।

‡ १भा० १४५—१४६ प्रष्टयोर्द्वयोः ।

§ १भा० ४५८ प्रष्टाम् ४८० प्रष्टान्ताम् ।

॥ नाप्येवैवोपक्रमस्य क-ग-घ-पुरुषकेषु ।

“सैषा देवतोपपरीक्षा” । सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैषण्टुक मिदं देवतानां मप्राधान्येनेदं मिति—“तद्यानि नामानि प्राधान्यसुतीनां देवतानां तद् दैवतं मित्याचक्षते, तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”—इति प्रतिज्ञाता*, सा, इदानीं प्रकरणद्वये† निर्णिके यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षण-सतत्वोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा; वर्तिय्यत् इति वाक्यशेषः । इदं मिहोक्तम्,—प्राधान्यसुतिभाञ्जि यानि देवताभिधानानि, तत्समुदायो दैवतं प्रकरणम्‡, तद् व्याख्यास्यामः इति §) । तस्य पुनरियं मेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्सुत्युदाहरण-तन्निर्वचनानि ॥ ॥

तत्पुनरेतत् सर्वमपि मन्त्राधिदैवतलक्षणं मनुस्का न शक्यं व्याख्यातुम् ¶, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विदिधारयिषया ब्रवीति;—“यत्काम०—० भवति” । यदर्थवन्तु कामयमानः, ‘हृषिः’ ‘यस्यां देवतायाम्’ अभिष्टुतायाम्, ‘आर्यपत्यम्’ अर्थपतिभाव मात्मनः ‘इच्छन्’ अमुक्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४२ प्र० ७५० (१ख० १पा० १ख०) ।

† तच्च प्रकरणद्वयम्, पूर्वपट्टकान्तर्गतं, पूर्वभागान्तर्गतं पूर्वाङ्गोक्तं, वा नैषण्टुक नैगमश्च नाम १भा० ७५०—१भा० १८२ प्र० ३८५५५ ।

‡ निषण्टुपञ्चमाभ्यासात्मकम्, यच्चैव अन्यत्वादीनि देवप्रत्ययानि देवताभिधानानि समावृत्तानि । १भा० ४५८—४८० प्र०) ।

§ नास्त्येष पाठ घ-पल्लके ।

¶ तच्चेदं देवतोपपरीक्षणं ह्यौषधादानम् ततश्च “अद्यातोऽनुक्रमिष्याम” इत्यारभ्य विवक्षता व्याख्या नमु ।

¶ इ—१भा० (११८ प्र०) १ख० १पा० १ख०, (१८८ प्र०) १ख० १पा० ४४० ।

मनुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'स्तुतिं प्रयुक्ते',
'तद्देवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' * । एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम् । एतेन
लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्यम् । अथ वा देवताया मस्यार्थस्येयं
देवता दातुं समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुक्ते येन मन्त्रेण, सा
प्राधान्यस्तुतिभाग्देवता । सा पुनरियं स्तुतिः, चतुर्विधा;—नाम्ना,
बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति; "स्तुतिर्नामरूप-कर्म-बन्धुभिः"—
इत्युक्तम् ॥

एव एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजुंषि;
तासु हि विज्ञातासु यजुंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति † । तस्मादृच
एव पुरस्कृत्य ब्रवीति;—"तास्तिविधा एव";—इति । याः काश्चन
सर्ववेदेषु 'एव'; 'ताः' सर्वा अपि 'चिविधाः' एव भवन्ति ॥

तद्यथा;—"परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिकवयः"—इति ॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति,
उदाहरणैश्च दर्शयति । 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृतानां मृषा
मेतल्लक्षणं भवति;—"परोक्षकृताः ०—०—० द्याव्यातस्य" ॥ १ ॥

* "स मन्त्रोऽयं भवति"—ख-नाम ह० ।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु देवताध्यायनाम देवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं
पञ्चमं ब्राह्मणमेव विद्यते । तथा हि तस्मैव ब्राह्मणपत्रस्य भाष्यञ्च भूमिकाया माच
सायणः,—“तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थापत्तारो व्याख्याताः पुरा । देवताध्यायपञ्चमसु प्रत्यो
व्याक्रियतेऽधुना ॥ साम्नां निधनभेदेन देवताध्यायनादयम् । ग्रन्थोऽपि नामतोऽर्थो
देवताध्याय उच्यते ॥”—इत्यादि । तस्य हि ब्राह्मणस्येदं मारुतवाक्यम्,—“अग्नि-
रिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्तथाऽहिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी”—इति । “एता
सामदेवता इति शेषः”—इति च तदुक्त्याख्याने सायणोऽर्थम् ।

‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मित्राग्निर्नो
 बृहदिन्द्रैरेते तत्सवो वेविपाणा इन्द्राय सामं गायतु
 नेन्द्राहुते पवतु धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वैच
 मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयो-
 गास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र बलादधि ।
 वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो
 भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिद्व्यद्वि
 शंसत् कणा अभि प्र गायतोप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वं
 मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतेन
 सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथैतान्युदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्तष्वपि विभक्तिषु इन्द्रो
 दिव इत्येवमादीनि ;—

“इन्द्रो दिवः—० इन्द्रः”† । रेणोर्वैश्यामिवस्त्रेय मार्यम् ।
 ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । सूर्यस्त्येकाहनिष्केवल्ये विनियुक्ता । ‘इन्द्रो दिवः’
 ‘ईशे ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘पृथिव्याः’ ईष्टे । ‘इन्द्रः’ एव ‘अपाम्’
 ईष्टे वर्षकर्मादिना । ‘इन्द्रः’ एव ‘पर्वतानां’ मेघानाम् ईष्टे । ‘इन्द्रः’
 एव ‘वृधाम्’ अतिप्रवृद्धानां मपि भूतानां भीष्टे । ‘इन्द्रः’ एव

* इ-च-पुस्तकयोर्नोच खडसमाप्तिः ।

† “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपा मिन्द्र इत् पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधा
 इन्द्र रश्मिपाणा मिन्द्र चेमे धामे इत्य इन्द्रः ॥”—इति अ० सं० ८, ४, १५, ५ ।

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तद्वता मीष्टे । 'इन्द्रः' एव हि 'योगे' अर्थसंयोगे प्राप्तव्ये, 'जेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'हव्यः' आज्ञातव्यो नान्यः कश्चित्समर्थः एतत्कर्त्तुं मित्यभिप्रायः । प्रथमाया मेतदुदाहरणम् । इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीश इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तम-पुरुष इति ॥

“इन्द्र मिदु०—० रनूषत”* । मधुच्छन्दस आर्घम् । महा-व्रते महदुक्थे शिरसि शस्यते । हे 'गायिनः' सामगाः ! 'इन्द्र मित्' इन्द्र मेव यूयं वृद्धता साम्ना† अभियुत । यूय मपि हे होतारः ! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्केर्हग्भिः मन्त्रैः‡ इन्द्र मेवाभियुत । यूय मपि च हे अध्वर्यवः ! इन्द्र मेव 'वाणीभिः' वाग्मिर्यजुर्मयीभिः§ 'अनूपत' अभियुत । द्वितीयाया मेतदुदाहरणम् ॥

“इन्द्रेणैते०—० मुदाहरे” । इति तृतीयस्या मुदाहरणम् । व्याख्यातः शेषः ॥ ॥

“इन्द्राय०—० पनुस्यवे” ¶ । नृमेधस आर्घम् । सात्रिकेष्वहःसु सोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता ।

* “इन्द्र मिदु गायिने१ वृद्धिन्द्र मर्केभिर्अर्किणः । इन्द्र वाणी१ अनूपत ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १२, १ ।

† “त्वा मिदि हवामहे (ऋ० सं० ४, ०, १०, १.—सा० सं० इ० आ० १, १, ५, १).”—इत्यस्या मधुपत्रेन वृद्धवामकेनेत्यर्थः । तत्र साम चरणगाने (१, १, १०) द्रष्टव्यम् ।

‡ “अध्वर्येमन्त्रैः” च । “अर्के। मन्त्रो भवति”—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् ११४० ।

§ १भा० ०४३० १च० ११ख० (११) ।

॥ पु० १५८३० (१च० १पा० १ख०) द० ।

¶ “इन्द्राय सामं गायन् विप्राय वृद्धवे वृद्धत् । धर्मं हर्ते विप्रयिते पनुस्यवे ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

हे उद्गातारः ! 'इन्द्राय' वृहत्साम 'गायत' । 'विप्राय' मेधाविने
'बृहते' महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे'
पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते । चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम् ॥

"सूर्यस्येव—किं च न" * । रेणेर्वैश्वामित्रस्येव मार्षम् ।
पावमानी सौमी । जगती । यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयि-
त्वः' द्रावणशैला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणशैलाः ।
किञ्च ; 'प्रसुपः' प्रसृता एतैर्हृत्विग्भिः 'साक्रम' इन्द्रं प्रति 'ईरते'
गच्छन्ति इत्यर्थः । गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्त्ववयवाः
'परिमर्गासः' 'आशवः' परिसृताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं
पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यश्रुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्मात् पुन-
रेवं क्रमः ? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां
सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम'†) 'पवते' पूयते ‡ । तस्मादेवं
क्रमश्चे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति । पञ्चम्या मेतदुदाहरणम् ॥

"इन्द्रस्य नु—पवतानाम्" § । हिरण्यस्रपस्येव मार्षम् ।
निष्केवस्ये शस्यते । 'इन्द्रस्य' अहं 'वीर्याणि' वीरकर्माणि 'प्रवोचम्' ।
'यानि' 'चकार' 'प्रयमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः । 'वज्री' वज्रसंयुक्तः ।

* "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्वेन सत्परासः प्रसुपः साक सौरते । तन्तुं ततं
परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन ॥"—इति ऋ० सं० ७, १,
११, १ ।

† "इन्द्रस्य धामो यद्वयत्नं च "अष्टाद्विन्द्रस्य—प्रिया धामानि (य० वा०
सं० ११, ४०)"—इति मन्त्रवर्षादु गम्यते ।

‡ 'इन्द्र वज्रयित्वा अन्यदेवमरीरं प्रति गच्छतीति वा"—इति ख०टोप्पनी ।

§ "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रयमानि वज्री । अष्टाद्विन्द्रं मन्त्र-
पक्षतर्द्धं प्र वृषणे अभिनृत् पवतानाम् ॥"—इति ऋ० सं० १, १, २६, १ ।

‘अहन् अहिम्’ घ्नन् मेघम् । ‘अनु ततर्द अपः’ वर्षार्थं पुनः पुनश्च
‘प्राभिनत्’ । ‘वक्षणाः’ उदकवह्निगिराः ‘पर्वतानाम्’ मेघानाम् ।
एवमादीनि वीर्याण्यह मिन्द्रस्य प्रवोच मिति । पष्ठ्या मेतदुदाह-
रणम् ॥

“इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्थिवा उत । त्य मू पु
गृणता नरः ॥”—इति । हे स्तोतारः । ये दिव्याः कामाः, ये च
पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः; तं प्रार्थयत; स हि कामाना
मीष्टे । ‘त्य मू पु’ तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं ‘गृणत’ स्तुत, हे ‘नरः!’ ।
सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षतमन्त्रलक्षणं मुच्यते; तदधिकारार्थोऽयम् ‘अथ’-
शब्दः । “अथ प्रत्यक्ष०—०सर्वनाम्ना” । ‘मध्यमपुरुषयोगाः’
मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षताः । ‘त्व मिति
चैतेन सर्वनाम्ना’ संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षताः । यत्र त्व मित्येवं श्रूयते,
तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः * ; यत्र तु मध्यमः
पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि ‘त्वम्’—इत्येतत् सर्वनामाध्याहा-
र्यम्; सम्बन्धिश्चत्वादनयोः । “त्व मिन्द्र वलादधि”, “वि न इन्द्र
मृधो जहि”—“इति” चैते उदाहरणे ।—

“त्वमिन्द्र०—०दृषेदसि”† । देवजामयः सुक्तं ददृशुः ।

* “मध्यमपुरुषयुक्तं साध्यान्त मध्याहार्यं मित्यर्थः”—इति ख-टीप्पणी ।

† “त्व मिन्द्र वलादधि सप्तसो ज्ञानं चोजस । त्व दृष्टुन् दृषेदसि ॥”—इति
च० सु० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महारात्रिके पर्याये प्रशस्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र' !
'त्वम्' 'बलादधि जायसे' 'सहसः' अभिभवनसमर्थात् *, 'ओजसः'
तेजसः † । किञ्च ; त्वं हे 'वृषन्' वर्णितः ! 'वृषा अग्नि' वर्णिता
असीत्यर्थः ॥

“वि न इन्द्र०—० तमः” † । शासस्य भारद्वाजस्येय मार्पम ।
वैमृधस्य हविषो याज्या । हे 'इन्द्र' ! 'वि जहि' 'नः' एतान् 'मृधः'
मृधकर्त्तृन् १ शत्रून् । किञ्च ; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'वृत्-
न्यतः' येऽस्माभिः सह वृत्तन्यन्ति, वृत्तनां कर्त्तुं मिच्छन्तीत्यर्थः ।
किञ्च ; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपचपयितुं मिच्छतीत्यर्थः ।
तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नाशयेत्यर्थः ॥ ॥

“अयापि०—० स्तोतव्यानि” । युगप्रयोगैर्हि कश्चित् स्तोतारः
सम्बध्यते । तद्यथा,—“मा चिदुन्यद् वि शंसत”, “कण्ठा अभि प्र
गायत”, “उप प्रेतं कुशिकायुतेयध्वम्”—इति चैतान्युदाह-
रणानि ।—

“माचि०—० शंसत” † । प्रगायस्येय मार्पम । वृद्धती । वृत्ता-

* “‘सहस’ परेषा सभिभावकाद् ‘बलात्’ ‘अधि’ ‘जातः’ अचि । अधिः
पञ्चम्येयानुवादकः । वृत्तादिबधहेतुभूताद् बलादेतेष्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः ।”
—इति सा० भा० ।

† “ओजस ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि ॥”
—इति च सा० भा० ।

‡ “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ वृत्तन्यतः । यो अस्मा अभिदासत्यधरं
गमया तमः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ “सङ्ग्रामकारिणः”—इति सा० भा० ।

॥ “अधरं निष्कृष्टम्, तमः अन्तःकरणं मरणलक्षणं गमय प्रापय”—इति सा० भा० ।

¶ मा चिदुन्यद् वि शंसत सखायो मा रिपयत । इन्द्र इति स्तोत्रा वृत्तं
सखा सुते मङ्गलम्या च शंसत ॥”—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १ ।

शीतिषु विनियुक्ता । हे स्तोतारः ! 'सखायः !' 'मा' 'अन्यत्' किं
'चित्' अपि 'शंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः । 'मा' च 'रिषण्यत'
चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम् * । किन्तुहि ? 'इन्द्रम् इत्'
इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत । 'सचा' सहभृताः, एतस्मिन्
'स्तुते' सोमे । 'मुञ्जः' मुञ्जश्च हे होतारः ! उक्त्यानि 'च' 'शंसत' ॥

"क्रीळं वः०—०गायत"† । कण्ठस्थेय मार्षम् । क्रीलौनस्य
हविषो याज्या । 'क्रीळं' शत्रून्पि दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम्†,
'मारुतं'‡ 'शर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यत्र; स्वप्रभावयुक्तं
मेवेत्यभिप्रायः, 'रयेशुभं' रये स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्ठाः' मेधाविनः
कृत्विजः ! ॥ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि ॥

"उपप्रेतं०—०ष्ट्रिधियाः ॥ । विश्वामित्रस्थेय मार्षम् । हे
'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार कृत्विजः ! ** 'उप प्र' 'इत' गच्छत । 'चेत-

* "मा रिषण्यत । मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्त्वोच्चारणेन हवीपघौषा
मा भवत"—इति सा० भा० ।

† "क्रीळं वः शर्द्धो मारुतं मनर्वाणं रयेशुभं । कण्ठा अभि प्रगायत ।"—
इति ऋ० सं० १, २, ११, १ ।

‡ 'क्रीलनशीलम्' ग, घ । "क्रीडु विदारे (भू० य०), पचायच् ।"—इति "वि-
चरणशीलम्"—इति च सा० भा० ।

§ "मरुतां सम्मन्त्रि * * * यद्वा समूहार्थेनुदात्तादेरब्ज"—इति सा० भा० ।

॥ "कण्ठगोत्रोत्पन्ना मरुपय । यद्वा मेधाविनः कृत्विजः"—इति सा० भा० ।

॥ "उप प्रेतं कुशिकायेतपध्व मयं" रावे प्रमुञ्चता शुदासः । राजा ह्यं
जद्वनत् प्रागप्रागुदगथा यजाते वरु चा ष्ट्रिधियाः ॥"—इति ऋ० सं० १, २,
११, १ ।

पुचा"—इति सा० भा० ।

यध्वम्' विजानीध्व मेतद्,—यथैषः 'राजा' 'दत्तं' शत्रुं 'जह्वन्त'
 'हतवान्, सर्वासु दिक्षु', 'अथ' एवं सर्वहन्ता अभिचो भूत्वा 'वरे'
 श्रेष्ठे प्रदेशे 'पृथिव्याः' ('यजाते') यजते । ते यूय मेतद् विज्ञाय
 उपप्रगच्छत । उपप्रगत्य चैत माश्वमेधिकम् 'अश्वम्' 'मुञ्चत' उत्सृजन्,
 विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधयागाय । योऽय मेतस्मिन् 'सुदासे' †
 कल्याणदाने यजमाने वर्त्तते ॥

एव मेतेषु युग्मद्वयपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्तोतारः स्तोतव्यानि
 . 'तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिषम्बन्धीनि । एवंश्लेषं
 मन्त्रजातं मुपेक्षितव्यम् ॥

“अथा०—योगाः” । उत्तमेन पुरुषेण या उक्ताः,
 ता आध्यात्मिक्यः । “अह०—नाम्ना” या उक्ताः, तास्य आध्या-
 त्मिक्यः । अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमान-
 मपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तम-
 पुरुषसम्बद्धं माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमानं मपि 'अहम्'—
 इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठी लवस्तूक्तं वागाम्भृणीय मिति(२६)

* मन्त्रस्नानां “प्राक् क्षपाक उदक”—इत्येतेषां मेव पदानां व्याख्यानं मेतत् ।
 सायणस्तु ‘पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु’ व्याचष्टे, समीचीनतरङ्गमेतत् ।

† ‘राये’—इत्याख्यातं मेव धितम् । सायणस्तु ‘दिग्विजयेन धनलाभाय’—
 इत्यर्थं कृतवान् ।

‡ ‘सुदासः’—इत्येव मूलपाठः । ‘पैञ्चजन्यं राक्षः’—इति च सायणीयोऽर्थः ।

§ इदं च द्वितीयपक्षसमाप्तिः ४-प-पुच्छकयोः ।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्यश आ-
 ध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशोर्वाद इन्द्रस्य
 नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* इथाप्या-
 शीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा
 मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतद्वहुल माध्वर्यवे
 याज्ञेपु च मन्त्रेष्वपि शपथाभिशापौ । अद्या मुरीय
 यदियातुधानो अस्मि । अधा स वीरैर्हृशभिर्वि यूया
 इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा । न मृत्युरासीद्-
 मृतं न तर्हि । तमं आसीत्तमंसा गूल्ह† मग्रे । अथापि
 परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् । सुदेवो अद्य प्रपतेदना-
 दत् । न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दा-
 प्रशंसे । केवलाघो भवति केवलादो । भोजस्येदं पुष्क-
 रिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च ह्यपि प्रशंसा
 चैव मुच्चावचैरभिप्रायैर्कर्तृपीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

“यथा एतद्” उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—“इन्द्रो०—
 मिति” एवमादि । एव मय्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षित्या ।

विकुण्डा नाम आसुरौ बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेना-
 पत्यत् मिन्द्र आ जगाम ; स विकुण्डो नाम बभूव । तस्यात्मस्तुति-

* “यथैतस्मिन् सूक्ते” ८, ५ ।

† “गूल्ह” ८, ५ ।

संयुक्तं सेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत्*,—“अहं०—०भोजनम्” † ।
 ‘अहम्’ एव ‘भुवम्’ अभवम् ‘वसुनः’ धनस्य ‘पूर्व्यः’ प्रथमः ‡ ‘पतिः’ ।
 किञ्च ; साम्प्रतं मय्यहं सेव पतिः । ‘अहम्’ एव च शत्रुभ्यः सकाशात्
 समस्तानि ‘धनानि’ ‘जयामि’ ॥ ‘शयतः’ नित्यकालं सेव । किञ्च ;
 ‘माम्’ एव ‘हवन्ते’ आकलयन्ति ‘पितरं न’ पितरं मिव, तासु तास्वार्त्तिषु
 ‘जन्तवः’ मनुष्याः । किञ्च ; ‘अहम्’ एव ‘दाशुपे’ दत्तवते हवींषि,
 यजमानाय ‘विभजामि’ यथाहं ‘भोजनम्’ धनं मित्यर्थः ॥

“इति वा०—०प्रा मिति” ॥ । लवभूक्ते स एव लवो ब्रवीति,
 —(“इति वा इति”) एवञ्चैवञ्च ‘मे मनः’ वर्त्तते । आह,—कथम्?
 इति । उच्यते,—‘गां मश्वम्’ गां च अश्वं च ‘मनुयाम्’ समोजयेम्
 एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति
 किमर्थं धूते ? ‘कुविद्’ बज्रं अहं ‘सोमस्य अपाम्’ इति ॥

* “अहं भुव मित्येकादशर्थे पठ्यते । पूर्वोक्तोक्तं सप्तगुणा कृतो हृष्टः सन्नि-
 दमादिस्तुतयैश्च स्वयं मात्मानं मशोत् । तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् ‘यस्य
 वाक्यं स हृषि’—इति परिभाषयेन्द्र हृषि ; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च कृत्यमानत्वाद् ‘या
 तेनीयते सा देवता’—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता ।”—इति सा० भा० । सप्तगुः
 यादिरसः ।

† “अहं भुवम् वसुनः पूर्व्यस्यतिरुहं धनानि चं जयामि शयत । मां हवन्ते
 पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे विभजामि भोजनम् ।”—इति श्व० सं० ८, १, ५, ११ ।

‡ “पूर्व्यः मुख्याऽसाधारणः”—इति सा० भा० ।

§ “स मित्यकौभवि, सह जयामि”—इति सा० भा० ।

॥ “इति वा इति मे मनो गां मश्वं मनुयामि मिति । कुविद् सोमस्याप्रा मिति ॥”
 —इति श्व० सं० ८, १, ११, ११ । “इति वा इति यथोदशर्थे सप्तमं स्तुतं गायत्रम् ।
 इन्द्रो लवरूपं मात्मानं सोमपानं कुर्वन् तदानीं यपिभिर्दृष्टः सन् मात्मानं मनेन
 स्तुतनासायौत् । लवो लवरूपापन्न इन्द्र हृषि, स एव देवता ॥”—इति सा० भा० ।

“अहं रुद्रेभिः०—० मृशिनो भा” * । वागामृणीये वागेव
ब्रवीति † । ‘अहम्’ एव ‘रुद्रैः’, ‘वसुभिः’, ‘आदित्यैः’, (‘विश्वदेवेः’)
विश्वेभ्य देवैः सह भूता ‘वरामि’ स्तुतिरूपेण । ‘अहम्’ एव (‘मित्रा-
वरुणा’) मित्रावरुणौ (‘उभा’) उभावपि, ‘इन्द्राग्नौ’, (‘अश्विना’)
अश्विनौ च (‘उभा’) उभावपि ‘विभर्मि’ हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-
सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः ॥

“परोक्षकृताः०—० प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः”, भूयिष्ठाः शाखा-
न्तरेषु बहवः ; “अल्पशः” कश्चित् “आध्यात्मिकाः” लक्ष्यन्ते ।
आत्मानं मेव स्तोतव्यं मधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्तदहं शास्त्रे आध्या-
त्मिका उच्यन्ते ॥

“अथापि” कश्चित् “स्तुतिरेव भवति”, “नाशीर्वादः” ; तत्र
पुनराशीर्वाज्याः । किं कारणम् ? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते ।
अहं,—किं सुदाहरणम् ? इति । उच्यते,—“इन्द्रस्य०—० सुक्ते”
(च० सं० १, ७२, १) । अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाशीः ; मा
पुनर्नो ज्येति १ प्रतिपादितम् ।—। “अथापि” कश्चित् “आशीरेव,

* “अहं रुद्रेभिर्वसुभिर्वरुणैर्मादित्यैस्तु विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणो
विभर्मिषं मित्राग्नौ अहं मृशिनो भा” — इति च० सं० ८, ७, ११, १ ।

† “अहं मित्यहं च योदमं सुक्तम् । अश्विणस्य सहर्षेदुक्षिता वाङ्मनास्ती प्रश्रवि-
दुषी सात्मानं मसौतुः अतः सर्पिः । सचित्तुष्मात्कः सर्वगत परमात्मा देवता ।
तेन श्रेयां तादात्म्यं सन् भवन्तो सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाह मेव सर्वं
भवामीति स्वात्मानं स्तोति ।” — इति भा० भा० । इदं सर्वं ‘इवी सुक्तम्’ — इत्युच्यते
मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतदेवीमारुतस्य च “देवी सुक्तं परं अपन्नं” — इति विधानात्
तस्याय सप्तमस्तिकायाः सूक्ते-पुरस्तादस्य पाठव्यवहारस्य ।

‡, § मैत्रे व्याख्याने सूक्तसम्भवे — इत्युक्तम्, सूक्तपाठस्तथावगतेर्विजाभावात् ।

न स्तुतिः” । तद्यथा,—“सुचचा०—०भूयास मिति” ।—।
 “तदेतद्” एवंलक्षणं मन्त्रजातम् “आध्वर्यवे” वेदे० “बज्रलं”
 प्रायेण दृश्यते । “याज्ञेषु च मन्त्रेषु” कर्मकरणेष्वितरयोरपि † वेदयो-
 रिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्रायाशीरेव केवला,
 तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योज्या । किं कारणम् ?
 न ह्यनभिष्टुता देवता आशिषं समर्हयति ॥

“अथापि शपथाभिशापौ” भवतः । “अथा मुनीय०—०इति”
 —इत्येक सुदाहरणं द्वयोरपि । वसिष्ठः किल रावसस्त्वम्—इत्यभि-
 युक्तः, सोऽनयच्चां शपथं प्रतिपेदे; परश्चाभिशापः † ।

“अथा०—०नेत्याह” १ । अद्यैवाहं मृये; ‘यदि यातुधानः’
 स्याम् ? यदि वा ‘आयुः’ ‘ततप’ तत्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य ।
 अथ पुनरयातुधान मेव मां सन्तं यो मोघं मनृतं यातुधानस्त्व

* यजुषीति यावत् ।

† एतच्च व्याख्यानं न सुश्रित्यस्माकम्; अथर्ववेदस्यापहणान् । यज्ञार्थः ये मन्त्राः,
 ताः सर्वा एव याज्ञाः, यदि चाथर्ववेदे सोमसम्यादानां सर्वादीनां नास्ति दर्शनं
 परं मध्येव तत्रापि कारीय्यादयो यागाः सन्ति च तेषु यज्ञाः स्तुतिमन्त्रा आशीर्मे-
 न्नायः । अत्र च यास्तेन ‘मन्त्रेषु’—इत्यस्य ‘याज्ञेषु’—इति विशेषणं उपन्यस्तं वेना-
 याज्ञा अपि मन्त्रा विद्यन्ते एवेति यास्तेन तं परिच्छेदम् । एवञ्च “यज्ञार्थे एव वेदा
 प्रवृत्ताः”—इति यादिनः प्राभाकरादयो मौमांसकाः परास्ताः ।

‡ ‘अथ के चिदाहः—इत्या पुनरुक्तं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्ष-
 सोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपं माश्रितवः । अथ वसिष्ठ इत्येवं जिघांस्तु राक्षसोऽप्रवीत् ।
 अत्रोत्तरा अक्षो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—इति ,”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, १.
 सा० भा० ।

§ “अथा मुनीयु यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तनपू पूर्वपस्य । लघ्वा च
 वीरैर्दग्धभिर्नि रूधा यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥”—इति ऋ० सं० ४, ०, ०, ५ ।

मित्येव माह, 'सः' 'वीरै' पुत्रैः 'दशभिः' 'वि यूयाः' वियूयात् वियु-
ज्यता मित्यभिप्रायः ॥

“अथापि कस्य चिद्” “भावस्य” अर्थस्य “आचिख्यासा”
मन्त्रेषु भवति । “न मृत्युः—चुनास” * । प्रजापतेः परमेष्ठिन
आर्षम् । तम आसीदित्येव † । त्रिष्टुप् । भाववृत्तम् ‡ ।

(‘तर्हि’) प्रागुत्पत्तेरस्य जगतः ‘मृत्युः’ इत्ययं व्यपदेशो ‘नासीत्’,
मर्त्यस्थाभावात् । ‘न’ ‘अपि’ ‘अमृतम्’ इत्ययं व्यपदेश आसीत्, मृत्योर-
भावादेव । इतरेतरापेक्षया हि मृत्युश्चामृतं च व्यपदिश्येते । ‘न’ एव
‘राच्याः’ (‘प्रकेतः’) प्रज्ञानम् ‘आसीत्’, इयं रात्रिरिति । नापि ‘अक्रः’ ।
एते अपि ह्यहोरात्रे यतो भगवतो विवस्वत उदयास्तमयाभ्या
मुपलक्ष्येते ; तदभावे ह्येते अपि नास्मा मित्येतदुपपद्यते । आह,—अथ
किं नासीत् ? इति । उच्यते,—अविशिष्ट मप्रज्ञातम् ‘एकम्’ एव
सर्वशक्तिमद् ‘ब्रह्म’ आसीत्, तत्-कार्यकारणाभावात् ‘अवातम्’
‘आनीत्’ अनिति प्राणितीत्यर्थः ; सति हि कार्यकारणभावे परमा-
त्मनि या प्राणशक्तिः सा पञ्चधा भिद्यमाना प्राणपानादिभाव
मापद्यते, तदभावे न वातोऽस्तीति अवात मनितीत्युपपद्यते ।
‘स्वधया’ अन्नेन अस्मिन्नेव परमात्मनि या अत्र शक्तिः, तया निमित्त-
भूतया प्राणितीत्यवशिष्यते ‘तद्’ ब्रह्म । आह,—किं मन्यदपि ततः

* “न मृत्युरासीदुक्तं न तर्हि न राच्या अक्र आसीत् केषुता । आनीद-
वात स्वधया तदेकं तस्माद्ब्रह्म पुरा किं चुनास” — इति ऋ० स० ८, ०, १०, १ ।

† अनुपद मेव द्वितीयोदाहरणत्वेन दर्शयिष्यते ।

‡ भाषदासीदिति सप्तम्येव सूक्ते विषदादिभावानां दृष्टिस्थितिप्रसङ्गायानां
वर्तमानत्वात् इदं सूक्तं भाषदा मथ्यते, अत्र च कर्मा परमवैयर्थ्यम् ।

परस्तात् किञ्चिदासीत्? नेत्युच्यते,—‘तस्मात् च अन्यत्’ ‘न’ ‘परः’
परस्तात् (‘किं चन आस’) किञ्चिदप्यासीत् । इदं मेव तावदति-
क्कान्तसर्वविशेषं ब्रह्म व्यपदेष्टुं मशक्यं भवति ऽपि परस्तात् किं मन्यद्
भविष्यतीत्यभिप्रायः * ॥

द्वितीयं मुदाहरणं माचिख्यासाया मेव । “तमं आसीत्—
जायतेकम्” † । ‘तमं आसीत्’ अन्धेनैव ‘तमसा’ (‘गूब्धम्’) निगूढम्
अविशिष्टम् (‘अप्रकृतम्’) अप्रज्ञातम् ‘अग्रे’ प्राक् दृष्टेरित्यर्थः ; तदा
हि न द्रष्टा, न दर्शनम्, नापि दृष्टोऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः ।
साक्षात् तमःशब्देन प्रधानसाक्षात्पन्नं गुणत्रयं मुच्यमानं मिच्छन्ति;
ते हि परमार्थं सूत्रं मधीयते,—“तम एव खल्विदं मये आसीत्”,
तस्मिंस्तमसि चेवञ्च एव प्रथमोऽथर्वर्त्तत”-इति । ‘सलिलं’ सद्भावे
लीनं ‘सर्वं मिदं’ जगत्, सन्नाचक्ष्यैव भावस्योपरि लीनं आसीत् ।
(‘तुच्छेन’) तुच्छेन सूक्ष्मीभूतेन पटमण्डपस्थानीयेन कर्मणा
‘यद् अपि हितम्’ इदं मेव जगत् ‘आसीत्’ सर्गकालापेक्षितं
मनादिमत्वात् संसारस्य । ‘तपसः’ तस्यैव कर्मणो ‘महिना’
महिम्ना महाभाग्येन कारणावस्थायाम् ‘एकम्’ मपि ‘सत्’
अनेकधा उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियतकर्मापभोगार्थम् ‘अजायत’
इति ‡ ॥

* इह खलु सायणेन वृषद् भाष्यं भाषितम्, तथ द्रष्टव्यम् ।

† “तमं आसीत् तमसा गूब्धं मये अप्रकृतं सलिलं सर्वं सा इदम् । तुच्छेना-
भवि हितं यदासीत् तपसस्तमहिना जायतेकम्”-इति श्रु० स० ८, ७,
१०, २ ।

‡ इहापि खलु सायणीयं वृषद् भाष्यं द्रष्टव्यं मेव । ‘आभु’-पदव्याख्यानं ‘आ-
समन्ताद् भवतीत्याभु’-इति तच्चैव ।

“अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्;—‘सुदेवो अद्य प्रप-
तेदनाद्यत्’, ‘न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति” । उदाहरणे ।

“सुदेवोः—० अद्युः” * । पुरुरवस आर्पम् । त्रिष्टुप् । परि-
देवना । ‘सुदेवः’ स शोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया
उर्वग्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् (‘अनाद्यत्’) अनावर्त्तमानः ‘अद्य प्रप-
तेत्’ । (‘परावतं परमां गन्तवै ऊम्’) पतितश्च दूराद् दूरतरं
गच्छेत्, (‘अद्य’) अय गत्वा ‘गयीत’ मृतः सन् ‘निर्द्धतेः’ भूमेः
‘उपस्थे’ उपरि । (‘अधा’) अय ‘एनं’ ता भवत्या मापन्नं ‘एकाः’
विकर्त्तितारः शृष्टृगालादयः ‘रभसासः’ रभस्वन्तो वेगवन्तः ‘अद्युः’
भक्षयेयुः । नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता
मवस्था माप्नुयादित्येव सेवा “परिदेवना” संग्रहोत्थापनम् † ॥

“न वि जानामि०—० भाग मस्याः” ‡ । दीर्घतमस आर्पम् ।
अस्यवामीये १ । ‘न’ एतत् अहं (‘वि’) विस्पष्टं ‘जानामि’,—‘यदि
वा इदम् ॥ अस्मि’ कारणं परं ब्रह्माख्यम् ? अय वा इदं

* “सुदेवो अद्य प्रपतेदनाद्यत् परावतं परमां गन्तवै । अधा गयीत् वि-
निर्द्धतेः उपस्थेऽयै नु’ एका रभसासो अद्युः ॥”—इति ऋ० सं० ८, ५, १, ४ ।

† सायणेन तस्याः सर्वत्र एव व्याख्यानार्थं कृतम्, तदपि द्रष्टव्यम् ।

‡ “न वि जानामि यदि वेद मस्मि निष्ठाः सन्नद्धो मनसा चरामि । यदा मागं
प्रथमजा कृतस्यादिद् वाचो अशुवे भाग मस्याः ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १, १ ।

§ अस्यवामीय नाम ऋग्वेदीय प्रथममण्डल द्वाविंशानुवाकस्याष्टमं सूक्तं दीर्घत-
मसम् । द्विपद्याशब्दे तत्र सूक्ते सप्तविंशौयम् । “सूक्तं जप्तास्यवामीयं विप्रं मुचेत
किल्बिषात्”—इति ऋग्वि० १, १६ । सूक्तस्यास्य प्रथमाः ऋक् ‘अस्य वामीयं पणि-
तस्य’—इति, अत एवेदं मस्यवामीयं मित्युच्यते । इदमनुक्रमणो सायणीय तदुच्चा-
ख्यानस्य विरोधतो द्रष्टव्यम् ।

॥ “यत्, इव, इदम्”—इति पदकारपठितं पदच्छेदः ।

तत्कार्यं द्वैत मस्मीति । अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा
वर्त्तमानो 'निष्ठाः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'मनद्धः' च । अनेकैः
सन्देहयन्त्रिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामी-
त्यर्थः । एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा'
बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'स्तस्य' भगवत आदि-
त्यस्य स्मृता; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रहीणसर्वसंशया, तथा सर्व
मिदं संशयं परिज्ञाय किं महं कारणमतत्वं उत द्वैतमतत्वं इति ।
ततः 'अस्याः' छत्त्र-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अनुवे')
अनुयाम्, यदियं छत्त्रा वागभिवदति तत्सर्वं महं माप्नुया
मित्यर्थः * ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते; यदि
नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

“अथापि” मन्त्रेषु “निन्दाप्रशंसे” भवतः । तद्यथा,—“केवलाद्यो
भवति केवलादी”, “भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मा”—“इति” ।
एते उदाहरणे † ।

“मोघः—० केवलादी” ‡ । भिचुर्नामाङ्गिरसस्तस्योय मा-
यम् § । त्रिष्टुप् । अददतो निन्दा । ‘मोघं’ वितथम् ‘अन्नं’ ‘विन्दते’

* “स्तस्य स्यात् इत्”—इत्येतानि नेच व्याख्यातानि, साधयत्याख्यानं द्रष्टव्यम्;
तेन स्वस्या ज्ञेये विस्तृतं भाष्यं कृतम् ।

† यथाक्रमेण निन्दा प्रशंसयोः बोद्धव्ये इति यावत् ।

‡ “मोघं मयं” विन्दते अग्रवृत्ता स्यात् प्रवृत्तिरिति वृत्त इत्यतः । नायं मयं
पुन्यति ना स्यात् केवलाद्यो भवति केवलादी ॥—इति अ० घ० ८, ६, ११, १ ।

§ अथ भिचुरिति संज्ञा, गृहीतवत्पुत्रात्मनः, भिचुको वा? विचार्यं मतिः ।

प्राप्नोति । आह,—कः ? इति । उच्यते,—यः ‘अप्रचेताः’ अप्रवृद्ध-
ज्ञानः । ‘सत्यम्’ अहं ‘ब्रवीमि’,—‘वध इत् स तस्य’ वध एव सो-
ऽन्नलाभस्तस्य ; वर मलञ्चं तेनान्न मित्यभिप्रायः । किम्पुनः कारणं
मोघ मसावन्नं विन्दते ? इति । उच्यते,—‘न’ असौ ‘अर्यमणम्’
आदित्यं ‘पुष्यति’ ; (‘नो’) नापि ‘सखायं’ समानख्यानं मनुष्यम् ;
न देवान् पुष्णाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः । यत एव मतः
‘केवलाघो भवति’ सः ‘केवलादी’ आत्मनैव केवलं योऽन्न मत्ति, न
देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवलं मघ मेव प्राप्नोति । तदुक्तं
मन्यथापि ;—“भुञ्जते तेऽह्यधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्”—इति* ।
तस्माद् वध एव स तस्मान्नलाभ इत्युपपद्यते ; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-
वेयाददददन्न मित्यभिप्रायः ; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-
प्रेतः† ।—

के चित्त्वेन मनधात्मविद् मप्रचेतसं मन्यन्ते‡ ; स ह्यस्मिन् शरीरे
विवक्षितः । ‘न अर्यमणम्’ आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति,
(‘नो’) नापि ‘सखायं’ प्राणवायुम् ; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं
पुष्णातीति सखा ; केवलं, त्वसावविदानात्मानं मेव भोक्तारं मत्र
पश्यति, अतः स ‘केवलाघो भवति’ ; यदि स देवताः पश्येदेव ता
अन्नभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति॥

* “अधं स केवलं मुदङ्गते यः पचत्यात्मकारणात्”—इति म० ३।११८ ।

† सायणभाष्ये एष एवार्थः परिरुक्तः ।

‡ अथैव अचि श्रुतस्य ‘अप्रचेताः’—इति पदस्य अनधात्मवित्—इति अर्थम्
स्वीकृष्यन्तीति भावः, एवसाध्यात्मिक एष मन्त्रः ।

§ नैषोऽर्थो मनोरमोऽस्माकम्, अपि सायणसम्मतः ।

। “भोजायाम्—चित्रम्” * । दक्षिणा नाम प्रजापते-
 दुहिता†, तथा सक्त मात्मनः स्तुतिसम्बद्धं दृष्टम् । तत्रैषा
 त्रिष्टुप् । दातृप्रशंसा । ‘भोजाय’ राज्ञे ‡ ‘अश्वम्’ ‘आश्वं’ शीघ्रं ‘सं-
 मृजन्ति’ सस्मार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः । किञ्च; ‘भोजाय’
 उद्धरणार्थं मन्यान् वरानपास्य (शम्भमाना) खलङ्कृता शोभमाना
 ‘कन्या’ ‘आस्ते’; स हि ता मर्हतीत्यभिप्रायः । किञ्च; ‘भोजस्य’
 ‘इदं’ ‘वेष्ट’ गृहं ‘परिष्कृतं’ संस्क्रुतं ‘पुष्करिणी इव’, (देवमाना
 इव) पुष्करैर्देवतं विमान मिव ऐ ‘चित्रं’ चायनीय मित्यर्थः ।
 तदेतत् सर्वं मण्यस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात् कर्म-
 णोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलान्तिरैक्य मित्येव मेपा दक्षिणा-
 प्रशंसाम् ॥

यथैव मिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, “एव मत्तसुक्ते ॥ घृत-
 निन्दा च क्षुपिप्रशंसा च” भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थं माह ।

“अल्लैमां—मय्यः” § । मूजवान्नामा अक्षपुत्रस्तस्येय मार्षम् ।
 त्रिष्टुप् । ‘अल्लैः मा दिव्य’—इति अक्षदेवनप्रतिषेधः; तत्र हि

* “भोजायाम्” सं मृजन्त्याश्च भोजायाम् कन्याः † शम्भमाना । भोजस्येदं पु-
 ष्करिणीव वेष्ट परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् ॥”—इति अ० सं० ८, १, ४ ५ ।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहितेति हेतुः अ० सं० ८, १, १, १ पा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‡ “भोजाय = दात्रे”—इति पा० भा० ।

§ जमीमण्डल मित्यर्थः । सायणेन त्रयोन्तरं कृतम् ।

॥ अ० सं० म० १०, अ० २, सू० ५. ‘प्र वेपा इति चतुर्दशर्षं पञ्चमं सुक्तं मैत्रेयस्य
 कवयस्मार्षम् मूजवतः पुत्रस्याचाक्षस्य वा’—इति पा० भा० ।

॥ ‘अल्लैमां दीव्यः क्षुपि मित् क्षुपस्य दिवो रमस्य बुद्ध मय्यमानः । तत्र मार्षः
 कितवः तत्र जाया तस्मै वि चण्डे मयिनाथ मय्ये ॥’—इति अ० सं० ७, ८, ५, १ ।

वहवोऽनर्थाः सन्ति । 'कृषि मितं कृषस्व'—इति कृषिविधानम् ।
 तस्यां हि वहवो गुणाः सन्ति । 'वित्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'वज्र'
 एतदेवेति 'मन्यमानः' ; मा वित्तलोभेन दौव्यः, निज मपि वित्तं
 हारयिष्यसि, कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व । हे 'कितव !'
 'तत्र' तस्यां कृषौ 'गावः' सन्ति, ('तत्र') तस्यां च 'जाया' । 'तत्'
 पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्यः' ईश्वरः, ('वि') श्रुति-
 स्मृत्यनुशासनद्वारेण विविध मनेकप्रकारम् आ 'चष्टे' ; उभे अपि
 हीमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत
 इदं मुक्तं सवितैर्वैतन्मम विचष्ट इति ॥

“एवम्” अनेन प्रकारेण “उच्चावचैरभिप्रायैः” वज्रभिः,
 अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः “वृषीणां”
 “मन्त्रदृष्टयः” मन्त्रदर्शनानि “भवन्ति” ; विद्यमानानां मेव हि
 मन्त्राणां मृषयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-हर्ष-
 शोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति ; न तु कर्त्तार इत्य-
 भिप्रायः । तदप्यर्पानुक्रमण्यां निदानं मार्गं च उभय सुपेक्षितव्यम् ;
 परिज्ञानार्थनिदानो हि सुख मनेकविषयं मन्त्रार्थमवबोद्धुं शक्नोतीति ।
 तदेतद्देह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम् * ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यदे-
 वतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र

* मन्त्राणां तात्पर्यानेकत्वे च हेतुः प्रदर्शिता, यदि हि एक एव द्रष्टा एक
 सेवार्थे मुदिश्य सर्वान् मन्त्रान् प्रपश्येयुः, न हि सर्वेऽपि मन्त्रा एकतात्पर्यकाः स्युः । न
 तथा च ; अथ तु वज्रना वृषीणा वज्रनर्षाणां साधयितुं वज्रमन्त्रदर्शनानि सत्यज्ञानि
 अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध्यमिति मन्त्राणां तात्पर्यवैविध्ये हेतुप्रदर्शनम् ।

यज्ञात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति
नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता
वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं
पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-
वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतो न्योपधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

“तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः” । इद्वैतश्रुतम् ;—“यत्-
काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते, तद्देवतः
स मन्त्रो भवति”—इति† । तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेपु मन्त्रेषु
मन्त्रदेवतालक्षणं सुपपद्यते ; ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु
देवता कथं मन्त्रेभ्यः ? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः ।
ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, “तेषु” “देवतोपपरीक्षा” देव-
ताया अतः परं परीक्षा‡ उपपत्तितो वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः ।

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति” ।
यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा
विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति । तद्यथा,—“आग्नेयो
ऽग्निष्टोमः”—इति श्रूयते §, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः
स्यात्, स आग्नेय एव स्यात् ; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नात्र खण्डसमाप्ति इ च पुस्तकयोः ।

† पु० १८५ ४० ८५० ।

‡ ‘तेषु देवता उपरीक्षा’, अतः परं परीक्षा’ घ ।

§ “स वा एषोऽग्निदेव यदग्निष्टोमस्त यदक्षुषस्तत्रादग्निष्टोमस्त सग्निष्टोमस्त स
मग्निष्टोम मित्याचवते”—इत्येवमादि दे० भा० १, ४, ५ ।

पत्ने यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रेष्ठ्यम्; अपरियद्वयं श्रेष्ठगा-
मीति न्यायः । केचित्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशसो मन्तः'
—इति पश्यन्तो मनुष्यस्ततस्तथा इत्येवं मन्यन्ते । तदुक्तम्; न
हि मनुष्याणां मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रैः स्तुतिरूपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात्
तेषां मल्पमुद्धित्वाच्च मनुष्याणां मिति ॥

“अपि वा सा कामदेवता स्यात्” । अपि वैव मन्यथा स्यात्
सा च्छक्तः, स मन्तः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्;
कामतो ह्यैच्छातस्मिन् देवता कल्पयितव्येतिभिप्रायः । किं
कारणम् ? गुणपदमयो हि सः; न हि तत्र देवतामविज्ञानपदम्
अन्यतमदेवताविशेषप्रत्यापकं मस्ति, यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां
देवतया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-
श्रयत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासाम् देवतानां मिति ।

“प्रायोदेवता वा” तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः । प्राय
इति ह्यधिकार उच्यते । यदेवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे
योऽनाविष्कृतदेवताल्लिङ्गो मन्त्रो भवति, स तदेवत एवेति बोद्ध-
व्यम् । तद्यथा,—अग्न्याधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति,
इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति । अथ वा प्राय इति वाञ्छित्यमुच्यते ।
तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतमज्जल एवेति गम्यते ।
एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते वज्रलदेवतेति स्यात् । किं कारणम् ?

* “प्रजापतिर्यज्ञं सृजत, यज्ञं सृष्टं सन् ब्रह्मसत्त्वं अष्टश्रेयताम्”—इत्यादि,
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूषागस्या मिति, स तयोऽन्यत, स तपस्यपूजैर्मा-
लोकानसृजत इतिवै मन्त्रिस्तद्विषयम् । * * * । योऽसौ तपति, स प्रजापति
यज्ञं सतनुत” —इत्यादि च दे० मा० ० ३, १—५, ५, ० ।

“अस्ति ह्याचारो वज्रलं लोके” अस्ति हीयं लोके वज्रलस्य भूय-
स्त्वेन प्रमिद्धिः । निर्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधा-
रणं भवति । तद्यथा, कश्चित् निर्दिशति,—इदं मे “देवदेवत्यं”
द्रव्यम्, इदं मे “अतिथिदेवत्यम्”, इदं मे “पितृदेवत्यम्”—इति ।
तत्रैवं निर्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां सा-
धारणं भवति । तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवतानां मिति निरुक्तं
मभिमृशेदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्याप-
नार्थम्, एव मिहाष्यादिष्टदेवतालिङ्गान्मन्तराशेर्योऽन्योऽनादिष्ट-
देवतालिङ्गो मन्तराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् वज्रदेवतो वैश्वदेवः
स्यादिति ॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—“याज्ञदैवतो
मन्त्रः” योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् दैवतो
वा । “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति* ह विज्ञायते । विष्णुः पुनरादित्य
एव नैरुक्तानाम्, द्युस्थाने समाम्नानात्; “यच्च किञ्चित् प्रवृत्ति
मादित्यकर्मैव तत्”—इति हि वक्ष्यति† । तस्मादादित्यदेवतः
स मन्त्रः, इति स्यात् । अथ वा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन्
देवतेति दैवतः; अविशिष्टं हि देवतात्वं मन्त्रावेवं सर्वदेवताभिवादात्
“अग्निर्वै सर्वा देवताः”—इति‡ ह विज्ञायते, “अग्निर्वै देवतानां
भृयिष्ठभाग्”—इति § च । ‘अपरिग्रहं च प्रधानगामि’—इति न्यायः;

* रे० प्रा० १५० ४४० ४४० ।

† परस्मादिहैवाध्याये १५० ४४० ।

‡ रे० प्रा० १५० १४० १४० ।

§ रे० प्रा० १५० ५४० १४४०प्रभृतिषु द्रष्टव्यम् ।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् “नाराशंसा इति नैरुक्ताः”—इति, तदेव कात्यक्य-शाकपूणि-मतेनावष्टतं यज्ञो-ऽग्निर्वेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

“यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति”—इत्येव-मादीना मपरो व्याख्यामार्गः ।—“यद्देवतः स यज्ञः” यद्देवतं प्रधानं हविः; तद्यथा,—प्रकृतावैन्द्रं सान्नाय्यं माहेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-त्वादयः (य० वा० स० १, १.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा । यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति । तद्यथा,—कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-पत्य एव भवति * । यज्ञाङ्गं वेत्याधाराद्यभिप्रायेण । “अथभोऽसि शाकस्”—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णसुचासादनमन्त्रः, सौचे विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

“अथान्यत्र यज्ञात्” । कान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-रिणस्य । ‘यो ह वा अविदितार्षेयश्चन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण † याजयति वाधापयति वा स्याणुं वर्च्यति, गर्त्ते वा पतति, प्रवा-मीयते, * * * यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति’—इति ‡ प्रत्यवाय-श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्ट्या § देवतेत्यारब्धस्य सयान्यत्र यज्ञादिति ॥

* “कुविदङ्गं जमसा”—इति अ० सं० ०, ८१, १ । “कुविदङ्गं प्रति”—इति अ० सं० १०, १४, १९ । “कुविदङ्गं यवमन्तो”—इति अ० सं० १०, १९१, १ ; य० वा० स० १०, २९ ; १८, १, १९, २८ ।

† ‘अविदितार्षेयश्चन्दोदैवतमन्त्रेण’—इति ग, घ ।

‡ सा० वे० आ० ब्रा० १५० १ ख० ।

§ सर्वत्र पर्येष्ट्या’ ग, घ ।

“प्राजापत्या इति याज्ञिकाः” । प्राजापतिस्त्रेषूपाकरणादिकर्म-
सूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्तासामा-
न्यात् । “नारागंसा इति नैरुक्ताः” सौर्या वा आग्नेया वेति । “अपि
वा सा कामदेवता स्यात्” अनाविष्कृतदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचा-
र्यते देवता, कास्मिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कल्या ;
इच्छात इत्यर्थः । गुणपदमयत्वात् तस्य । न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद्
देवता नियम्यते तत्र; किन्तुर्हि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात् । अथ वा
प्रयोक्ता यत्कामसं मन्त्रं प्रयुक्ते तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः,
ता मेव तस्मिन्नभिमन्दधीत । “प्रायो देवता वा” समान मेव
पूर्वेण * ।

“अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तुयन्ते” । “यत्काम अर्पित्यार्थं
देवताया मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते”—इति मन्त्रदेवतालक्षण
शुक्तम्, तदुपपद्यते देवाना मार्यपत्यसम्बन्धात्; अनाविष्कृतदेव-
तेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपति-
रपि । यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्तुयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं
व्याह्र्यते? तद्यथा,—“अथप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि” । एतस्मिन् वर्गे
कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अथादीनि सत्त्वानि,

* पु० १०० श० १ पं० १—। अग्रमन्त्रे लेखद्वयस्यैव निष्कर्षोऽर्थः,—यज्ञादन्यत्र
उपाकरणादौ गृह्याष्टवादिविहितानां मन्त्राणां सर्वेषां मेव प्राजापतिर्देवतेति या-
ज्ञिकमतम्; नैरुक्तानां न च तत्रास्ति सम्मतिः; नैरुक्तमते तु कश्चित् (यत्र नर-
प्रगंसा अर्घ्येता गम्यते तत्र) नारागंसाः, कश्चित् कामदेवताः, कश्चित् प्रायोदेवता-
प्रकरणानुसारतः पिनादय इति ।

† १भा० ४१४-४१५ श० ५, ६, १—११ ।

अत्रादौनि द्रव्याणि । तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते ; नातीतम्,
नानागतम् इति ; आत्मनो ऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते ।
तानि कथं मभिष्टुतानि, स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य पतित्वं करिष्यन्ति ?
न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः । अपिचाद्यादिषु चित्ति-
रपि* काचिदस्ति, न त्वत्वादिष्वभावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्येतागन्तूनिवार्थान्†
देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद्भवति माहाभाष्याद् देवताया
एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः
प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्चर्तय
स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो
भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान
आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुध मात्मेपव
आत्मा सर्वं देवस्यदेवस्य‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः † ॥ ७. १.

॥ तस्मात् “म.” शिष्यः सेधावी “न मन्येत” न जानीयात्,—

* “चित्तिरपि”—इति ख-पाठ ।

† “मन्येतागन्तूनिवार्थानां” क, ख, ग ।

‡ देवस्येत्यस्य दिवंचन न दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

§ नात्र पादसमाप्तिः क-पुस्तके । क-ख-पुस्तकयोस्तु पादनियमो नैव ।

॥ सूत्रेण मष्टौ द्वन्द्वानौत्यव्याख्या मेव स्थितम् । अष्टौ च मानि ‘उलूखलमुष-
ले’—इत्यादौनि १भा० ४, २, १८—२१ दृष्टव्यानि ।

सम्यगविरुद्ध मेतल्लक्ष्येण लक्षणं मुच्यत इति । अपि च सुतरां न मन्येत,—“आगन्तूनिवार्यान् देवतानाम्” मन्यमानः । लोके तावदेते मनुष्याणां मनित्यानां मथादयो ऽर्थाः, आगन्तवः अपाचिन-श्चानित्याः । तद्यदि देवतानां मध्येव मेव, ततस्तस्मात् तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका । अपि च “प्रत्यवदृश्य मेतद् भवति” प्रत्यव एवैतद् दृश्यते । यथा—उपकरणं मथादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः । देवतानां मपि चेन्द्राग्निस्वर्यप्रभृतौनां सुपकरणं हरिरोद्दिहुरिन्द्रभृ-तयोऽश्वाः । तस्मादुभयेषां सुपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्या-श्चवदनित्यत्वमिति युक्तम् ।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयत इति, तस्मात् प्रतिसमाधातव्यमित्युपोद्भूत्य उत्तरं मुच्यते* ;—“माहाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा वज्रधां स्तुयते” यस्मात्, तस्मात् सर्वं मेतत् सम्यगिति । भज्यत इति भागः सेव्यत इत्यर्थः । तत् पुनरैश्वर्यं महत् । “अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य मेव च । ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिताः ॥”—इत्येव मनेन महदैश्वर्येण भज्यते । महदेतदैश्वर्यं भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भावा माहाभाग्यम, तस्माद् माहाभाग्याद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा वज्रधां स्तुयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः ; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापक* ;—“रूपं रूपं मधुवां वोभ-

* “प्रतिसमाधातव्यमेतदिति उत्तरमुच्यते”—इति ख, ग ।

† “विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं मणिमादिकं मष्टधा”—इत्यमरः (१।१८) । पातञ्जलीय-योगशास्त्रस्य विभूतिनाम-द्वितीयपादे “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः”—इत्यादिके पञ्च-चत्वारिंशत्तमे सूत्रे, राजमार्गच्छादिषु चैतद्विवरणं विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

वैति”—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्तयितुं
मर्हति, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः; क्वन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं
देवतानानात्वविधिव्यवस्था । संवादसूक्तानि च कथाशुभादीनि †
इन्द्रमसूदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तद्वग्व्य मपासितुम् ।
तथा त्रिस्थानानां यान्यसङ्करवर्त्तीनि हविर्वहनरमादानलक्षणा-
न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतुपट्टितानि चित्तं
गमयन्ति ‡, तदपि चाग्व्य मपासितुम् । तथाचैकात्म्य मिन्द्रं
मित्रं वरुणं मग्निं मित्यादयो गमयन्ति निगमाः §, तदव्यग्व्य
मपासितुम् । चिच्चपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः ।
तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिमसाधानम् ।—

“एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति” । माहाभाग्या-
देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति । चेतनाचेतन-
विकरणधर्मित्वादात्मानं॥ विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि
भवन्ति । अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्षं मन्यत्वम् ; अनन्यत्वं त्वेकेन
देवतात्मना महता सह । यथा घटादीनां मृदा ; न ह्यङ्गिन

* “रूपं रूपं सूचयति बोधयतीति साया लक्षणसूच्यं १ परिहृतम् । चिरेद्विष-
परिसुहृत्तं सागात् सैमन्तैरथ हृत्तपा शुभावा ॥”—इति ऋ० च० १ १ १०,
१ । “इन्द्रो सायाभि पुरुषं”—इत्यपि द्रष्टव्य । ऋ० च० ४, ७, २२, २ ।

† ऋग्वेदोद्यप्रथममण्डलस्य त्रयोविंशत्यनुवाके पद्यदश सूक्तानि । तत्र कथाशुभीय
नाम पद्यदश्वं सायं सूक्तम् । अचेन्द्रात्मत्वमदतां संवादं प्रतिपादयते । एतस्याद्या
ऋक कथा शुभा सर्वयसु इति १, १२, १, १ ।

‡ यास्कोऽपैवानुपद मेव स्वयं वक्ष्यति ।

§ “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निं मातृरियो द्विष्य स सुपुत्रो गृध्रमान् । एकं सद् विप्रं
बहुधा यदन्त्यग्निं शुभं मातृरियो मातृ ॥”—इति ऋ० च० १, २, ११, १ ।

॥ “चेतनविकरणधर्मित्वान्”—इति च, म ।

मङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाग्रहणात् । न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न ह्यधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति । तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रमृतीनि *, शकुन्यश्चप्रमृतयश्च प्रत्यङ्गानि † । स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन ब्रूह मनुभवन् एकोऽपि सन् वज्रधा स्तुयते ॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः चपयः स्तुवन्तीत्याहुः” । प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति । वक्ष्यति हि,— “स एष महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०—० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति ‡ । तस्या भूमा वज्रत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्यावरजङ्गमभावेन । प्रकृतेर्भूमानि वज्रत्वानि यानि सत्त्वानां तैरेनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुः । तद्यथा,— “द्यौर्स्ते पृष्ठं पृथिवी शरीरं मात्मान्तरिचम्”—इत्येवमादीनि § । आत्मैव सर्वं स्यावरजङ्गममित्यवेत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा’—इत्येवमादिभिस्तेन तेन वैशेषिकेण स्यावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेज्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति । यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

* , † १भा० ५. ५० १—१ खण्डे दृष्टव्यानि, इह चोपरिष्ठात् ।

‡ प० १९५० १पा० १५० ।

§ य० वा० स० ११, १० । “द्यौर्स्ते पृष्ठं पृथिवी शरीरं मात्मान्तरिचम्”—इत्येव तच्चाद्यायादा ।

वताभिमत मिज्यते । गृह्ये च वलिप्रभृतिकर्मादौ* सर्वत्र स
एवेत्युपेक्ष्यम् ॥

“प्रकृतिसार्वनाम्नराच्च” एतदुपपन्नम्; नैताः (अदेवताः†) देवतावत्
स्त्रयन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूपः स्त्रयत इति । प्रकृति-
सार्वनाम्न्यादिति । नतिमात्रं नाम, नामनं संज्ञा‡ सर्वत्वेन नाम
सर्वनाम, (प्रकृतेः सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम, तद्भावः प्रकृतिसार्व-
नाम्नरम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् हेतोः । यस्मात् महाभाग्ययुक्ता
देवता, §) प्रकृतिः; यस्माच्च सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतोर्नैताः (अदे-
वताः ॥) देवतावत् स्त्रयन्ते ।

अपि चैतदभिहितम्,—‘आगन्तूनिवार्यान् मन्यमानो हरिरो-
द्धिद्रुशितादीनिन्द्रादीनां मनुष्याश्च वदन्त्यत्र मवेत्य न सम्यगभि-
धीयत इति स न मन्येत’—इति ¶ । अत्र ब्रूमः,—मनुष्यधर्मविपरितो
हि देवताधर्मः, अनैश्वर्यान्मनुष्याणां नैश्वर्याच्च देवतानाम् । तत्
कथम् ? इति । अतो भेद माश्रित्य प्रतिसमाधीयते ;—“इतरेतर-
जन्मानो भवन्ति” । इतरेतर-प्रकृतयो देवाः, ऐश्वर्यात् ; न मनुष्याणां
मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात् । मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति
पिता प्रकृतिः ; न पुनरिच्छन्नपि पुत्रः पितरं जनयति । देवानां
त्वग्नेः सूर्यो ऽजायत ;—“एष प्रातः प्रसुवति”—इति ह विज्ञायते,

* “अथापरान् वलीन्—•प्रयतो वलिभैवत्योषधिवनस्पतिभ्यः (गो० २८० १ प्र०
४ ख० ८ ख०)” —इत्येवमादावित्यर्थः ।

† “नतिमात्रं नामनं संज्ञा”—इति घ ।

‡, §, ॥ नैवेऽशाः ख-ग-पुस्तकयोर्दृश्यन्ते ।

¶ प० २१२ ४० १५ पं० — २१४ ४० ८ पं० ।

तस्मात् सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः* । सूर्याच्चाग्निः मायं जायते,
तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः† । अदितेर्दक्षो दक्षाच्च अदितिरिति ।
अथाध्यात्म्येऽपि;—कोष्ठयादग्नेर्नाद इन्द्रः, बलादिन्द्रान्मथ्यमानः अग्नि
रित्येवमादि‡ । स एष सर्वथाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः । तामा मान-
न्यान्महाभाग्यस्य । तत्रैवं सत्यशक्य मध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणा
मागन्तवोऽस्यादयस्तथैव देवताना मपौति । तस्माद् दोषानुपपत्ति-
रनागन्तुत्वाद् देवाद्यादीना मिति ॥

अथ किमर्थं मीश्वराः सन्तो देवता जायन्ते? इति,—“कर्मज-
न्मानः” कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते; न ह्येतेभ्य
च्यते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—विद्यमान मपि वैश्वर्यं मैश्वर्य-
वति न प्रख्याति मियात्, ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्य § । तस्मादै-
श्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते ॥ ।

कर्मफलसिद्धे लोक मनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते?—“आत्मा-
जन्मानः” योऽसावेक आत्मा वज्रधा स्रूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिर्मित्यतो
उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मात्रः, सर्गकाले षोढात्मानं

* “अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावत्, तस्य यद्वेत्त स प्रथम मुद्दीष्यत, तदसावादित्यो-
ऽभवत्”—इति रे० ब्रा० १, १, १० । “अग्नेर्वो आदित्यो जायते”—इति च रे०
ब्रा० ८, ५, ५ ।

† “उद्यन्नु खलु वा”—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, १) । “आदित्यो वा अचं
यप्रग्नि मनुप्रविशति”—इति च रे० ब्रा० ८, ५, ५ ।

‡ “बलान्मथ्यमानोऽधिजायते”—इत्याद्यैतरेयकं च द्रष्टव्यम् (८, ५, ५) ।

§ “ईशितव्य मर्थं मप्रतीत्या”—इति ष, ग ।

॥ अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्तस्य शास्त्रीयप्रत्यक्ष प्रकृतिवादे तात्पर्यं मिति
दुर्गाचार्येण मिदं वाख्यानं नास्मन्ननेारम्भम् ।

विभज्य जगद्भावं विभर्त्ति*, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः । क एव तस्मान् जायते ? इति चेत्, सत्यम् ! सर्वं तस्माद् जायते न काम-कारेण, देवास्तु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते । किं मेधां जन्म ? यदेषा मिच्छतां सङ्कल्पानुविधाधिकर्मानुरूपं यथाकाल मात्मनः कार्यकारण सुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म ; तदनी-श्वराणां नास्ति † ॥

यतश्चेश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्कल्पानुविधाधिकत्वात् “आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अयः, आत्मा आयुधम्, आत्मा रूपवः, आत्मा सर्वं देवस्य” । तत्र यदुक्तम्,—‘अश्वादीनि सत्त्वानि, अक्षरयप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः’—इति ‡, एतदयुक्तम् । देवता एवेमाः, रथादि-रूपेण० हि देवतैवात्मानं विवृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्यं मर्थं साधयति । सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्तुयते, सा च स्तुति-समवेत मर्थं साक्षात्तं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितुं मल मिति? ॥

तस्मात् “माहाभाग्यादेकैकस्या अपि वङ्गनि नामधेयानि॥” तासां

* अस्ति विपरिणमते इत्यादयः षट् भावाः १भा० २४३० १पं० द्रष्टव्याः ।

† सर्वं व्याख्यानं मेत दसङ्गतम्, यास्कोयवचनतात्पर्यविरोधात्, न हि कस्मि-
चिदपि पदार्थे आत्मवादिना मनात्तद्वर्गनसम्भवः ।

‡ पु० २११३० ११५०—२१२३० १पं० ।

§ एतदपि व्याख्यानं तथैव । अस्मन्मते तु,—‘रथाम्’ आत्मवादिना मते ‘आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अयः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) रूपवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति’ न हि आत्मानं गृह्यते किञ्चिदस्तीति सर्वेषां मेव पदार्थानां मात्मत्वं तदनुगतं देवत्वं च निर्विवादं मित्यात्मदृष्टौ आत्मवादिनां अथवा रथादीनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिसंनोदेषणे एव यास्कवचनतात्पर्यं मिति ।

॥ एतच्चानुपद मेव षष्ठे षष्ठे वक्ष्यति, तेन च सङ्गतिप्रदर्शने तात्पर्यम् ।

मेव तिसृणा मग्न्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मानं मनेकधा
विकुर्वतीनां मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिलभात् तेनैव रूपेण
धारयन्त्यात्मानं मिति “यत्कामश्चपिर्धस्यां देवतायां भार्यपत्य
मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते”—इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्तं
मिति । अथ वा स्तुतिमद्भूमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† “यज्ञसंयोगात्
राजा स्तुतिं लभेत”—इत्यत्र‡ पुनः प्रतिस्माधास्यामहे ॥ ५ ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः

पादः ॥ ७, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो
वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-
भाग्यादैकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि
वा कर्मपृथक्काद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य
सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्भि स्तुतयो भवन्ति तथा-
भिधानानि यथा एतत्कर्मपृथक्कादिति बहवोऽपि
विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-
पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्यः पशवो देवा इति

* पु० १८५, २० पर्व० ।

† चतुर्दशेऽध्याये = शास्त्रीयनैरुक्तवचने इति बोध्यम् ।

‡ इदं परस्तात् ८, १, १ द्रष्टव्यम् ।

स्थानैकत्वञ्च* सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः
पर्जन्येन च वाखादित्याभ्यां च सम्भोगो ऽग्निना †
चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्र मिव ॥ १ (५) ॥

“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः”—इति उपोद्घातः । “सैषा
देवतोपपरीक्षा”—इत्यधिकारे † वर्त्तमाने “यत्कामच्छपिर्यस्याम्”—
इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवता मुक्तम् ‡, तत्पुनरदेवतात्वादद्यादीनाम्
“आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा”—इत्येवमादिषु व्याहन्यमान
‘मपेक्ष्य “स न मन्येत”—इत्येव मादिनाक्षिप्ते ॥ “माहाभा-
ग्यात् देवताया एक आत्मा वज्रधा स्तूयते”—इत्येवमादिना §
“पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”—इत्येवमादिभ्यो**
मन्त्रवाक्येभ्यः—“अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य”—इत्येवमादिभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यः—“एष इन्द्र एष प्रजापतिः”—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये
सामर्थ्यं सुनीयात्मवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्यमुक्तम् †† ।
आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावानां मात्मगरीरस्याना मात्म-
मय सेवेदं सर्वं मनुष्यता मात्मार्थं सर्वो वेदो ऽन्या च सर्वा वाक् ;

* “स्थानैकत्व” ड, च ।

† “सम्भोगो अग्निना” क ।

‡ पु० १८५४० ०५०, १८०४० १५० ।

§ पु० १८५४० ८५०, १८०४० ११५० ।

॥ पु० १११४० १५० ।

¶ पु० १११४० ०५० ।

** अ० अ० ८ ४, १०, १ ।

†† पु० १११४० ११५० ‘आत्मा सर्वं देवस्य’— इति ।

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्तं मभिधेयं मस्ति, स त्वशेषाद् यद-
 भिधानं मभिदध्यात् । अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथमं
 मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियजेन तत्र चावधाने अधि-
 दैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यन्तः,
 परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुच्यमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-
 सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन †
 यथायद्दं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते । तदुक्तम्,—“अथ योऽन्यां देवता
 मुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहं मस्मीति न स वेद”—इति । तदाह—
 “आत्मयाजी अथान् देवयाजी वा ? इति, आत्मयाजीति ह ब्रूयात्”
 तदेवं ब्रह्म देवता-वृत्तस्य मूलम्, ऐकात्म्यं मात्मविदः प्रत्यवभासते ;
 (यावदभिधानन्तु याजिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात् ; यच्चावशिष्यते,
 तन्नैरुक्तात् प्रत्यवभासते ‡) अत इदं मुच्यते,—“तिस्र एव देवता
 इति नैरुक्ताः” । तिस्र इति सङ्ख्या । एवेत्यवधारणं मितरौ पक्षौ
 अपेक्ष्य ॥

कतमास्ताः ? इति,—“अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा इन्द्रः वा
 अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः” । कयोपपत्त्या त्रित्वं परिजगज्जः ?
 स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च ; लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—
 “विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः । द्वितीयः
 पिता जनितातौर्धधीना मुपां गर्भं व्यदधात् पुरुषा ४ ॥”—इत्यत्र,

* “प्रथममनिश्रेणीफलकस्थानीयेन” ख. ग ।

† “विधिमन्त्रार्थवादविद्यावसेन” ख. ग ।

‡ नैपोऽंशो दृश्यते क-पुस्तके ।

४ ख० सं० य० वा० सं० १७, १९ ।

“अजस्रं नाभावधेकु मर्षितम् *”—इत्यन्यार्थदर्शनाच्च । “प्रजापतिर्वै चीन् महिन्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्”—इति † “प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः”—इति ‡ “अग्निः पृथिवीम्यानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षम्यानः, सूर्यो द्युस्थानः”—इति । “तिस्रः”—इति प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं त्रित्वे हेतुमुपसंख्ययति । कुतो नियमः ? अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः ;—“पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भं मधत्याः, अन्तरिक्षे मसि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्याः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्याः”—इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः ॥

“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति किमेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते ? इति । कुतः सन्देहः ? उभयथा हि प्रसिद्धिः ;—प्रत्यभिधानद्वयार्थभेदो दृष्टः,—गौः अश्वः इति ; यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्थता दृष्टा,—हस्तः करः पाणिः इति यथा । अतो युक्तः संशय इति । याज्ञिकपक्षे तावददोषः । अर्थभेदेऽपि चैतेषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः “तिस्र एव देवताः”—इति प्रतिज्ञावतः कुतो वाय्विन्द्रशब्दयोरर्थभेदः ? भेदे हि प्रतिज्ञादानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिक्षस्थान इति ; अभिधानमात्रे भिन्नेऽण-

* अ० सं० ८, १, १०, ९ ।

† “प्रजापतिरकामयत”—इत्याद्यैतरेयक दृष्टव्यम् (५, ५, ०) ।

‡ सा० द्वा० प्रा० ४ प्र० १० ख० । परमस्मिन्नत्र किञ्चिद् पाठभेदः ।

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्ष मस्य स्थान मित्युपपत्तेः । षष्ठ्येकवचनो
विशेष्योऽन्तरिक्षस्यानशब्देन विशेष्यते ; इतरथा ह्यन्तरिक्षस्यानो
इत्यवक्तुं द्वयोर्विशेष्ययोः । अपि च “वायुवायाहि दर्शतु”-इति *
वायोः प्राधान्यस्तुति मुदाहृत्य तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्ध
मुपलक्ष्य,—एन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य “अंशुरंशुष्टे”—इत्येतस्मिन्,
“आ त्व मिन्द्राय ध्यायस्व”, “तुभ्य मिन्द्रः प्यायताम्”—इति † नान्य-
चेन्द्रशब्दात् मुख्याभिसम्बन्धिना मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति
प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढं मवधार्य अमृत्य-
माणो वायुशब्दस्य मध्यमादर्थान्तरे वृत्ति मपर्यायशब्दवादिन
माक्षिपन्नाह “क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्”—इति § । उत्तर मपि
च य मुदाजहार निगमं “तस्यैषा परा भवति”—इत्युपोद्धृत्यैतदैन्द्रा-
देव सूक्ताद् “अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भवो न विदस्येत्, तथा अन्न मेव
मभिवक्ष्येयुः”—इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात्
सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ॥ । तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ
शब्दाविति ॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन,
तथा वायुवरुणइन्द्रादिभिः । तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात् ;—“सा
प्रथमा संस्तुतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः । स प्रथमो

* ऋ० सं० १, १, ३, ११—प० १०, १, १ ।

† य० वा० सं० ५, ७ ।

‡ पु० ५९ व० १ ष० “इन्द्रः सोमस्य काणुका”—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ १०, १, १ । परस्तादिदेव वक्ष्यति ।

॥ परस्ताद्व्यति तदनन्तरमेव १०, १, १—२ । परं तत्र भैवं पाठा ।

वृहस्पतिश्चिकित्वास्तस्माद् इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा"—इति ।
 सा प्रथमा संकृतिरित्येतस्मिञ्चक्रामन्यनोर्ध्वनमन्त्रे यो मध्यमो वरु-
 णोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्य-
 तुक्तस्य विशेषतश्चतुर्थ्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बन्धाति तस्मै मध्य-
 मायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते
 मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते; यथा मध्यमस्य
 ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोर-
 ग्निस्वर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदः-
 प्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदग्न्यभिधानेन प्रसिद्धतर-
 सम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृ-
 तिभिः; तथोत्तमस्य स्वर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सवित्र-भग-
 प्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवो-
 त्तमयोरेकैकेन? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युदाख्या-
 ख्यौ । तयोरनित्यदर्शनं एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाख्याख्यः
 त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः
 कर्मात्माभिरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः? इत्यतो "वायुर्मध्यम-
 स्थाण्डः"—इति, वाय्वशब्देन कर्मात्माना मध्यमस्यान्त सुद्दिशामुखा-
 त्वादु वाय्वभिधानस्य, सुखात्वाच्चैन्द्राभिधानस्य "इन्द्रो वा"—इत्याह ।
 एव सुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियायापारता च मध्यमस्य
 वाख्याख्येन कर्मात्माना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन
 चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धो उपरिहापितो भविष्यतीत्युभय युक्तम्,—

“वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः”—इति । न तु पार्थिवोत्तमयोर्दो द्वौ कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माददोषो मध्यमस्याभिधान-
द्वयोक्ताविति ॥

आह;—यदिदं मभिधानवज्जत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमा-
दि, त्रित्वे सत्येतत् किं कृतम्? इति । उच्यते,—“तासां महा-
भाग्यात् एकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति” । तासां
मेव तिसृणां मग्न्यादीनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मानं
मनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः,
वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बह्वनि नामधेयानि
भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादैकात्म्यवदेवैकत्वं न जहाति सा
सा देवतेति ॥

“अपि वा कर्मपृथक्कात्” । अपि चैवं विकरणधर्मित्वादभिन्न-
प्रकृतीनां वज्जनामता । अपि वा खं खं मात्मानं भविकुर्वतीनां मेवा-
नेककर्मयोगात् पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् । को दृष्टा-
न्तः? “यथा,— हेता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एक-
स्य सतः” कुण्डपायिना मयने । तत्र हि सप्त दीवन्ते, त एव च
स्वयं कर्म कुर्वन्ते; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वन्ते, तत्
कर्म कुर्वाणाः तदाख्या भवन्ति*; यथा लोके कारक-लावक-
पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,—न किञ्चिदप्यत्र गौणं

* यथा खल्वग्निष्टोमादौ षोडश दीचिता भवन्ति, षोडशानां तेषां द्वावाध्व-
र्यवोद्गातादौनि षोडश कार्याणि यथासङ्गं सुपदिश्यन्ते, नैवं कुण्डपायिना मयने;
अत्र हि सप्तैव दीचा विधीयन्ते । तत्र यजमान एकः, अपरे षट्; त एव च षट्
अग्निर्गो रोह-पील-नेष्ट्रादीनां मेवाग्निर्वाग्निः पर्यायेण कुर्वन्ति, तत्तत्कर्मकरणकाले
च तत्तदाख्याय लभन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कार-
कादिशब्दैरेष विशेषो यद्य-नयनादिगुणयोगेऽप्यसति नाग्यादीन्
जहति ; कारकादिशब्दास्तु करणादियोगसमनन्तरमेव कारकादीन्
जहति । एव मेतदगौणत्वं मभिधानानां मपेक्ष्योक्तम्,—“अपि वा
कर्मपृथक्त्वात्”—इति । अपि वैश्वर्यादुभययापि शक्यप्रतीक्षात उपप-
द्यत एकैकस्या अपि वज्रनामतेति ॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति” । अपि चैवं
यथोक्तं मेकैकस्या महाभागात् कर्मपृथक्त्वादा वज्रनामता । अपि
वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याज्ञिका
आहुः,—“पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति”—इति । कुत एतत् याज्ञिका
आहुः ? इति । अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति ।
अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्,—“पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति”—इति ।
हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अग्यादीनां स्तुतयो भवन्ति ।—
पृथगग्नेः—“अग्नि मीळे”—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्नि-
लिङ्गं सूक्तम् “प्र नूनं जातवेदसम्”—इति ‡, पृथग्विन्द्रस्य—“हरि-
भ्याम्” §, पृथग्वायोः—“नियुद्धिः” ॥, पृथक् सूर्यस्य—हरिद्धिः ॥,

* इतोऽनन्तर “यज्ञ मिति च”—इत्यधिकं च य पुस्तकयोः ।

† ऋ० सं० १, १, १, १ ।—उपरिष्ठाष दर्शयिष्यतीत्येव ०, ४, १ ।

‡ ऋ० सं० ८, ८, ४९, १ ।—उपरिष्ठाष दर्शयिष्यतीत्येव ०, ४, ० ।

§ “हरौ” १भा० १५१, १५२ प्र० (१) । ऋ० सं० १, १, ५, १ । इत्यादयः ।

॥ “नियुत” १भा० १५२, १५५ प्र० (१०) । ऋ० सं० ५, ९, १४, २ । इत्यादयः ।

॥ “हरित” १भा० १५२, १५४ प्र० (१) । ऋ० सं० १, ८, ०, ४ । इत्यादयः ।

पूष्णोऽजाभिः *, अरूष्णीभिर्गोभिरुषसाम् † । स्तुतिव्यवहारे ‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्यायवचनत्वे तेषाम् । ते वयं स्तुति-
नियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रसृतय इति ॥

“तथाभिधानानि” । यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एव
मेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति । प्रसिद्धतरं चेदं
लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्थानेकाभिधानता ।
तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिश्रद्धाना मभिधेया इति
स्थितिः । स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेतोः ?
इति चेत्, न ; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात्,—“आग्नेय मष्टा-
कपालं निर्वपेत्” इति § येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणा
दारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति ॥

“यथो एतत्” यत्पुनरेतदुक्तम् “कर्मपृथक्तादिति” । अनेका-
न्तिक एष दृष्टान्तः ; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः, सा च
पृथक्तादिव्यवस्था माहाभारत्यादित्याचार्येणात्र पृथक्ते हेतुर्न प्रयुक्तः ॥
दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति । तत् किं मेकत्वं
नास्त्येव ? तन्नास्ति ; गुणतः ॥

* “अजा” १भा० १५९, १५४ ४० (५) । ऋ० सं० ९, ९, ९, ४. इत्यादयः ।

† “अरूष्णी गावः” १भा० १५९, १५५ ४० (०) । ऋ० सं० ९, ९, ८, ९ इत्यादयः ।

‡ व्यवहारोऽव व्यत्ययो बोध्यः । तथा चाग्निस्तुतो जातवेदस स्तुतिमन्त्रपाठो
जातवेदस स्तुतो चाग्निस्तुतिपाठ इत्येवमादि । “स्तुतिव्यवहारे”—इति ख-
पाठः, “स्तुतिव्यभिचारे”—इति ग पाठः ।

§ ‘पुरोडाशाग्निर्वेदष्टाकपालं प्रातः चषने’—इति (९, २, ५), ‘अग्ने
ऽग्निर्वेदष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्’—इत्यादि च (०, ९, ५—०) ऐ० ब्रा० ।

॥ “हेतुर्न प्रयुक्तः,” ख, ग ।

कथम् ? “तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्” । तत्र तस्मिन् पृथक्त्वे सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपन्नित ईक्षितव्यम् । तत्र दृष्टान्तः,—“यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते” । सह स्यान्न तथा एकत्वं स्थानैकत्वम् ; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ; एव मुत्तरथोरपि स्थानयोः । एवम्प्रकारमेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । सम्भोगहेतुकमेकत्वं सम्भोगैकत्वम् । सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः । तच्च पुनर्भिन्नस्थानानां मपि भवति, किं मङ्ग पुनः समानस्थानानां मिति । “यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः” । कथम् ? पृथिव्योपधुत्यतौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्यैकतमुपकारमपेक्षते । तदुक्तम्,—“चयस्तपन्ति पृथिवीं मनुष्याः”—इति * । “अग्निना च इतरस्य लोकस्य” । तदप्युक्तम्,—“अग्निर्वा इतो दृष्टिं समीरति, “दिवं जिवन्त्युग्रयः”—इति † च । तदेवम्प्रकारमेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिपिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषां मैक्यमित्युच्यते ॥

कः पुनरत्राविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः ? इति । उभये हि प्रमाणं

* ४४० सं० ७, ७, १६, २ । “इन्द्रस्याज्ञया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते ‘चय’ देवाः ‘पृथिवी’ भूमि तत्रस्था ओषधीरित्यर्थं ‘तपन्ति’ दृष्टिशीलाभ्यां सन्नापयन्ति । कीदृशा ? ‘मनुष्या’ वर्षादीनां मानुष्येषु चत्वार प्रभावयितारः प्रचत्वार इत्यर्थः”—इति सा० भा० ।

† ४४० सं० १, २ १२, ५ । “चग्रय” आचवनीयाद्यां स्तेजते ‘दिवम्’ आदित्यादियुक्तलोकस्थान् देवान् ‘जिवन्ति’ प्रीचयन्ति”—इति सा० भा० ।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकाः ; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तुर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य । तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—“तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव” । यथा राष्ट्रमित्यभेदः, नरा इति भेदः ; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैद्यानर इति भेदः । एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः, लोकाय लोकिन्येति भेदः । सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मा द्रष्टव्यः । पुरुषबुद्धापेक्षातस्य गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः ॥

तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि चित्तनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वैक मात्मानं पश्यन्ति । तथा नानात्वैकत्वे नैरुक्ता इति चित्ते, तथा चित्तैकत्वे याज्ञिका नानात्वे । एवमेवावविरोधः । अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तदुद्घोषेक्षया अन्वययानिरेकाभ्यां वर्त्तितुं शक्तिः ; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयमन्वय मकृतक मप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयो जहीताम् ; न ह्यग्रेवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्यवधानमन्तरेण विहन्यते ; न ह्यकृतकं स्वय मणधीतको विकल्पते । वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणाना मात्मभावानुशयवशेनात्मविनैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनी मणधात्माधिदैवाधियज्ञविययनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मित्र मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते । तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्त्तिं देवतामतत्वं यथाग्रहं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति मुपनयत् । स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थमतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविक्रियते । तदुक्तम्,—“तत्रोपमार्थेन पुद्गवर्णा

भवन्ति"—इति *, दर्शितवैतनान्तेण,—“न त्वं युयुत्से"—इति † ।
 निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये
 निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः । तदुक्तम्,—“यतो वाचो निवर्त्तन्ते"—
 इति ‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं
 चेतनावद्वहि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि
 पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋषा तं इन्द्रं स्वविरस्य
 ब्राह्म यत्सृज्भूणा मधवन् काशिरित्ते । अथापि पौरुष-
 विधिकैर्द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि
 कल्याणीज्जाया सुरणं गृहे नै । अथापि पौरुषविधिकैः
 कर्मभिः । अर्चोर्द्र पिवं च प्रस्थितस्थ । आश्रुं कर्णं
 शुधी हवम् ॥ २ (ई) ॥

“अथाकारचिन्तनं देवतानाम्” । आह,— माराभागाद् देव-
 ताया विकरणधर्मित्वादित्यम आकारे, अयं नियमः ? नचैदयं व्या-
 घातान्नाहमाग्याद्देवताया इत्येतद्व्याहृत्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं
 देवताना मित्येतदनारभ्यम् ? उच्यते;— आरभ्य मेव । प्रकृतिमत्ता
 मगपेच्छ विकरणं नाम देवतार्थो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिश्चिन्त्यते

* १ भा० ११० प्र० १ अ० १ पा० १ अ० १२ अ० १ ।

† “यदधरं—विहिते (२० अ० ८, १, १४, २.)”—इति शोदाहृतं तत्रैव
 १११ प्र० । तत्पुनश्च (१०१ प्र० ११ अ०, १०८ प्र० १८ अ०, १०८ प्र० ११ अ०,
 १११ प्र० १० अ०, १११ प्र० ११ अ०), दृश्यम् ।

‡ नै० उप० १, ८ ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि । यत उच्यते,—“पुरुषविधाः स्युः इति एकम्” । मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः । ‘पुरुषविधाः’ पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः ॥

कोऽत्र हेतुः? “चेतनावद्वि स्तुतयो भवन्ति” । ‘द्वि’-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति । पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुत्यर्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति ।

ननु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणां अपि गवादीनां मस्ति? न, नास्ति । न तु ते विवेकचमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य द्विताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिष्ठत्य द्रुवते निश्चेतनोऽयं मिति । एव मेते च गवादयः सत्यपि चैतन्ये आसन्नचेतनत्वात् त्रिषु श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते । पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालोको; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति । तस्माद्विताहितपरिज्ञानात् पौरुषविध्यस्यैव सिषाधार्चयितत्वादनपेक्ष्यमामान्यं विशिष्टचैतन्यं पुरुषो नियम्यते । यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि । तस्मात् “पुरुषविधाः स्युः”—इत्युपपन्नम् ॥

“तथाभिधानानि” यथैव पौरुषविध्यं सुपपद्यते चेतनावत्-सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव सवादखत्तेषु परस्परमभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्थानि परस्परतः, कथाशुभौयादियु कुतस्त्व मिन्देत्येवमादीनि * तस्मात् पौरुषविध्यं देवतानाम् ॥

* ‘यत् कथाशुभौयम्, एतेन च वा इन्द्राऽऽस्यो मदनस्य समजानत’—इति रे० मा० ३, २, १ । ऋक्संहितायां प्रथममण्डले अथेपिज्ञानवाकारधो एव कथाशुभौयं नाम यत्कृतम् । तत्र पञ्चदश अक्षरं सन्ति । तेषु “वृत्स्वसिन्द्” इत्येषा तृतीया ।

अथाप्यय मपरो हेतुः पौरुषविद्धे देवतानाम्,—“पौरुषविधि-
कैरङ्गैः संस्तुयन्ते” । पौरुषविद्धत्वे चान्यद्गानि, तैः संस्तुयन्ते ।
तद्यथा,—“ऋष्या तं इन्द्र स्यविरस्य ब्राह्म”, “यत् सङ्गृभूणा मघवन्
काशिरिजैः”।—

“उरुं नो०—०वृद्धन्ता” * । शंयोरार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री ।
एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या । ‘उरुं’ विस्तीर्णं ‘लोकं’
यः त्वम् (‘नः’) अस्मान् ‘अतुनेपि’ अतुनयसि; स्वेन सुकृतेन
कर्मणा गच्छतां गमनातुयहे वर्त्तसे । ‘सर्वज्योतिः’ आदित्यममानं
प्रकाशेन लोकम्, ‘अभयम्’, ‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनाय । तस्य ‘ते’ तव
धयम् ‘इन्द्र !’ (‘ऋष्या’) ऋष्यौ एतौ रेपणौ शत्रूणाम्, ‘स्यवि-
रस्य’ मघतः ‘ब्राह्म’ हस्तौ, (‘वृद्धन्ता’) वृद्धन्तौ महान्तौ, (‘शरणा’)
शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् ‘उप स्वेयाम’ उपतिष्ठेमेत्येतदाशास्त्रहे ॥

“यत् सङ्गृभूणा मघवन् काशिरिजैः”—इति † । व्याख्यातः
शेषः ‡ । एव मस्मिन् मन्त्रद्वये वाङ्मुष्टिसम्बन्धदर्शनात् सुत्यस्यैन्द्रस्य
पौरुषविध्यम् ; अन्यथा हि वितथामिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च
सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य । तन्मा
भूदित्यवगम्य मेवेष्ट्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति ॥

“अथापि” अय मप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—“पौरुष-

* “उरुं नो लोकं मनु नेपि विद्मान्त्वृज्योतिरभयं स्वस्ति । ऋष्या तं इन्द्र स्यवि-
रस्य ब्राह्म उप स्वेयाम शत्रूणा वृद्धन्ता ॥”—इति अ० सं० ४, ०, २१, २ ।

† अ० सं० १, १, १, ५ ।

‡ मृ १२१, १२२ ४० (१, १, १) ।

विधिकैः द्रव्यसंयोगैः” । तद्यथा,—“आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र
याहि”, “कल्याणीर्जाया सुरैर्गृहे ते” ।—

“आ दाभ्या०—० गृधस्काः” । गृत्समद च्चविः । ऐन्द्री ।
त्रिष्टुप् । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’ यदि तावत् तव द्वौ हरौ सन्निहितौ,
ततस्तावेव रथे युक्ता, ताभ्याम् (‘हरिभ्याम्’) ‘आ याहि’ । अथ
चत्वारः ? ततस्तैः (‘चतुर्भिः’), अथ षट् ? ततस्तैः (‘षड्भिः’), अथा-
ष्टौ ? ततस्तैः (‘अष्टाभिः’), अथ दश ? ततस्तैः (‘दशभिः’) ‘आ’
याहि † । इदं ‘सोमपेयं’ सोमपानकर्म प्रति । किम् ? इति । एवं
ब्रूमहे,—‘अयं’ ‘सुतः’ सोमोऽभिपुतः त्वदर्थम्, स त्वम् हे ‘सुमन्त्र’
सुधन ! ‘मा’ केन चित् ‘गृधः’ मां (‘कः’) कार्षीः ; अविल-
म्बित मागच्छेत्यभिप्रायः ‡ ॥ न ह त्वा

“अपाः सोम०—० दक्षिणस्तु वेद श्वविश्वामित्रम्यार्षम् । त्रि-
ष्टुप् । हारियोजनस्यानुवाक्या । हे इति ! ‘इन्द्र !’ (‘अपाः’)
पौतवानसि ‘सोमम्’ एतस्मिन् कर्मणि । स त्वं पुनः ‘अस्तं’ गृहं
‘प्र याहि’ । यस्मात् तव ‘कल्याणीः जायाः’, ‘तत्र’ ‘वृद्धतः’ च
‘रथस्य’ ‘निधानं’ रथशालायां विमोचनं च ‘वाजिनः’ जित्वा

“वृद्धन
उप से

* “आ दाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि” मित्रा शान्तिः । आष्टाभिर्द-
शभिः सोमपेयं सुयं पुनः सुमन्त्र मा गृधस्काः— इति च० सं० १, ६, ११, ४ ।
† “यद्यपीन्द्रस्य दावेव हरौ, तथापि तं विमोचनं नानात्वम्, यतोऽथ-
ऊत्तमविषयम्” — इति सा० भा० ।

‡ इह व्याख्यायाम् ‘आ ह्यमानः’—इत्यगृहीतमेव स्थितम् ।

§ “अपाः सोमं सद्ये मिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरैर्गृहे ते । यत्र रथस्य
वृद्धतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणायन्” — इति च० सं० १, ६, १०, १ ।

शुक्लं, तस्य सम्बोधनम्—हे 'शुक्लं।' ('आ') आभिमुख्येन 'शुधि' शृणु त्वम् ('हवम्') आङ्गान् मस्माकम् । श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराण इव 'दधिष्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-'गिरः' हृदयेन । किञ्च ; हे भगवन् । 'इन्द्र ।' 'मम' 'इमं सोमम्' 'युज.' तद्युक्तस्य तां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि बुवत, 'छष्व' कुरष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' चण मित्यर्थः ।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति आमन्त्रणपूर्वकादरयवणपूर्वको विनियोगः, स न मन्त्रवत्यपौरुषविधे; न हि गवादयोऽध्याशृणु-हीत्युक्ताः किञ्चित् प्रपद्यन्ते । तस्मात् कार्यकारणमन्त्रिवेशो मनुष्य-वद्देवतानाम्, कार्यकारणपेक्षं च विज्ञानम् । तदेव मेतेभ्यो मन्त्र-दर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवतानां मिति ॥ २ (६) ॥ .

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरं मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-विधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्विद्वि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्धोपधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधि-कैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्वदवत्यभिक्रन्दन्ति हरि-तेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्य-संयोगैरित्येतदपि तादृशमेव सुखं रयं युयुजे सिन्धुरश्वि-न मिति नदीस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरि-त्येतदपि तादृशमेव होतुश्चित् पूर्वं हविरस्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि बोधयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैव चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः * पादः ॥ ७. २.

“अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्” दर्शन मिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् “अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”—इति विज्ञायते† । तदाहुः “नैतदस्ति यदेवासुरम्”—इति, “न त्वं युयुक्ते”—इत्यपि चैतदुक्तं मेव‡ ।

“अपि तु यद् दृश्यते” देवानां किञ्चित् “अपुरुषविधम्” अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः । “तद्यथा—अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति” । प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषां मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मादपुरुषविधा अन्यादयः, तत्सामान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः; न हि मनुष्यत्वे तुल्ये के चिदाकारिणः केचिदनाकारिण इति, तथैव देवतानां मपि हि न्यायः । तस्मादपुरुषविधा इति ॥

“यथो एतत् चेतनावद्वा हि स्तुतयः भवन्ति इति, अचेतनान्यपि एवं स्तुयन्ते; यथा—अक्षप्रभृतीनि श्रोत्रधियन्तानि ॥” । तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्व महेतुः पौरुषविधौ देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमाध्यायमखण्डात्तक एव प्रथम पाद क-पुस्तके ।

† १भा० ११० श० १ख० ५पा० १ख० दृष्टव्यम् ।

‡ १भा० ११० श० १०५० दृष्टव्यम् ।

§ इत पुराणादेवाय प्रथमहेतुवत्त २२१२० १५०, २२४२० ४५० ।

॥ १भा० ४६४२० ५५० १ख० (४) —(१९) ।

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः श्रुतैः संस्त्रयन्ते इति” अथ मय-
हेतुः *, व्यभिचरितत्वात् ; “अचेतनेषु अपि एतद् भवति”, तद्यथा
—“यावस्तुतिः” । “एते वदन्ति०—०माश्रत” † । अर्बुदस्यार्घम् ।
जगती । यावस्तुतिः । ‘एते’ ‘यावाणः’ अभिपवकर्म कुर्वाणाः
वदन्ति । कथम् ? ‘शतवत्’ शत मिव । ‘सहस्रवत्’ सहस्रमिव ।
‘शब्दवाङ्मयाभिप्रायम्’ ‘अभिक्रन्दन्ति’ आक्रयन्ति सोमपातृन्—आ-
गच्छताम्नाभिरभिपुतं सोमं पातु मिति । ‘हरितेभिः’ सोमसंसर्गाद्
हरिद्वर्णैः ‘आसभिः’ आस्यैः । तत्र या इयं ‘विष्टी’ व्याप्तिः
याव्णाम्, एतया ‘सुहृत्वा’ शोभनया क्रियया एते ‘सुहृतः’ शोभ-
नस्य कर्मणः कर्त्तारः ‘हेतुः चित् पूर्वं’ होतुरपि अग्नेः, मानुषहो-
तुर्वां पूर्वं प्रथमतस्मिन्, ‘हविः’ एतत् सोमाख्यम्, ‘अद्यम्’ अदनीयम्
‘आश्रत’ अश्रन्ति । अभिपवे सोमसंयोगमात्रं मशनं सुपचर्यते याव-
णाम् । तस्मादपौरुषविध्य मिति ; न हि याव्णां यथाभूतान्यास्या-
नि सन्ति, यत्संयोगेन च स्त्रयन्ते, तद्वदिन्द्रादीनां मययथाभूतैर्वा-
ङ्मयादिभिः स्तुतिः स्यात् । तस्मादहेतुरयं यत् “पौरुषविधिकैर-
श्रुतैः संस्त्रयन्ते”—इति । तस्मादपौरुषविधाः ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति १, एतद् अपि
तादृशम् एव” औपचारिकम्, रूपकमात्रं मित्यर्थः ; यथैव हि
आस्यादिकल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् यावप्रभृतिषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरस्तादेव पूर्वपक्षेऽयं च द्वितीय-हेतुबलः २२१४० ०५० ; २२१४० १५० ।

† “एते वदन्ति शतवत् सुहृत्सु वदन्ति हरितेभिः आसभिः । विष्टी यावाणः
सुहृतः सुहृत्यया हेतुचित् पूर्वं हविरस्य माश्रत ॥”—इति ऋ० सू० ८, ४, १८, १ ।

‡ “मनुष्यहेतुर्वा” च, ग ।

§ एतदप्युक्तं चैवकारं पुरस्तात् पूर्वस्मिन् पक्षे २२१४० ८५० ; २२१४० १८५० ।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो वाङ्मादिकार्यसिद्धिः, एवं हरिरयजा-
यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति । अपि च “सुखं रथं युयुजे
मिन्धु^१रश्चिनम्— इति नदीस्तुतिः” न चास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थत्वो-
पपन्निरस्ति, असम्भवात् । कथं सम्भवः ? न शुद्धकात्मिकाया नद्या
वहन्त्या रथोऽवस्थानं सम्भवति ।

“सुखं रथं— विरप्शिन्ः” । मिन्धुत्तिन्नाम प्रियमेधसः
पुत्रः, तस्येय मार्यम् । जगती । नदीस्तुतिः । ‘सुखं’ सुखहेतुं लो-
कस्य, ‘रथं’ रंघणं मुदकम् (‘युयुजे’) युक्तवती ‘मिन्धुः’ नदी ‘अश्चि-
नम्’ अशनेन व्यापनेन तदन्तम् उदकरथम् । तेन ‘वाजम्’ अन्नम्
‘मनिपत्’ सम्भजनवती उत्पादितवती ‘अश्चिन्’ ‘आजौ’ सङ्गमे
यतोऽयतो गच्छति, ततस्ततो ब्रौह्मादि अन्नम् अभिनिष्पादयती-
त्यर्थः । यस्माच्चायं मुदकरथोऽन्नं मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य
‘महान्’ ‘महिमा’ माहाभाग्यं ‘पनस्यते’ स्वयते स्तोत्रभिः ।
‘अदभ्यस्य’ अनुपहंसितस्य, ‘स्वयशसः’ स्वायत्तकीर्त्तेः, ‘विरप्शिन्ः’
विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः । रथं मिव अश्चिनम् इति केचित् ॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः
स्तुतय इत्युपेक्ष्यम् ॥

“यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः— इति, एतद् अपि तादृ-
शम् एव ।— ‘होतुश्चित् पूर्वं हविरथं माशत (च० सं० ८, ४, ९८, ९)’

* “सुखं रथं युयुजे मिन्धु^१रश्चिनं तेन वाजं मनिपदश्चिद्वाजौ । महान् महिमा
पनस्यतेऽदभ्यस्य स्वयशसा विरप्शिन्ः ॥” इति ऋ० सं० ८, ९, ७, ४ ।

+ एतच्छीर्षं चेलकारं परस्तात् पूर्वेपचे एव १०१३० १०५० ; ११०४० १५० ।

इति” अग्नशक्तिक्रियया यावाणः स्रयन्ते, न च पुनर्याव्णां यथाभूतमग्नमस्ति । तस्मादिदं मपि रूपकमेव ॥ “एते वदन्ति”—इत्यव्याख्यातम्* ॥

“अपि वा उभयविधाः स्युः” । उभयहेतुप्रामाण्यात्† ॥

“अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्” वृथिव्यादीनां “कर्मात्मान एते स्युः” अपुरुषविधाः चितिजलादयः‡ । परे तु §, अधिष्ठातारः पुरुषविधाः ; एव सुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति । “यथा,—यज्ञः यजमानस्य” कर्मात्मा ; इदं मेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेतेनाङ्गं सुपचीयत इति संस्कृतं मनुषिंस्त्रीके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

“एष च आख्यानसमयः” । भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ¶ ।—वृथिवी, स्त्रीरूपेण भारवतारणाय ब्रह्माणं ययाचे । अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावभौ खाण्डवं ययाचे । पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह ।—इत्येवमादि** ॥

* मूलोक्तं हेतुचिदित्युदाहरणमिति यावत् । पु० १३८४० १०५० ।

† देवानां साकारचिन्तने (१११३० १५०) अथच इतीयं पक्षः ।

‡ एष एव सिद्धान्तपक्षस्तुर्था मीमांसकसम्मतः ।

§ टीकाकारसमकालवर्तिनस्त्विति यावत् ।

॥ एवञ्च देवानां साकारचिन्तने पुष्टपात्रतिनाभाव एव देवानां मिति यास्कोय-सिद्धान्तः, कर्मणा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवत्वकल्पनं चित्वादीनां मिति च मीमांसकमतं माहृतं मिति ।

¶ एषा तु टीका परमतसम्मतैश्च, न तु यास्कसम्प्रदायात्, मूलं भारतपदस्यादर्शनात् न हि च भारतात् परं निरुक्तं मिति । अस्मन्मते तु एषेत्यादिपक्षस्यायं मते—“एष” कथिताकारचिन्तनविचारः ‘आख्यानसमयः’ सर्वज्ञैश्च मन्त्रेषु देवतायाः आख्यानस्य सङ्केत इत्यनेन वाक्येन च विचार उपपद्यते यास्केनेति ।

** महाभारतीयोपादिपर्वणि जनविर्मं पर्वे खाण्डवदहनं नाम, तदु द्रष्टव्यम् ।

तदेतच्चतुर्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव ।—(१)पौरुषविध्यम्*,
 (२)अपौरुषविध्यम्†, (३)कर्मायात्मोभयविध्यम्‡, (४)नित्य मौ-
 भयविध्यं सेवेति । सर्वं चैतदुपपद्यते, माहाभाग्ये सत्यैश्वर्यात्; कथ-
 मिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, वज्रधा चेति
 यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्वथै-
 वादोषः, फलदर्शनात् १ । नानावस्यादर्शनवदाख्यातृणां परिदेवना-
 निन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूपं भवस्थितानां सा सा
 स्तुतिरेव, न निन्दा । उक्तञ्च;—“हीना न निन्दा, स्तुतिरेव
 सास्या देवान् मर्त्तः सम्यग्भिद्युयात् कः । शक्तिचये ऽप्यथवस्यन्ति
 शिष्टाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम् ॥ ॥”—इति ॥ ३ (७) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ७. २.

* पु० १११४० ५५० “पुरुषविधा स्फुरित्येकम्”—इत्यादि-प्रथमं पक्षो द्रष्टव्यः ।

† पु० ११२४० ११५० “अपुरुषविधा स्फुरित्यपरम्”—इत्यादि-द्वितीय पक्षः ।

‡ पु० ११२४० ११५० “अपि बोभयविधाः स्तुः”—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः ।
 यस्तुतोऽस्मान्मते तु तृतीयपक्षे उभयविध्यं मेव देवानां मुररीकृतम्, न तु तत्र
 किञ्चिदपि विशेषणं मन्त्रेष्वपीयम् ।

§ पु० ११२४० ११५० “अपि वा”—इत्यादि-चतुर्थो मौमांसकपक्षो द्रष्टव्यः ।
 अत्र त्वस्मान्मते नोभयविध्यं नापि क्रियातेर विभिन्नत्वं मुक्तं देवानाम्, अत एव हि
 “यथा यज्ञो यजमानस्य”—इति दृष्टान्त उपपद्यते । तथा हि,—“यजमानस्य यथा
 यज्ञः” (यज्ञः, अनुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्यायपञ्चमम्) देवता भवति, तस्यापि
 स्तुतिरुते; तथैव अग्निस्तुतिक्रियादीनां नैव देवत्व फलप्रदत्वञ्च, न तत्र फलप्रदस्य
 कस्य चिदपि देवस्याकारविन्तने प्रयोजनीयत्वं मस्तीति मौमांसकमतं मण्यनुगृही-
 तम् । एतेन वज्रवृक्षपुरन्दरसमागमनात् कुशभङ्गमीतिशयापाधिता ।

॥ कार्त्तुर्धादौ दृष्टादिदर्शनादिति भावः । इदं मेव फलसंवादाख्यं मानम् ।

॥ क-पुस्तके लिखितं प्रथमपादसमाप्तिः, छ-च पुस्तकयोस्तु नास्त्येव पादविभागः ।

॥ द्वतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽयैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देव-गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽग्रायी पृथिवीलेति स्त्रियोऽथास्य कर्म वह्नश्च हविषा मावाहनश्च देव-तानां यच्च (क्विच्चिद्*) दार्ष्टिर्विषयिक मग्निकर्मैव तद-थास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवश्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते ऽथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभ-क्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्विशेषविव-क्षया तदनुसृतये च स एतत् प्रकरोति;—“तिस्रः एव देवताः— इति”१। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स उच्यते;—“तासां भक्ति-साहचर्यं व्याख्यास्यामः” । तासां मेव त्रिभूणां भक्तिसाहचर्यम् । भक्तिश्च साहचर्यञ्च, भक्तिकृतं वा साहचर्यं मिति । लोकादीनां मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहचरभावः साहचर्यम् । तत् किमर्थम् ?

* नास्त्येतत् पदं क ख-ग-पुस्तकेषु ।

† “मग्निकर्मैतदथास्य” ऊ, ख ।

‡ “विभक्तस्तुति” ग ।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारम्भे एव यावत् (२१०४० ११५०) ।

उच्यते,—अमंविज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवता
गम्येतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्यं मुच्यते ॥

यद्येव मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तीनि? इति । तदुच्यते;—
“अथ एतानि अग्निभक्तीनि” । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं
भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि । कतमानि? “अयं
लोकः”—इत्येवमादीनि * अग्निभक्तौन्यवगन्तव्यानि । “ये च देव-
गणाः समावाताः प्रथमे स्थाने” । तद्यथा;—आग्नी †, अन्नाः ‡,
वावाणः §, अभीश्वः ॥ इत्येवमादीनि ¶ । “अग्रायी, पृथिवी,
इला— इति स्त्रियाः” । ‘इला, पृथिवी, अग्रायी’—इति क्रमेण

* अयन्तरं सामेत्यन्तानि षट्, क्लृप्ते एव द्रष्टव्यानि । परमिदं तानि कथं न
वाच्यतानि? वाच्यतान्येवेत्युक्तम् ।

† आग्नीमन्त्रेण निषण्डु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इत्यादयो द्वादश दृश्यन्ते । भा०
४११२० द्रष्टव्यम् । तत्र तु मानम्,—“अथात आग्निः”—इत्यारभ्य “इतीमा आ-
ग्नीदेवता अनुक्रान्ताः”—इत्यन्ते यावत्तन्मन्त्रः परस्तादात्मिष्यन्ति (८, १ १.—१, १.)

‡ १भा० ४१४, ४१६, ५० ५, १, (४); परस्ताच्च ८७० १पा० ०, ८ ७० ।

§ १भा० ४१४, ४१६ ५० ५, १, (५); परस्ताच्च ८७० १पा० ८, ८ ७० ।

॥ १भा० ४१५ ४१८ ५० ५, १, (११); परस्ताच्च ८७० १पा० ५ ६७० ।

¶ निषण्डुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमादिषष्ठ्यध्याये प्रथमस्थानदेवताः समावाताः (१भा०
४१६—४०४२०); परस्ताच्च “अथातोऽनुक्रमिष्यामः”—इत्यारभ्य “यजेति सन्त्रै-
व”—इत्यन्तानि तद्वाच्यानि (०७० ४पा० १४०—८७०) । तद्वच यानि वक्तव्य-
कानि पदानि, तद्वाच्या एव प्राथमिकदेवगणा उच्यन्त इति श्रौतकाम्यवत् । परे तु
‘ये च देवगणाः समावाताः प्रथमे स्थाने’—इत्युक्त्वा प्रथमादिषष्ठ्यध्यायपठितानां
सम्यादीनां सर्वेषां मेव पदः, अग्रायीत्यादिलिङ्गां पुनरुक्तेषु ‘तत्रकोषिन्’-
भ्यामेवेत्याहुः ।

वक्तव्ये* क्रमभेदोऽग्रायी तत्समानाख्यानात् सन्निकृष्टतरा, न तथा
 पृथिवीति; तस्मात् प्रथममुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयमन्वाद्यग्नें
 तथेला, परोक्षादभिधेयस्य । ‘आग्नी’—मध्ये ‘तिष्ठोदेवौः’—इत्यत्र
 इला, भारत्याः द्युस्यानाया अनन्तरं श्रूयमाणाः—“आ नो यज्ञं
 भारती त्वय मेत्विष्ठा मनुष्यत् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ९)”—इति † कथं
 पृथिवीस्याना? इति । उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; “द्यां
 भारत्यादित्यैरस्पृजत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञं मावीदिहैवेत्यया वरुमत्या”—
 इत्यतः सामर्थ्यं मुक्तोय वसुमाहचर्यात् इहैवेत्येति चाग्निभक्तिरि-
 लेत्याह, रुद्रैः साहचर्यात् सरस्वती मध्यस्यागा, आदित्यैः साहच-
 र्यात् भारती द्युस्यानेति ॥

“अथास्य कर्म” अथास्याग्नेः कर्म सदभावि, अनन्यदेवतागामि,
 यत्संयोगादसत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति । “वहनं च
 हविषाम्”—इत्येवमादि । “दार्ष्टिर्विषयिकम्” दृष्टानुपपत्तेः यस्य
 विषयः, तद्दार्ष्टिर्विषयिकम्; प्रकाशादि कर्मेत्यर्थः । “अग्निकर्मैव तत्”—
 इति पुनर्वचनमादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति ॥

“अथास्य संस्तविका देवाः” यैः सह अग्निः स्तुयते । तद्यथा,

* निघण्टो पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे ‘तिष्ठोदेवौ’—इति दशमम् । तत्र तिष्ठपु
 भारतीलासरस्वतीषु देवीषु इलाया एव स्त्रिय इह प्रथमं समीष्टम्; ‘पृथिवी’—
 इति तु तदुत्तरस्थित् खण्डे षड्विंशं पदम्; तत्रैव च खण्डेऽष्टाविंशं पदम् ‘अग्रायी’—
 इति क्रमः समाधायपाठस्य (१ भा० ४९१, ४९४ प्र०) ।

† ‘भारती, इला, सरस्वती’—एवं क्रमपविता द्युतिमन्त्रेऽस्मिन् तिष्ठो देव्यो बुद्धा-
 न्ते । तिष्ठोदेवीरिति तु आग्नीमध्ये पठितं दृश्यते (१ भा० ४९१ प्र० ५ च० १ ख० १०.),
 व्याख्यास्यति चेत्तदपरिहृतात् (८ ख० १ पा० ८ ख०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेवं मन्त्र
 मानो यज्ञमिति । तदेतत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

—“इन्द्रः, सोमः”—इत्येवमादयः । मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्त-
वोदाहरणम् । अग्नेः पूर्वनिपादाद् देवतादन्ते सुख्यता * ।—

“अग्निरिन्द्रश्च दाशुषो”—इति । विश्वामित्रस्येय मार्षम् । विराट् ।
अनुष्टुप् । आगयणे विनियोगः । हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ त्वम् ‘इन्द्रः च’
‘देवो’ देवौ, अस्म ‘दाशुषः’ दत्तवतः हवींषि, यजमानस्य ‘दुरोणे’
यज्ञगृहे ‘सुतावतः’ अभिपुतवतः ‘यज्ञम्’ सोमम् । (‘अमर्धन्ता’) मृधं
सङ्गमं कुर्वाणौ अन्तरा केन वित् सह । ‘सोमपेयाय’ सोमं
पानार्थम् ‘उपयातम्’ इत्येतदाशङ्क्यहे ॥

“अग्नीषोमाविमम्”—इति † । सोमेन सह संस्तवः । गौत-
मस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या । हे ‘अग्नी-
षोमौ!’ युवा मुच्येये । ‘इमं’ ‘हवम्’ आङ्गानं ‘मे’ मम ‘सु’ सुष्ठु
‘शृणुतम्’ ‘वृषणौ’ वर्धितारौ । श्रुत्वा चागच्छतम् । आगत्य च
‘प्रतिहर्षतं’ प्रतिप्रेषतं, मया पूर्वं प्रेषितौ प्रति कामयेथाम्
इमानि सूक्तानि श्रोतुम् । श्रुत्वा चेमानि ‘भवतं’ ‘दाशुषे’ युवां
हविर्दावे ‘मयः’ सुखावित्यर्थः ॥

“त्वं नो अग्ने वरुणस्य”—इति § । वरुणेन संस्तवः । वामदेव-

* “अभ्यर्हितश्च (पा० १, १, १४ सू० वा०)” —इति वचनात् अग्नीन्द्रो, अग्नी-
षोमो—इत्यादाविति भावः ।

† “अग्निरिन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतार्वतो यज्ञ म्रिषोर्प यानम् । अमर्धन्ता सोम-
पेयाय देवा ॥” —इति ऋ० सं० २, १, १५, ४ ।

‡ “अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्षतं भवतं दा-
शुषे मयः ॥” —इति ऋ० सं० १, १, १८, १ ।

§ “त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य देवोऽपि विश्वमिषोऽहो वज्रि-
तमः योऽश्वपानो विश्वा देवांसि प्र मुमुग्धुः ॥” —इति ऋ० सं० १, ४, ११, ४ ।

स्वार्थम् । विष्टुप् । अवस्थे विनियोगः । हे भगवन् । 'अग्ने !' 'तम्'
 ('नः') अस्मान् यथावत् 'विद्वान्' ज्ञानानः भक्ता मम एते इति ।
 'वरुणस्य देवस्य' यः अस्मान् प्रति 'हेलः' क्रोधः, तम् अनेनाव-
 ष्ट्यकर्मणा 'अव यासिषीष्टाः' अपगमय । किञ्च ; यः त्वं 'यजिष्ठः'
 यष्टृतमः, देवानां होत्रत्वे वर्त्तमानः 'वन्दितमः' बोद्धृतमस्य हविषाम्,
 स त्वं पुनः 'शोशुचानः' देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु ('विश्व')
 विश्वानि सर्वाणि 'देषामि' देव्याणि ('प्र') प्रकर्षेण 'अस्मत्' अस्मात्तः
 'सुसुग्धि' सुञ्च अवयोजयेत्यर्थः ॥

"अग्नीपजन्ता • — • धत्त मग्ने" * । पजन्त्येन संस्तवः । भरद्वाज-
 स्वार्थम् । विष्टुप् । हे 'अग्नीपजन्त्यौ !' युवाम् उच्येधे । 'अव-
 तम्' अवगच्छतम् इमां 'धियं' इदं कर्म प्रति, 'मे' मम 'अस्मिन्'
 'हवे' आङ्गाने 'सुहवौ' स्वाङ्गानौ 'सुष्टुतिं' शोभना मिमां स्तुतिं
 श्रोतुम् । आगत्य च श्रुत्वा इमाम् 'इडाम्' अन्नम् 'अन्यः' एकः
 'जनयत्' जनयतु ; 'गर्भम्' अन्यः गर्भं मेको जनयतु । तौ युवा
 जेवं प्रतिस्वत्सरं 'प्रजावतीः' प्रजामंयुक्ताः 'दयः' अन्नानि ('आ')
 आभिसुख्येन स्थित्वा 'धत्तं' दत्तम्, 'अग्ने' अस्मभ्य मित्यर्थः ॥

"अग्ने देवा • — • चतुर्ना" † । चतुर्भिः संस्तवः । मेधा-
 तिथेश्वरार्थम् । गायत्री । चतुर्वाजेषु विनियोगः । हे भगवन् !
 'अग्ने !' 'देवान्' 'इह' अस्माकं कर्मणि 'आ वह' । आह्वय

* "अग्नीपजन्ताववत्" धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः । इना मन्यो
 जनयद् गर्भं अन्यः प्रजावतीरिष्ट आ धत्त मग्ने ॥"—इति अ० सं० ४, ८, १६, १ ।

† "अग्ने देवा इहा वह सादया धेनिषु विष्टु । परि भूय पिब चतुर्ना ॥"—
 इति अ० सं० १, १, १८, ४ ।

देवान् 'सादय' 'योनिषु त्रिषु' स्वनेषु त्रिषु । एतान् यथाकालं यज । अमुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनालङ्कृत्य एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिव' चैतं सोमम् 'चतुना' सह ॥

“अग्रावैष्णवं हविः” । हविर्यज्ञात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम् । या चतः ताः संस्तवेनाग्रावैष्णोः सन्ति ।—

“अग्राविष्णू मजोपसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः । द्युमैर्वाजेभिरागतम् ॥”— इति । वामदेवस्येय मार्षम् । गायत्री । अग्रावैष्णवे हविषि विनियोगः । हे 'अग्राविष्णू' ('मजोपसा') मजोपसौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समान-प्रीतौ 'वां' युवा मुच्येथे । ('इमाः') एताः युसद्-'गिरः' अस्मत्स्तुतयः 'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम् । दृष्टौ च सत्या मसत्सम्प्रदेयैः 'द्युमैः' द्यो-तनवद्भिः ('वाजेभिः') अन्नैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम् ॥

“न त्वृक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते” । 'न'—इति प्रतिषेधः । 'तु'-शब्दोऽवधारणार्थः । 'चृक्' 'संस्तविकी' संस्तवयुक्ता, 'दशतयीषु' दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायत इति दशतयः चम्बेदः, तस्य शाखाः दशतय्यः, तासु सर्वासु एकापि हविर्यविनियुक्ता शस्त्रमध्य-पातिनौ चृक् अग्रावैष्णोः संस्तविकी नास्ति । स्यादप्यन्यत्र संस्त-विकी, न तु दशतयीषु । असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति ॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः,—“अथाप्याग्रापौष्णं” “हविः” एव, “न तु संस्तवः” । तस्मिन् हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव अग्नः स्तूयते पूषा च “तत्र” तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः “एतां विभक्त-स्तुतिम् ऋचम्” “उदाहरन्ति” नैरुक्ताः—॥ १ (८) ॥

पूषा त्वेतप्रच्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य
गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुवि-
द्वित्र्येभ्यः । पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुव-
नस्य गोपा इत्येव हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः
स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः
पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्ठा-
त्तस्य प्रकीर्त्तनेत्युपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविद्वित्र्येभ्यः ।
सुविद्वं धनं भवति विन्दतेवैकोपसर्गादक्षतेर्वा स्याद्
द्युपसर्गात् ॥ २ (६) ॥

“पूषा त्वेतः”—इति । देवश्रवणे चामायनम्यार्थम् । विष्टुप् ।
पुनः (श्रवस्यः) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः । सः प्रमीत उच्यते ।
‘पूषा’ भगवान् “आदित्यः” पथा मधिपतिः, सः (‘त्वा’) त्वाम्
‘इतः’ मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा ‘प्रच्यावयतु’ ‘विद्वान्’ अत्य-
वहितज्ञानः । सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च ‘अनष्टपशुः’ † ।
‘भुवनस्य गोपाः’ । ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘गोपाः’ रक्षिता ।
उपर्यवस्थितः ‘सः’ पूषा, एवंक्षणे, (‘त्वा’) त्वां प्रगमय्य ‘एतेभ्यः’

* ‘गोपायिता च त्वैतेभ्यः’ क, ख, ग ।

† अ० सं० ७, १, १६, २ ।—इत्येवमादीनां षतद्वया गृह्या दीक्षितमरणे
विनियोग मादायलायनः । १, १० सू० दृश्यम् ।

‡ नास्त्येतत् ग-व-पुस्तकयोः ।

§ “अनष्टपशुः अविनष्टरपशुस्तु” ; यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्ती-
त्यर्थः ।—इति सा० भा० ।

चन्द्रमण्डलोपान्तवामिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददात्' परिददातु । तदुक्तम्,—“दक्षिणायनात् पितृलोकम्”—इति । 'अग्निः' अपि चैतेभ्यः उक्तव्य 'देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति, तेभ्यः परिददातु । तदप्युक्तम्,—“चन्द्रमसो वैद्युतम्”—इति* । स तु मेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यनुक्षीत्याग्नीः प्रसीतस्य । उक्तञ्च,—“ये देवयानाः पितृयानाञ्च लोकाः सर्वास्ताननृणाः सञ्चरेम’—इति† ॥

“स तैतेभ्यः०—०इति सांशयिकः तृतीयः पादः” मंशयोऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या षष्ठः । कथं कृत्वा ? यथा,—“पूषा पुरस्तात्” ‘पूषा त्वेतस्यावयतु’—इति ; “तस्य अन्वादेशः—इति एकम्” सामर्थ्यादर्शनम् । तथा व्याख्यात मेव । त्रयः पौष्णाः पादाः, एक एवाग्नेयः एव मियं विभक्तस्तुतिः । अथ वा द्वावुत्तरावाग्नेयौ । तच्च अर्थयोजना,—पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः परिददातु ; मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः । तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नस्योत्तरेणाप्यग्निशब्देन सम्बन्धमविरुध्यमानं व्यपेक्ष्य अकल्पयत् । “अग्निः उपरिष्ठात्, तस्य प्रकीर्त्तना—इति अपरम्”—इति ॥

* “विद्युद् दृष्टिचन्द्रमा आदित्योऽग्निः”—इति परिमरः रे० आ० ८, ५, ५ ।

† “देवयानान्—देवाः यैर्मैगैर्यन्ति गच्छन्ति तान् (च० सं० १, ५, १८, १.)”—इति, “पितृयानान्—पितरो यैर्न मर्गैश्च गच्छन्ति तान् (च० सं० ७, ५, १०, ७.)”—इति च सा० भा० ।

“सुविदत्रं धनं भवति” *,—“विन्दतेः वा” (“एकोपसर्गात्”) सु-इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात् । “ददातेः वा” (“द्व्युप-सर्गात्”) सु-विभ्यां दाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात् । तद् येषां मस्ति, ते सुविदत्रिणाः † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम-ये च देव-गणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽद्यास्य कर्म रसानुप्रदानं वृचवधो या च का च ‡ बलकृति-रिन्द्रकर्मैव तदद्यास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णु-र्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च § पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

“अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि”—इति । पूर्ववत् सर्वम् “अन्त-

* १भा० २२८ ४० ४४० २७० (५५) । उक्तं च पुरस्तात् “सुविदत्रः = कृत्याण-विय” —इति १८१४० १, २, ५ । १८५४० ११५० तद्वीकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

† “सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा, तदर्थं सुविदत्रिणाः, शान्दसो य-प्रत्यय ।”—इति सा० भा० ।

‡ “या च काचिद्” क, ख, ग ।

§ “सोमो वायुना च” क, ख, ग ।

रिचलोकः”-इत्येवमादि* । “ये च देवेगणाः समान्नाताः” मरुदा-
दयः† । “याश्च स्त्रियः” अदित्याद्याः‡ ॥

“अथ अस्य कर्म” ।-“रसानुप्रदानम्” अवग्यायनम्, वर्षादि,
“वृत्रवधः” मेघवधः, “या च का च बलकृतिः” अन्यापि । “इन्द्र-
कर्म एव तत्”-इति आदरार्थं पुनर्वचनम् ; अपि कौटपिपौलिका-
दिषु, यद्वलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

“अथ अस्य संस्तविकाः देवाः” । “अग्निः, सोमः”-इत्येव-
मादयः । तद्यथा,—

“इन्द्राग्नी रोचना दिवः”-इति § । विश्वामित्रस्यार्पम् । गा-
यत्री । ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्राग्नी’ ‘रोचना’
‘रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च ‘दिवः’ ‘परिभूषयः वाजेषु’
अस्मान् सर्वतः ; येनान्तेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम् ।

* बुधत्यामेत्यन्तं षट्क मिहैव सूत्रे द्रष्टव्यम् । तेषां व्याख्यानानि कथं न कृतानि ?

† निघण्टुपद्यमाध्यायस्य चतुर्थपद्यमयोः खण्डयोरेव मध्यमख्यानदेवताः समा-
न्नाताः (१भा० ४७५ - ४८० ४० । तेषाञ्च व्याख्यान मिहैवोपरिष्ठाद् नवम-दशम-
योः “अथातो मध्यस्थाना देवताः”-इत्यारम्भ “मरुद्भिः सह रोदघी”-इत्यन्तेन
पश्यति । तच्च यानि वज्रयंकानि, तान्येव माध्यमिक-‘देवगण’-वाचकानीति यावत् ।
तथा च “मरुतः (८)”, “वज्राः (९)”-इत्येवमादौति द्रष्टव्याति । “परे तु ये च
देवगणा समान्नाता”-इत्युक्त्या चतुर्थपद्यमखण्डपठितानां सर्वथा सेव प्रहः ; स्त्रियं
शयगुपादानान् विघेषप्रख्यापनायेति ।

‡ विंशतिसङ्ख्याकाश्च ताः निघण्टुपद्यमपश्यते (१६) (१८, पठिताः ; व्याख्या-
समानायेवोपरिष्ठादेकादमे “अथातो मध्यस्थाना स्त्रिय”-इत्यारम्भ आ. अध्याय-
परिचमात्रेः ।

§ “इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषया । तद् वां चेन्नि प्र वीर्यम्”-
इति ऋ० सं० ३, १, १९, ४ ।

‘तद्’ वीर्यम् (‘वाम्’) भवतोः (‘प्र’) प्रकृष्टम् अहम् ‘चेति’ जाने ;
 येन परिभावयथो यागेषु स्तोत्रेण पुरः । अत एव माशास्महे ॥

सोमेन संस्तवः,—“इन्द्रासोमा समधंशमम्”—इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—“इन्द्रावरुणा युव मेधराय नः”—इति व्या-
 ख्यातः शेषः † ॥

“इन्द्रा पूषणा”—इति ‡ पूषणा संस्तवः । भरद्वाजस्म्येय मार्षम् ।
 गायत्री । ऐन्द्रापौष्णे हविषि विनियोगः । हे ‘इन्द्रापूषणौ!’
 ‘सख्याय’ समानख्यानाय, ‘स्वस्तये’ स्वस्त्ययनाय च, ‘वाजसातये च’
 अन्नमननाय च ‘ऊवेम’ आकुर्यामहे युवां वयं नित्यं यज्ञेषु इदं
 माशास्महे ॥

“इदं वामास्ये हविः”—इति § इन्द्रावृहस्पतिना संस्तवः । वाम-
 देवमार्षम् । गायत्री । ऐन्द्रावृहस्पत्ये हविषि विनियोगः ।
 हे ‘इन्द्रावृहस्पतौ!’ ‘इदं’ ‘हविः’ यद् वयं ददा, तत्
 ‘प्रियम्’ इष्टम् ‘आस्ये’ ‘वाम्’ अस्तु । यत् च इदम् ‘उक्थं’
 ‘मस्यते’, ‘मदः च’ प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रिय मस्तु । इत्येतदा-
 शास्महे ॥

* पु० १८१४० १७० १५० १४० ।

† पु० ८, ११४० १४० १५० १४० । मूले सोमाय एव व्याख्यातः ।

‡ “इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये । युवेम वाजसातय ॥”—इति ऋ० सं०
 ४, ८, ११, १ ।

§ “इदं वामास्ये हविः प्रिय मिन्द्रावृहस्पतौ । उक्थं मदस्य मस्यते ॥”—इति
 ऋ० सं० १ ७, १५ १ ।

“विश्वं सत्यं०—० जिगातम्” * ब्रह्मणस्पतिता^१ संस्तवः ।
 गृह्यसमदस्येय भार्गवम् । त्रिष्टुप् । ‘विश्वं’ सर्वं जगत् ‘सत्यं’ यावदिदं
 भस्ति । किञ्च ; हे ‘मघवाना’ मघवानौ धनवन्तौ ‘इन्द्राजब्रह्मण-
 स्पतौ !’ युवा मुच्येथे । ‘युवोः’ युवयोः सर्वम् एतत् स्वभूतम् ।
 किञ्च ; यतः सर्वस्येशानौ स्यः, अतः (‘आपञ्च’) आपोऽपि ‘न
 प्रमिनन्ति’ न हिंसन्ति, ‘व्रतम्’ कर्म ‘वां’ युवयोः ययासङ्कल्पं
 वर्त्तते । यौ युवाम् एव मतिमद्भानुभावौ, तौ (‘नः’) अस्माकम्
 (‘अच्छ’) आभिमुख्येन इदं ‘हविः’ ‘जिगातम्’ आगच्छतं भोक्तुम् ।
 (‘युजा’) युजौ ‘इव’ सहचारिणौ (‘वाजिना’) वाजिनौ रथाद्
 विमुक्तौ बुभुक्षु स्वम् ‘अन्नम्’ । इत्येतदाश्रमे ॥

“इन्द्रापर्वता०—० मदन्ता” † पर्वतेन संस्तवः । विश्वा-
 मित्रस्येय भार्गवम् । त्रिष्टुप् । हे ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रापर्वतौ । (‘देवा’)
 देवौ युवा मुच्येथे । ‘वृहता’ महता रथेन, महतोदकरं हणेन उदक-
 दानेन ‘वाम्नीः’ वननीयाः ‘इषः’ अन्नानि ‘आवहन्तम्’ ईरयन्तं,
 ग्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम् । ‘सुवीराः’ शोभनवीराः । ततः स्वे काले
 ईजानाना मस्माकं ‘वीतं’ भक्षयन्तम् ‘हव्यानि’ पुरोडाशादीनि
 ‘अध्वरेषु’ । ‘वर्द्धयाम्’ च ‘गौर्भिः’ स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म
 ‘इक्षया’ अन्नेन (‘मदन्ता’) मदन्तौ हृष्यन्तौ । इत्येतदाश्रमे ॥

* “विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापञ्चन प्रमिनन्ति व्रतं वां । अच्येन्द्राजब्रह्म-
 स्पतौ हविर्भोऽन्नं युजैव वाजिना जिगातम् ॥”—इति ऋ० सं० १, ०, १, १ ।

† “इन्द्रापर्वता वृहता रथेन वाम्नीरिष आवहतं सुवीराः । वीतं हव्यान्ध्व-
 रेषु इक्षया वर्द्धया गौर्भिरिच्छा मदन्ता ॥”—इति ऋ० सं० १, १, १८, १

“इन्द्राकुत्सा ०—० स्तमांसि” * कुत्सेन संस्तवः । अवस्यो-
 रार्षम् । त्रिष्टुप् । (‘इन्द्राकुत्सा’) हे इन्द्राकुत्सौ ! (‘वहमाना’)
 वहमानौ उह्यमानौ रथेन । युवां जुवे । ‘आ वहन्तु वाम्’ ‘अथाः’
 अथाः ‘अपि’ ‘कर्णे’ नित्यं कर्मणे । ततश्च कर्मणा परितोषितः,
 अस्माभिः ‘निःपौमद्भ्यः’ ‘निर्धमयः’ सर्वतः श्रीन् ‘पधम्यात्’
 समानम्यानादन्तरिक्षादद्भ्यः अपः । ततः ओपध्याद्युत्पत्त्या कालं
 कुर्वाणौ । ‘मघोनः’ महान्येतानि ‘तमांसि’ ‘हृदः’ हृदयस्य काद-
 कानि अनाकालभयकृतानि ‘वरयः’ वारययः । इत्येतदाशङ्कहे ॥

“इन्द्राविष्णू ०—० वीरान्” † विष्णुना संस्तवः । वसिष्ठ-
 स्यार्षम् । त्रिष्टुप् । त्रैधातव्यां विनियोगः । हे ‘इन्द्राविष्णू !’ युवां
 ‘हृदिताः’ स्थिरीकृताः ‘शम्बरस्य नवति नव च पुरः’ मेघस्य असु-
 रस्य वा स्वभूताः पुरः ‘अधिष्टम्’ इतवन्तौ स्यः । ताश्च त्वा मेघान्त-
 र्गताः ‘शतं’ ‘वर्चिनः’ दौर्ज्ञिमतः अन्नवतो वा ‘सहस्रं च साकम्’ अव-
 स्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् ‘हयः’ इतवन्तौ स्यः । ‘अप्रति’ अप्र-
 तीकारान् ‘वीरान्’ ‘असुरस्य’ शम्बरस्य स्वभूतान् । यौ युवा सेत-
 दतिदुष्कर मकार्षम्, तावस्माकं भपि शत्रून् हयः । इत्येतदाशङ्कहे ॥

“इन्द्रवायू इमे सुता” — इति ‡ वायुना संस्तवः । ‘मधुच्छन्दस

* “इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वा सत्या अपि कर्णे वहन्तु । निः पौमदुभ्यो
 धर्मयो निः पधस्यान्मघोर्ना हृद्वा वरयस्तमांसि ॥” — इति ऋ० सं० ४, १, २०, ४ ।

† “इन्द्राविष्णू हृदिताः शम्बरस्य नवपुरो नवति च अधिष्टम् । शतं वर्चिनः
 सहस्रं च साकं हयौ अप्रत्यक्षस्य वीरान् ॥” — इति ऋ० सं० ५, १, २४, ५ ।

‡ “इन्द्रवायू इमे सुता अप्रप्रयोभिरागतम् । इन्द्रो वा मुशन्ति चि ॥” — इति
 ऋ० सं० १, १, २, ४ ।

आर्षम् । गायत्री । उपात्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि
वाय्विन्द्रभावेन विकरणधर्मित्वात् दिवं विभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि
दिवचनसंस्तुतिरविरुद्धा ; यथा एकस्योदकस्य द्विपाचस्यस्य दिव-
चनोक्तिः । ऐन्द्रवायवस्य यदस्य पुरोऽनुवाक्येयम् । हे 'इन्द्रवायू !'
युवा मुच्येये । 'इमे' 'सुताः' अभिपुताः 'इन्द्रवः' सोमाः इत्यर्थः ।
सुसंज्ञताः सोमा यस्माद् 'उगन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय,
तस्मात् उपागच्छतम् पातु सेतान् । कथं पुनरुपागच्छतम् ?
'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मात्सम्प्रदेयैरभ्युद्यतैः । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“अद्यापि मित्रो वरुणेन संस्तुयते” । ‘अद्य’-शब्दः प्रकृतात्
इन्द्राद् विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति । ‘अपि’-इति सभावेन ।
प्रकृत्यभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति ।
भेदपक्षे अविरोध एव ; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभास मिव किञ्चिदत्र,
तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिममाहितम्* । ‘मित्रो वरुणेन’—इत्येव मादिपु
या प्रथमया निर्दिश्यते, सा मुख्या स्तुतिः ; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा
अमुख्या † ॥

“आ नो मित्रा ०—० सुक्रतु” ‡ । विश्वामित्रस्यार्षम् । गायत्री ।
मैत्रावरुणाः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या । (‘मित्रावरुणा’) हे मित्रा-
वरुणौ ! ‘सुक्रतु’ शोभनकर्माणौ ! युवा मुच्येये । ‘गयूतिम्’ गीयूतिम्,

* एतत्पुष्टावपिहित एव ‘उपात्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि’—इत्यादिना ।

† उपात्तस्यापि “यूष्मा वद्रेण च सोम” —इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

‡ “आ नो मित्रावरुणा वृतेर्गयूति मुच्यतम् । मध्वा रजोसि सुक्रतु ॥”—इति

यवसोदकोत्पत्तये 'रजांसि' च गोयूतेर्दान्यन्यानि स्थानानि व्रीक्षा-
दिधान्योत्पत्तिचेचाणि, तानि च व्रीक्षाद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेण
सख्यमम्यत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उन्नतम्'
मिञ्चतम् । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

। "पूष्णा रुद्रेण च सोमः" । सोमापूष्णा ०—० नाभिम्" *
पूष्णा सोमस्य संस्तवः । गृत्स्मदस्यार्घम् । त्रिष्टुप् । सोमापौष्णस्य
चरोः पुरोऽनुवाक्या । सोमापूष्णौ चन्द्रसूर्यौ, तावुच्येते । ('सोमा-
पूष्णा') हे सोमापूष्णौ ! युवां ('जनना') जननौ जनयितारौ
'रयीणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'प्रथिव्याः' । 'जातौ'
जातमाचौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ'
गोप्तारौ बभूवुः । 'देवाः' च रक्षयः युवा मेव 'अमृतस्य' उदकस्य
'नाभिं' नष्ट्रं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अकृण्वन्' सदा
कुर्वन्ति । युवा मिदं नाम अस्माकं कुरुत मित्याशिषा निरा-
काङ्क्षम् ॥

"सोमारुद्रा ०—० अमृतम्" † रुद्रेण संस्तवः । भगदाजस्येय
मार्घम् । त्रिष्टुप् । सोमारौद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या । ('सोमारुद्रा')
हे सोमारुद्रौ ! युवा मुच्येथे । एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अस्त्रौ'
अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्' । किञ्च; 'अवस्यतम्' नित्य

* "सोमापूष्णा जननौ रयीणां जननौ द्विषो जननौ प्रथिव्याः । जातौ विश्व-
स्य भुवनस्य गोपौ देवा रक्षयश्चन्द्रसूर्यौ नाभिम् ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १, १ ।

† "सोमारुद्रा युव मेतान्यस्त्रौ विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अवस्यतं मुच्यत
यद्यो अस्त्रि तनूषु रुद्रं कृत मेनो अमृतम् ॥"—इति ऋ० सं० ४, १, १८, १ ।

मस्मानवितुं रक्षितु मिच्छतम् । किञ्च; 'यत्' ('नः') अस्माकम् मनोवाक्कायैः 'कृतम्' 'एनः' किञ्चित् अस्ति, 'तनूपु' तत् 'मुञ्चतम्' 'अस्मत्तः' ॥

“अग्निना च पूषा” मध्यमस्यानेन * च द्युम्यानेन च † संस्तव इति; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡ । अचं नोदाहरति; मृग्य मुदाहरणं येन संस्तवः ॥

“वातेन च पर्जन्यः” । “धूर्त्तारो दिवः ०—० मे हवम्” § । वसुकर्णस्यार्पम् । त्रिष्टुप् । ‘धूर्त्तारः दिवः कृभवः’ ‘सुहस्ता’ शोभन-हस्तौ (‘वातापर्जन्या’) वातापर्जन्यौ च, ‘आपः’ च, (‘ओषधीः’) ओषधयश्च, ‘भगः’ च, ‘रातिः’ दाता, ‘वाजिनः’ ॥ च, (‘धूर्त्तारः’) धारयितारः, (‘दिवः’) द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य । ‘महिषस्य’ मञ्जतः ‘तन्यतोः’ सर्वार्थतनितुः । (‘हवम्’) हवन माङ्गानम् ‘नः’ अस्माकम् ‘आयन्तु’ आगच्छन्तु । आगत्य च ‘प्रतिरन्तु’ प्रतीर्णाः कुर्वन्वेता अस्माद्-‘गिरः’ वर्द्धयन्वित्ययं । वातापर्जन्याविति अत्र संस्तवः ॥ ३ (१०) ॥

* १ भा० ४०५४० ५ अ० ४ ख० (१२) । इह च प० १०, १, १० ।

† इहैवोपस्थाद् वक्ष्यति,—‘अग्निरप्यदितिरप्यते’—इत्यादि ११, २, १ ।

‡ पु० “अथाप्याप्रापोष्णं हविर्न तु संस्तवः”—इति १४४४० ८ पं० ।

§ “धूर्त्तारो दिवः कृभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः । आप ओषधीः प्रतिरन्तु नो गिरो भर्गो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥”—इति अ० सं० ८, १, १२, ५ ।

॥ ‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा
जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः
समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसा-
दानं रश्मिभिश्च रसधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवर्लित
मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सररेणेति संस्तवः
॥ ४ ‡ ॥

“अथैतान्यादित्यभक्तीनि”—इति । पूर्ववद् “असौ लोकः”—
इत्येवमादि । “सूर्यो द्युम्यानः”—इति ४ पूर्व मधिकृत्य “अथ एतानि
आदित्यभक्तीनि”—इति दशमब्रवीत् स्वपक्षोद्योतनानुसृतये ॥ ॥

“ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने” आदित्यादयः ॥
“याश्च स्त्रियः”—उपाः **, सूर्या ††, रपाकपायी ‡, सरणूः ४४,
देवपत्न्यः ॥॥ इति ॥

• “रसाधारणं” क, च ।

† “द्यु” क, ख, ग ।

‡ नात्र खण्डसमाप्ति क-च-पुरुषयोः ।

५ पु० २१० ४० ११५० ।

॥ एवञ्च असौलोक इत्यस्य द्युलोक इत्यर्थो बोध्य इति भावः ।

॥ १भा० ४८० ४० ५५० (१४) — (१०) । यत्र खण्डपरिज्ञाता सर्वे एव वा ।

** १भा० ४८० ४० ५५० (१) । परस्ताचेदेव ११, ४, ११ ।

†† १भा० ४८० ४० ५५० (२) । परस्ताचेदेव ११, १, ० ।

‡ १भा० ४८० ४० ५५० (४) । परस्ताचेदेव ११, १, ८ ।

५५ १भा० ४८० ४० ५५० (५) । परस्ताचेदेव ११, १, ८ ।

॥॥ १भा० ४८० ४० ५५० (११) । परस्ताचेदेव ११, ४, १० ।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि; “यच्च किञ्चित् प्रवर्द्धितम् आदित्यकर्म एव तत्” * ।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः” । अल्पत्वात् स्वशब्देरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति † ॥

“पूर्वापरं०—० जायते पुनः” ‡ । चन्द्रमसा संस्तवः । सूर्याया-
श्चार्घ्यम् । जगती । राजयत्नेष्ट्यां वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्यैषा ।
‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः,
अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः । एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-
परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः । तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यकृतया
कयापि प्रज्ञयेति कस्तात्वं वेद; न ह्ययोगिनौ एवं शक्नौ चरितुं
मिति । अपि चैतदपि चिन्तम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसम्स्तु-
षात् ‘शिखू’ इव ‘क्लीलन्तौ’ । ‘अध्वरं’ यज्ञ मभिनिष्पादयन्तौ
सर्वं मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः । तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो
भुवनाभिचष्टे” । ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिचष्टे’
अभिपश्याति ‘अन्यः’ आदित्यः; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* अथोक्तामां रसादानादीनां स्वरूपनिर्णयो विमेषतः प्रवर्द्धितपदस्यार्थः
टीकाकारस्य कर्मण्य एव; परं मध्ये सूक्त एवात्र दुर्गोच्चार्यम् । किञ्च, अयं लोक इत्या-
दीनां मग्निभक्तित्वं कुतः? अन्तरिक्षलोक इत्यादीनां मिन्द्रभक्तित्वं युतः? कुतो वा
अधोलोक इत्यादीनां आदित्यभक्तित्वम्? इत्यपि नोक्तं मय तेन ।

† यथा च पूर्वपूर्वोक्तम् “अस्य संस्तविकादेना” —इति (१४ प्र० ७५०, १४१
प्र० ८५०) नात्र तथेति भावः ।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययै सो शिखू क्लीलन्तौ परि यातो अध्वरम् । विश्वान्य-
न्यो भुवनाभिचष्टे अतः अन्यो विदर्शयते पुनः ॥” —इति अ० चं० ८, १, ११, २ ।

तथैव सत्तानि पश्यति । ‘अतः’ ‘अन्यः’ चन्द्रमाः ‘विदधत्’ अभि-
निष्पादयत् स्वगत्या । (‘पुनः’) पुनःपुनः प्रतिमामं (‘जायते’)
जायमानः उदेति अस्त मेति च * । असंस्तवेनोत्तरोर्द्ध्वं । यावेत-
देव मत्यङ्गुतं किं मपि चरणं चरतः, तावेतौ अगद मस्यद्यज-
मानं कुरुत मित्याशिषा निराकाङ्क्षः ॥

वायुना संस्तवः “सप्त ऋषयः प्रतिहिताः (य० वा० सं० ३४,
५५)”—इत्यत्र । तत्र ‘जायते’ अस्त्वप्रजौ—इत्येतस्मिन् पादे “वा-
य्वादित्यौ”—इति वक्ष्यति † ॥

संवत्सरेण च संस्तवः “पञ्चपादं पितरम् (ऋ० सं० २, ३, १६,
१७)”—इति व्याख्यातः ‡ ॥ ४ ॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष
मनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति
पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शा-
क्करं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ५ (११) ॥

“एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनु-
कल्पयीत” । ऋतवश्च छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च ऋतुच्छन्दः—

* “यद्यभयोरपि पुनर्जातिरस्ति तथापि सूर्यस्य सचैदा प्रहरेः उदयो नाभिप्रेतः,
चन्द्रस्य तु श्रासद्विचङ्गावात् पुन पुन जायते इत्युक्तिर्युक्ता । ‘चन्द्रमा वै जायते
पुनः’—इत्यादिश्रुते” —इति सा० भा० ।

† उपरिष्ठादिदैव ‘वाय्वादित्यौ’, ‘आज्यपात्रा तैजसश्च’—इति चाग्निदैवत
मध्याह्न्यर्चनविधौ व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१९, ४, १) ।

‡ १भा० ४८० पृ० १०५०, ४८५ पृ० ४५ ।

स्तोमपृष्ठम्, तस्य षतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य । षतुभक्तिशेषम्*, छन्दो-
भक्तिशेषम्†, स्तोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषश्च॥

तद्यथा;—“शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—
इति पृथिव्यायतनानि” । अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्नन्ते एतेषा मन्यतमं
स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम् । एव मेवोत्तरयोरपि स्थान-
व्युद्घयोः । व्यूहो नाम विस्तारः । “हेमन्तः, षड्भक्तिः, त्रिणवस्तोमः,
शाकुरं साम—इति” (“अन्तरिक्षायतनानि”) अन्तरिक्षलोकायत-
नानि । “शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः, रैवतं साम—
इति” “द्युभक्तीनि” द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं
भजन्त इति द्युभक्तीनि । विभक्तिग्रहणं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्;
एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिसङ्ग्रहणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुति-
रिति । सर्वत्रैवम् ॥ ५ (११) ॥

* “पञ्चर्षयो वैमन्तिकशिशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः”—इति रे०
ब्रा० १, १, १ । “षड् वा षतवः, षतुम् एव तत् संवत्सरं मामुवन्ति”—इति रे०
ब्रा० ४, २, १ । “तां वासनिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत * * * तां प्रीयाभ्यां
तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां वैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत * * *
तां शैशिराभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या मामुवन्नाप्नोति”—
इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५ ।

† ब्रह्मांश्चि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन् । गायत्री चिदुभय जगत्त्रये चायतन
मभ्यध्यायन्, त्रिष्टुप् गायत्रौ च जगत्त्रये च, जगत्त्रये गायत्रौ च त्रिष्टुभय—इति, “सा
गायत्री गर्भे मधत सानुष्टुभ मष्टजत, त्रिष्टुप् गर्भे मधत सा षड्भक्ति मष्टजत, जगत्त्रये
गर्भे मधत चातिच्छन्दस मष्टजत”—इति च रे० ब्रा० ४, ४, ५; १ ।

‡ चिददादयः षट् स्तोमाः सामवेदीयाः सन्ति । तत्प्रपञ्चनप्रकारादयस्य साम-
वेदीये ताण्डे महात्राक्षणे द्वितीयाद्यध्यायवये द्रूयन्ते स्फुटम् ।

§ “बृहच्च वा इदं मग्ने रथन्तर्त्तं चास्तां * * * तद् व्यूहं मष्टजत * * * तद् व्यूहं
राजं मष्टजत * * * तच्छाकुरं मष्टजत * * * तदैवतं मष्टजत * * * षट् पृष्ठा-
न्यासन्”—इति रे० ब्रा० ४, ४, ६ । “पृष्ठं षट्को भवति”—इत्यादिकथं ताण्डम् ।

॥ तिसृणां देवाणां भक्तयो भक्तिशेषाश्च ॥

॥ तत्र *२—रसचिह्नयुक्ता सर्वेष्वभक्तिशेषा ज्ञेया ॥

	अग्ने	इन्द्रस्य	आदित्यस्य
श्लोका ...	शयिवी	अन्नरिचम	द्यौ (१)
सुवनानि ...	प्रातः	मध्यन्दिनम्	स्तौत्र्यम् (९)
अथवा (९)...	{ वसन्त शरत् *	घोष हेमन्त *	वर्षा शिशिर *
अम्बाधि(१०) {	गायत्री(४) अनुष्टुप*(५)	त्रिष्टुप(६) पङ्क्ति *(७)	जगती(८) अतिशब्दा*(९)
श्लोका ११) {	षष्ठ्यु(४) रक्तविश *(५)	पञ्चदश(६) विण्ण *(७)	सप्तदश(८) अष्टविंश *(९)
सामानि ... {	रथान्तरम्(४) वैराजम्*(५)	बृहत्(६) शाकलम्*(७)	वैष्णवम्(८) द्वैतम्*(९)
द्वैतगणा ...	मिथ*५।१—१।	५।४,५।	५।६।
क्षिप्य ...	तन्वय	तन्वय	तन्वय
कर्माणि ... {	अविर्वेदम देवानादनम् दार्ष्टिकविर्यिकम्	रसानुप्रदानम् हववध वत्तलति	रसादानम् रमधारणम् प्रवृत्तिम

॥ तिसृणां देवानां संस्तविका देवाः ॥

अग्ने ... {	अद्, सोम, वरुण, पर्जन्य अथवा । आग्नेविष्णवम्, आग्नेपोष्य च इति न तु सप्तव (१९) ।
इन्द्रस्य ... {	अग्निं सोम, वरुणः पूषा बृहस्पति, ब्रह्मवृषति, पर्वत, कुतू, विष्णु, वायु, शिवा वरुणम्, सोम पूषा, सोमो इन्द्रः, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वातेन ।
आदित्यस्य ...	चन्द्रमा, वायु संवत्सर ।

(१) “स तपसस्तेमांस्तृकानष्टजत शशिवी मन्तरिचं दिवम् । * * * । औषि
ज्योतीष्यभायन्ताग्निरेव शशिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (ऐ० ब्रा०
५, ५, ०)”—इति क्रुतेः शशिव्यादिकोक्तानां मन्त्रादिभक्तित्वम् ।

(२) “अग्नये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने । * *
* । विद्येभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने (ऐ० ब्रा० १, १, १)”—इत्यादिक्रुतेः
प्रातरादिसवनानां मन्त्रादिभक्तित्वम् ।

(३) अतूनां विभक्तित्वं च गमयन्नाहैतरेयके “देवास्तुरा”—इत्युपक्रम्य “त इमा-
स्तृचः सतीषपसदे दिद्विरेकैका मुपायंस्तः षट् सन्वयन्त, षट् वा अतवः”—इत्या-
दिना (१, ४, १) । “वसन्तेन अतूनां”—इत्यादयश्च षट् अथैव द्रष्टव्याः । य० वा० सं०
११, १३—१८ । वसन्तादीनां मन्त्रादिभक्तिनिदानस्तु आर्यवेदविदो विदन्ति च ।

(४) “अग्निर्वै देवता प्रथमं महर्बन्ति विष्टमसोमो रथन्तरं सामं गावधी-
श्वन्दः”—इति, “अभित्वाग्नेर नानुमः (सा० सं० ऋ० आ० १, १, ५, १ । अ० गा०
१, १, ११) * * *—इति रथन्तरं शृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(५) “वाग्वै देवता चतुर्थेमहर्बन्त्येकविंशसोमो वैराजं सामानुष्टुप् श्वन्दः”—
इति, “पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा (सा० सं० ऋ० आ० ५, १, १, ८ । गे० गा०
१०, १, २१) * * *—इति वैराजशृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) “इन्द्रो वै देवता द्वितीयं महर्बन्ति षष्ठदशसोमो वृक्षत्वांम जिष्टुप् श्वन्दः”—
इति, “त्वा मिदि चवामदे (सा० सं० ऋ० आ० १, १, ५, १ । अ० गा० १, १,
१०) * * *—इति वृक्षशृङ्गं भवति”—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(७) “गौर्यै देवता पञ्चमं महर्बन्ति त्रिष्वस सोमः शक्रं सामं पङ्क्तिश्चन्दः”—
इति ऐ० ब्रा० ५, १, १ । “मदानास्त्रीष्वस सुवसे शक्ररेण सामा”—इत्यादि । ऐ०
ब्रा० ५, १, १ । मदानास्त्रीषु स्तनामप्रसिद्धे सामवेदीयाधिकप्रत्यविशेषे, तस्याम च
सामवेदीयं मदानास्त्रीसामेति प्रसिद्धम् गानप्रत्यचतुष्टयेभ्यः प्रथमेव ।

(८) “विद्ये वै देवा देवतास्तृतीयं महर्बन्ति सप्तदशसोमो वैरुपं सामं जगती-
श्वन्दः”—इति, “यद्वाय इन्द्र वी गतम् (सा० सं० ऋ० आ० १, १, ४, १ । अ०
गा० १, १, १—८) * * *—इति वैरुपं शृङ्गं भवति”—इति च । ऐ० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) “द्यौर्वै देवता षष्ठं महर्बन्ति चयङ्गिः सोमो रैयतं सामानिचन्दाश्चन्दः”—
इति, “देवतीनेः सधमादे (सा० सं० ऋ० आ० १, १, १, ८ । अ० गा० १, १,

१०—१८) * * *—इति रैवतं वृष्टं भवति”—इति च । रे० ब्रा० ५, १, ० ।

(१०) इन्द्रः शास्ते तु सप्त इन्द्रांसि दृश्यन्ते । तथा हि पैत्रल्लहतीयेऽध्याये—“इन्द्रः (१), गायत्री (१), तान्युष्णिगनुष्टुबधृदतीषङ्गिस्त्रिष्टुब्जगत्यः (१४)”—इति सूचा-
णि; ऐतरेय ब्राह्मणेऽपि च “अग्निर्गायत्र्या, सवितेऽष्टिष्ठा, सोमोऽनुष्टुभा, बृहस्पति-
वृंहत्या, मित्रावरुणौ पङ्क्त्या, इन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या”—इति ८, १, १ ।
यास्कीऽप्यथ मुपरिष्ठाद् (११, १, ०) वक्ष्यति च “सप्त इन्द्रासः सप्त इन्द्रांसि”—इति ।
इह तु तेषां पद्यानां मेव देवतानिर्णयो ध्वनित इति विचार्यम् । बृहत्यास्त्रिदेवभक्ति-
त्वादिव प्रवेशो न सम्भवतीत्यपि सम्भाव्यतेऽप्राभिः । तथास्मैतरयटकम्,—“वयस्य वा
एते”—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजगत्यादीनां मनिष्कन्दसानु सप्तानां मेवादित्य-
भक्तित्वं मुपदिश्यते । तल्लक्षणं सोदाहरणं श्रूयते ऐतरेयके । तथाहि,—“विक-
्रुकेषु सवित्रो यवागिरम् (सा० सं० ब० आ० ५, १, १, १, अष्टि), प्रीत्यधौ पुरो-
रथम् (सा० सं० उ० आ० ८, १, १४, १, अतिजगती)—इत्यतिष्कन्दसः शंसि ।
इन्द्रस्य वै यो रसाऽप्यचरन् सोऽतिष्कन्दस मध्यचरन् नदतिष्कन्दसोऽतिष्कन्द-
स्त्वम्”—इति ४, १, १ । जगत्यादीनां विष्कन्दसानु सप्तानां क निवेशः स्त्रीकार्ये
इति च चिन्तनीयं मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा अक्षुरैर्विजिघ्याता ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायंतोऽग्निर्दिविस्फुग्धं
उदययत सः स्वर्गाय लोकस्य द्वारं मरुतोऽग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिर्लभयवः
प्रयमा आगच्छन् * * * तं ते विष्टता सोमेनास्तुवन् । * * * तं यदा आगच्छन्
* * * तं ते मघदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * त मादित्या आगच्छन् * * * तं
ते सप्तदग्नेन सोमेनास्तुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आगच्छन् * * * तं त एकविंशेन
सोमेनास्तुवन् (रे० ब्रा० १, ४, ४)”—इत्यादौ, “विश्वेत्वा देवा आनुष्टुमेनष्कन्दसै-
कविंशेन सोमेन यैराजेन सास्त्रा रोधन्तु (रे० ब्रा० ८, ४, १)”—इत्यत्र चैकविंश-
सोमस्य वैश्वदेवत्वं श्रूयते, विश्वेदेवाश्च द्रुत्यानभासिन इति कथं मेकविंशस्याग्निभक्ति-
मेवैव मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) “आग्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति”—इत्याद्याग्रावैष्णवद्विषो विधायकं
प्राच्यम् । रे० १, १, १ । “अग्निं विष्णो मप उतमं मह इत्याग्रावैष्णवस्य द्रविषो
यागानुवाक्ये भवतः”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ । आग्रापौष्णद्विष उदाहरणम्,
मूले एव दृश्यम् ।

सर्वं मेतन्मन्त्राग्रय मित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात् ? इति वक्तव्यं मतं आह;—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि ह्यादनाद्यजुर्यजतेः* साम
सम्मितं मृचा स्यतेर्वर्चा समस्मेन इति नैदाना गायत्री
गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो
मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६† ॥

“मन्त्राः मननात्” ; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदेवाधियज्ञादि ‡ मन्त्रारो
मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् ? ॥

ते पुनश्चन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वागुचरतीति ॥ अथ “छन्दांसि”
कस्मात् ? “ह्यादनात्” । “यदेभिरात्मानं माच्छादयत् देवा
मृत्योर्विभ्यत, तच्छन्दमां छन्दस्त्वम्”—इति विज्ञायते ॥

अथ “यजुः” कस्मात् ? “यजतेः” धातोः ; तेन हि विशेषत
इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ¶ ॥

* “छन्दांसि ह्यादनात् सोमं सवनान् यजुर्यजते.” इ, च ।

† नाच खड्गसमाग्निः इ च पुनकयोः ।

‡ न जानेत्यादिपदात् पुनः कस्य प्रत्ययं समीपं टीकाकृतम् ?

§ “मनो वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मस्ति, मन एव तत् सञ्जाययति
मनः संकुर्वते”—इति ऐ. ब्रा. १, ४, ८ ।

॥ ‘छन्दांसि छन्दयतीति वा’—इति चां दे. ब्रा. १, १८ ।

¶ छन्दःप्रवृत्त्यनारा न वागुचरतीत्येव मित्रं प्रवृत्तिप्रत्ययं कर्तव्यम्, यजुषो
सावय यज्ञपाय । यजुरपि छन्दोविशेषमेव, सामापि छन्दोमूलकं मेवेति सङ्कीर्ण-
मनस्य मित्रं नादरणीयम् ; मूले तु तयोरपि सृष्टये षष्ठे तत्राप्यवतरणीं वक्तव्यैव
टीकाकृतम् ।

अथ “साम” कस्मात्? तद्धि “संमितम् च्छचा” यावती च्छक्
तावदेव परिमाणतः । “अस्यतेः वा” छेपणार्थस्य (दि० प०) ;
प्रक्षिप्तमिव हि तत् कश्चि भवति । विज्ञायते च “तस्मादृच्यधूळं
साम गीयते”† । अथ वा “स्यतेः वा” इति । “षो अन्तकर्मणि
(दि० प०)” ; अन्त्ये तत् कर्म भवति, सहिता—पदम्—साम इति ।
“च्छचा समं मेने—इति नैदानाः” । ‘च्छचा’ एतत् ‘समम्’ इत्येवं
प्रजापतिः ‘मेने’ ज्ञातवान् । अथ वा आत्मानमेव ‘च्छचा समं’
‘मेने’ ज्ञातवत्, तत् साम्नः सामत्वम् । इत्येवं ‘नैदानाः’ मन्यन्ते ।
निदानमिति ग्रन्थः, तद्विदो नैदानाः‡ ॥

“कृन्दांसि क्वादनात्”—इत्युक्तम्, तानि च पुनरभूनि गायत्री-
प्रमुखानि । अतो गायत्रीं निराह, —“गायत्री, - गायतेः स्तुति-
कर्मणः” तथा हि गीयन्ते स्तुयन्ते देवताः ॥ ६ ॥

उष्णिगुक्ताता भवति सिद्ध्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण
उष्णीपिणी वेत्यौपमिकमुष्णीपं स्थायतेः ककुप् ककु-
भिनी भवति ककुप् च कुजश्च कुजतेर्वाजतेर्वानुष्टुबन्-

* अक्षरभेदे तु अध्वरक्षिपयैव यज्ञदेवनिर्माणान् यजने यगुप एव प्राधान्यम् ।

† आन्दीग्यप्राप्त्यस्य द्वितीयप्राप्तये पञ्चमादिकखत्रये वक्तव्य इष्टव्यम् ।

‡ एतच्चानिपादित्यमूलक व्याख्यानम् ; यास्कहासे हि निदानग्रन्थस्य तु प्राप्ता-
भाव एव ; एतच्चान्न नैदानशब्देन शब्दमल्लान्पिषा नैवज्ञा एवेत्यस्माकम् । वस्तुनः
“साम संमितम्”—इत्यादेशोऽप्याहं सर्वं मेव न रोषते साममेभ्यः ।

§ सा० दी० प्रा० १ १ तथाप्येवमेव । तथाच तत्र एवाहुतमिदं मिति, गम्यते ।

॥ “अष्टाचरा वै गायत्री (रे० प्रा० १, १, ११)” —इति, “अष्टाचरा गायत्रीभवत्

* * * साष्टाचरा गायत्री प्रातः सवनमुदयच्छत् (रे० प्रा० १, १, ४)” —इति च,

“चतुर्विंशत्यचरा गायत्री (रे० प्रा० १, ४, १)” —इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ष्टोभनाज्ञायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानु-
ष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः पर मुष्णिगादीनि कृन्दांसि चतुस्ताराणि तानि ; तत्र-
सङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, “उष्णिक्” “उत्स्राता” गायत्रीतद्युर्भिरक्षरै-
रधिकैरुद्देष्टिता इव “भवति” । उष्णिग्गायत्री जागतयेति ।
“स्निह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः” स्निग्ध मिष्टं देवतानां कान्त
मेतच्छब्दः । “उष्णीषिणी इव वा.—इति औपमिकम्” । चत्वार-
्यक्षराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनाष्णिक् । अथोष्णीषं
कस्मात् ? “उष्णीषम्”, “स्नायतेः” शौचार्थस्य ; शुद्धं हि तद्
भवति शक्यम् † ॥

“ककुप्”, “ककुभिनी” इव “भवति” । सैवोष्णिक् जागतेन
पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबित्युच्यते ; स तस्याः ककुबिव मध्यतो
भवति, तेन ककुभिनीव ककुप् ‡ । अथ “ककुप्” कस्मात् ?
“कुजतेः” “वा” कौटिल्यार्थस्य, “उज्जतेः” “वा” न्यग्भावाार्थस्य ;
नतं हि तद् भवति ॥

“कुजद्य” कुजोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात् ॥ ॥

* आचापि सप्तममाग्निं ह-व-पुच्छकयोः ।

† “चतुरप्यतुरा प्राजापत्यापा” —इति पि० सू० १, ११ ।

‡ सर्वेष्टेनदेवस्य सा० दे० प्रा० १, ४ ।

§ “ककुप् ककुद्विनीत्यौपमिकम्” —इति सा० दे० प्रा० १, ५ ।

॥ सर्वेष्टेनदेव मेव सा० दे० प्रा० १, ६ ।

“अनुष्टुप्”, “अनुष्टोभनात्” । किमिय मनुष्टोभन मिति ?
 “गायत्री सेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च
 ब्राह्मणम्” । स्वमतं ‘च’-शब्देन समुच्चिनोति । गायत्री, त्रिभिर-
 षाचरैः पादैः समाप्यते. तस्याश्च पुनरपरः चतुर्थः पादो भवति,
 येन ता सेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप्* ॥ ७ ॥

वृहती परिवर्हणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्यु-
 त्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमञ्चन्दस्त्रिवृद्वजस्तस्य
 स्तोभतीति वा यत्त्रिरस्तोभतत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् मिति
 विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

“वृहती”, “परिवर्हणात्” परिवृद्धामौ भवति, अनुष्टुभय-
 तुभिर्वाचरैः ; उक्तं हि—“वृहती जागतस्तथय गायत्राः”—
 इति † ॥

“पङ्क्तिः”, “पञ्चपदा” पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* “अनुष्टुप् अनुष्टोभनात् । अन्वसोदिति हि ब्राह्मणम्”—इति च भा० दे० प्रा०
 १, ७—८ । “अथातश्चन्द्रांस्त्येव अतिपञ्चति” इत्यादि चैतरेयक द्रष्टव्यम् ४, १, १ ।

† “वृहती वृहतेष्टिकमेषाः”—इति भा० दे० प्रा० १, ११ । “पटञ्चिंशदक्षरा
 ये वृहती” * * * । ते वे दग्गभिरेवाचरैरिति लोक माश्रुवत दग्गभिरेकस्त्रिंशं
 दग्गभिरेव चतुर्भिस्तथो दिशो दाम्ना मेवाग्निन् लोकं प्रत्यतिष्ठन्”—इत्यादि च
 रे० प्रा० ४, ४, १ ।

‡ “पङ्क्तिः पञ्चभिः पञ्चपदा”—इति भा० दे० प्रा० १, ११ । पङ्क्तयश्च
 विविधाः सन्ति । तत्रापचानि तु इन्द्र मास्तीयपद्याध्याये द्रष्टव्यानि । “पञ्चपदा पङ्-
 क्तिः, पाङ्क्तो पञ्च, पाङ्क्ताः पञ्चव पञ्चवच्यन्तेमा पञ्चना मवच्ये”—इति रे०
 प्रा० ५, १, ५ ।

अथ “त्रिष्टुप्” कस्मात् ? ततो विगृह्योत्तरं पदं निराह,—
 “सोभत्युत्तरपदा” सोभतिर्धातुस्त्तरं पदं यस्याः, सेयं सोभ-
 त्युत्तरपदा । “का तु त्रिता स्यात् ?” अथ पुनः पूर्वपदे येयं त्रिता
 त्रित्वं श्रूयते ‘त्रि’-इति, एतत् किमर्थं मिति ? “तीर्णतमं”
 सुततमं मिदं “हृन्दः”, गायत्र्यादिभ्यो वज्रत्वात्, सेयं तीर्णतमा
 च सोभति च त्रिष्टुप् । “त्रिष्टद् वज्रः, तस्य सोभति इति वा”
 वज्रं मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः विसन्धि—शरो वेणुः गृह्णं शला
 मिति विज्ञायते, तस्य सोभति स्तुतिः । अथवा ऐन्द्र मेतच्छन्दः,
 वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते । “यत् त्रिः असोभत्, तत् त्रिष्टुभः
 त्रिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते” * ॥ ८ (१२) ॥

जगती गततमं हृन्दो जलचरगतिर्वा † जलगल्यमा-
 नोऽस्तजदिति चब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधना-
 द्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधना-
 द्दूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौ-
 पमिकं पिपीलिका पेलतेर्गनिकर्मणः ॥ ९ ‡ ॥

“जगती”, “गततमं हृन्दः” अन्य मित्यर्थः । अतःपर मति-
 च्छन्दांसि । “जलचरगतिर्वा” जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रसारः ।

* सा० दे० ब्रा० १, १४-१५-१६. द्रष्टव्यम् । “एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्”—इत्यादि
 रे० ब्रा० १, १, १ । “अक्षरा त्रिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भूषा माध्विन्दनं सवनं मुद-
 यच्छत्”—इति च रे० ब्रा० १, १, ४ । “त्रिष्टुविन्द्रस्य वज्रः”—इत्यादि च रे०
 ब्रा० १, १, १ ।

† “जलचलगतिर्वा” क, ख, ग ।

‡ नेह शब्दसमाप्ति ङ-च-पुस्तकयोः ।

“जलग्न्यमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्” । ‘ज्ने हर्षचये (भा० प०)’ । क्षीणहर्ष इव किलैतां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः ; न हि क्कन्दांसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव क्कन्दसाम् * ॥

विराजः पुरस्तात् चिष्टुप् निरुक्ता, वाङ्मत्यादधियज्ञे च प्रयोग-भूयस्त्वात् । अथ पुनर्विराजं निराह,—“विराट्”, विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा” । “विराजनात्, सम्पूर्णचरा” साकल्याद् विराजत इव । “विराधनात्, ऊनाचरा” ; वैकल्याद् विराध्यन्तीव हि सा । “विप्रापणाद्, अधिकाचरा” ; विप्रतेव हि सा स्वरूपात् † ।

“पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्” मध्यान्पाचरपादा या, या पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा । “पिपीलिका” कस्मात् ? “पेलतेः” (“गतिकर्मणः”) गत्यर्थस्य ‡ ॥ ८ ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः स्रक्तभाजो हविर्भाज
चरुभाजश्चभूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः
संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न (इन्द्राय वृत्रतुर?)

* सा० दे० प्रा० १, १०. प्राय एव मेव पाठोऽपि । “द्वादशाचरा वै जगती”—इत्यादि रे० प्रा० १, १, १ । “एकाचरा जगती सा द्वादशाचरा भूना दन्वीपसवन मुदयकृत्”—इति च रे० प्रा० १, १, ४ ।

† सा० दे० प्रा० १, ११. तथाप्येव मेव । “दशाचरा विराट्”—इत्यादि रे० प्रा० १, ५, १० । “त्रिंशदचरा वै विराट्”—इत्यादि च रे० प्रा० ८, १, ४ । “पञ्चपदा पङ्क्ति * * * तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्यक्मे सा दशिनो विराट्”—इत्यादि च रे० प्रा० ५, १, ४ ।

‡ सा० दे० प्रा० १, ८ ; १०. तथाप्येव मेव ।

§ नाप्येवमोऽग्रे क-च-ग पुरुषेषु ङीष्वाविपद्यत ।

इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि
तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति
तत्समामनेऽथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति दृक्वा
पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समा-
म्वानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा
ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्वातायानुलेपनं
पिपासते पानीय मिति ॥ १० (१३) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७. ३.

“इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः” । इतिकरणः प्रकरणसमा-
स्यर्थः । अथ वा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निव प्रव्रीति । एव
मनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन “यत्काम ऋषिः”—इत्येवमादि-
ना * । इमा देवता अनुक्रान्ताः— ऋग्भिः, जातवेदाः, वैश्वानरः—
इत्येवमाद्याः † समासतो निर्णीता इत्यर्थः । ताः पुनः “सुक्तभाजो
हविर्भाजः” । काश्चित् हविर्भजन्ते न सुक्तम्, काश्चित् सुक्तं भजन्ते
न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि—“इतीमानि सप्त-
विंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सुक्तभाजि हविर्भाजि, तेषां
मेतान्यहविर्भाजि”—इति ‡ । “ऋग्भाजश्च भृगिष्ठाः” प्रायेणे-
त्यर्थः । तद्यथा,—आग्नीसुक्ते एकैका मृचं भजन्ते लक्षणभेदा-

* सप्तमाध्यायारम्भेति यावत् । पु० १८५ ४० द्रष्टव्यम् ।

† निघण्टु-देवताकाण्डपविता इत्यर्थः । १भा० ४१८—४८० ४० द्रष्टव्यम् ।

‡ इहैवोपस्थात् १०, ४, ५ द्रष्टव्यम् । तानि च वेद आदीनि ।

मिन्द्रादिभंविज्ञानाद् दृढ मिन्द्रादौ देवतार्थे आम्नायविधौ प्रयोगे च हविशोदयति ॥

तद्यथा,—“इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं निर्वपेत्” इति, तथा “इन्द्रायां होमुचे इति”—“इन्द्रायां होमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्”—इति* ॥

ततः किम् ? “तान्यप्येके समामनन्ति” । ‘एके’ नैरुक्ताः ‘तान्यपि’ गुणपदानि वृत्रहं होमुक्प्रभृतौनि, अग्न्यादौ देवतापदसमाम्नाये पृथक् पृथक् ‘समामनन्ति’ अहं तु न समामने । कस्मात् ? “भूयांसि तु समाम्नानात्” यानि तेषु गुणपदानि वृत्रहं होमुक्प्रभृतौनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि ‘भूयांसि’ वज्रतराणि सन्ति एव, माहाभागात् देवतायाः गुणाना मियत्ता नास्ति ; तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने समाम्नायस्थापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे असमाप्तिः ; तन्ममापि मा भूदित्यतः “यत् तु संविज्ञान-भूतं स्यात् प्राधान्यमिति, तत् समामने” इति । यदेतत् संविज्ञान-भूतं दृढ भगौणं केवल मपि निर्विशेषणं लब्धप्रधानमिति देवतापद-साम्यादि, तत् समामने ; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि† ॥

* ‘पुरोवा एतान् देवा अकृत यत्पुरोवाशस्तुपुरोवाशानां पुरोवाशत्वं तदा-
करनुभवम् पुरोवाशान् निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवनम् एकादशकपालं माध्यन्दिने
सवने द्वादशकपालं हवीषसवने’—इत्यादि रे० मा० १, १, ५ ।

† अक्षुधंदितायाम् न दृश्यते व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति ; अन्यच्च लक्ष्येव
“सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोवाशं निर्वपेत्”—इति, “सोऽग्नये व्रतपतेऽष्टाक-
पालं पुरोवाशं निर्वपेत्”—इति च रे० मा० ७, १, ८ । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-
ष्यामि”—इत्यादि च सा० म० मा० १, १, ८—१९ ।

अथवा तान्यथेके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य “भूयांसि तु समाम्ना-
नात्”—इत्यस्यापरोऽर्थः । भूयांसि एव तेषां समाम्नानात् (गुणानि*)
समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम् ; वचनात् केवलं
गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत् इत्यर्थः ॥

“अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति— वृत्रहा, पुरन्दरः”
—इति । स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोत्रभिद्, वज्रबाहुः इति ।
“तानि अपि एके समामनन्ति” तानि अपि एके कर्मनामधेयानि
समामनन्ति । को विशेषः पूर्वभ्यः समाम्नात्भ्यः ? विधिदर्शनात् पूर्वेण
हविष्योदयति(इति)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौ-
तीति वचनात् “भूयांसि तु समाम्नानात्” इति स एव दोषः ॥

“व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति” । वृत्रहा पुरन्दर
इति यदेवमादि गुणपदम्, ‘तत्’ तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य ‘व्यञ्जन-
मात्रं’ विशेषणमात्रं भवति ; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात्
स्तुत्या । यथालोके—“ब्राह्मणाय वुभुचिताय श्रोदनं देहि, स्नाताय
श्रुत्प्रेषणम्, पिपासते पानीयम्—इति” । यो वुभुचितः, तस्मै
इति यथा तु वुभुचितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य वुभुचितशब्दस्य
विशेषतः क्वचिदनवस्थानात् । एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां
विशेष्य मप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता ; न स्वप्रधानता । तस्मा-
न्नैतान्यहं समामने ॥ १० (१२) ॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य)

तृतीय. पादः समाप्तः ॥ ७. ३.

* नैषोऽश्वः म-ध ५ सुकयोरन्यत्र पर मन्त्र मन्त्राण्यस्यैव ।

† नैतत्पदं भलि क-पुस्तके ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीय-
तेऽङ्गन्नयति सन्नममानोऽक्लोपनो भवतीति स्थौलाष्टी-
विर्न क्लोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति शाकपूणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेते-
रकार मादत्ते गकार मनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त-
स्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

“अथातोऽनुक्रमिष्यामः” । सामान्यतः परिख्यातोऽग्न्यादिर्देव-
पत्यन्तो देवतापदसमाधायः*, विधेयत इदानीं प्रतिपद मनु
व्याख्यास्यते, तदर्थं सधिकारवचनम्,—‘अथ’ इति ।

‘अतः’—इति आनन्तर्ये । सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्या-
नादनन्तरात् (‘अनु’) आनुपूर्वेण यथासमाध्यातं ‘क्रमिष्यामः’ कथ-
यिष्यामी वर्णयिष्यामी व्याख्यायेत वाक्यशेषः । सा च पुनर्याख्या
(१) (१) (१) (१) (१) (१)
अभिधानाभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्त्युदाहरणतन्निर्वचनविचा-
(७) (८)
रोपपत्त्यवधारणक्रमलक्षणा । तद्यथा,—(१)“अग्निः”—इत्यभिधानम्,
(१)अग्रं पार्थिवः इत्यभिधेयम्, (१)“अग्रणीर्भवति”—इत्यभिधान-

द्युत्पत्तिः, (४) “अग्निं मौले” — इति प्राधान्यस्त्युदाहरणम्, (५) अग्निं मौले = “अग्निं याचामि” इति तन्निर्वचनम्, (६) “स न मन्येताय मेव अग्निः” — इति विचारः, (७) “यस्तु सुक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते” — इत्युपपत्तिः, (८) “अयं मेव सोऽग्निः” — इत्यवधारणम् * । एवम्प्रकारया व्याख्याया प्रतिपदं मनुक्रमिष्यामः ॥

तत्रैतद् भवति कोऽयं अग्निः? इति । आत्मा — इत्यात्मविदः ; “एकं सद् विप्रो बहुधा वेदन्ति (ष्ट० स० १, २, १२, ६)” — इति मन्त्रदर्शनात् । अविवक्षितस्यानविशेषो निर्ज्ञातैतदभिधानो देवताविशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्ग मिति याजिकाः † । विवक्षितस्यानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्यां मन्यः पार्थिवोऽयं अग्निरिति नैरुक्तमनयः ‡ । चित्वाभ्युपगमात्तत्त्वमिपादयिष्येदं भारभ्यते ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः” — इति । पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम् ; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवीस्थानः ; तत्र कर्माधिकारात् तस्य । तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम् । यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षाल्लोकानुक्रमश्च न ह्यस्ति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥

* सर्वेचेतदनुपदं मेव वक्तुं भारभते पञ्चमखण्डानां यावद् ।

† पुरस्तात् ११२ ४० “एक आत्मा” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ११० ४० “अपि वा श्रद्धयेव स्युः” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ११० ४० “तित एव देवताः” — इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।

“अग्निः कस्मात्” । देवताभिधाने देवता आत्मनः परोक्षीकृत्य परोक्षीकृतं तत्त्व मर्षितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विज्ञायते । तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताङ्गाय मनु-
भवतीति अवेत्य तन्निर्वचय्या “अग्निः कस्मात्?” इत्युपोद्धृत्य “अग्रणीः
भवति”—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह । सर्वत्रैवं देवतापदे
उपोद्धातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ । आत्मवित्पक्षे तु सर्वं भभिधान मात्मार्यं
मेवेति सर्वावस्थ मात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पन्नितो निरुच्य याथा-
त्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताङ्गाय मनु-
भवतीति सर्वपदव्युत्पन्निप्रयोजनम् । स्मर्यते हि,—“अद्वयब्रह्मणि
निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति”—इति * ॥

“अग्रणीः भवति”—इति । अग्निशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य कृत-
वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्रशब्दात्
गकार मुपलभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नय-
ति च पर मुत्तरपदस्य कर्त्तव्यार्थात्मने । व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं
निराह,—अयं कोऽर्थः ? इति । सर्वेष्वर्थेष्वमावात्मानं मयं नयति,
सर्वत्र तथोपकरोति यथा अयं सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्रशब्दः प्रधान-
वाची, स एव वा अयं नयति । सैनौ वा अये नयति सैनापत्ये-

* अर्थार्थे नृतिमानद्याह पत्यशार्थं पतञ्जलिः,—“मुद्देनो अग्निं वदन्तु यस्य ते
सुप्तमिच्छतः । अमुत्तरणि काकुदं सुप्तं सुविता मित्र (अ० सं० १, ५, ०, १) ।
सुदेनो अग्निं वदन्तु ! अत्यदेवोऽग्निः, यस्य ते अग्रमिच्छतः अग्रविभक्तयः, अमुत्तरणि
काकुदं ताज । काकुजिह्वा सा अदिमुद्यमे इति काकुदम् । सुप्तं सुविता मित्र ।
नयथा शोभना भूमिं सुविता अग्रिणः प्रविष्ट इति, यं अग्रमिच्छतः अग्रविभ-
क्तयः तास्यमुत्तरणि, तेनाग्निं अत्यदेवः । अत्यदेवः आमेत्यर्थं वाकरदम्”—इति ।

† “अमेत्यर्थं वाकरदम्” ।

ऽवस्थित इत्येके; विज्ञायते हि,—“अग्निर्वै देवानां सेनानीः” इति * ॥

अथ वा “अयं यज्ञेषु प्रणीयते” प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् व्रत सुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा “अङ्गं नयति सन्नममानः” यत्रायं सन्नमयति साधनेन वैदिके वा लौकिके वार्ये, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्वं मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः । अथ वा “अङ्गं नयति सन्नमानः” दण्डे वा काष्ठे वा यत्र सन्नमति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्मसात् करोतीत्यर्थः ॥

“अक्रोपनो भवति इति स्यौलाष्ठौविः” । स्यौलाष्ठोवतः पुत्रः स्यौलाष्ठौविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अयं मक्रोपनो यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति । किं मिदं मक्रोपनः इति ? अत आह,—“न क्रोपयति” । एवमपि न गृह्यते क्रोपयतेरप्रसिद्धार्थत्वात् । अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—“न स्नेहयति विरुचीकरोतीत्यर्थः; स हि तस्य स्वभावः ॥

“त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः” । त्रयाणां माख्यातानां मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते । तद्यथा,—“इतात्”, “इण गतौ

* अथ एव ऋक्संहितायाम्,—“सेनानीर्न सङ्गरे हत एधि” इति ८, १, १८, १।

† “ते ऽप्ये ऽग्निनाग्निं मयजन्त” —इति ऐ० शा० १, १, ५ । “अग्नये प्रणीयमाना बानुप्रूचि” —इत्यादि च द्रष्टव्यम् । ऐ० शा० १, ५, १ ।

(अदा० प०)'—इत्यस्मादित्यर्थः । “अक्तात्, दग्धाद् वा” अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः । ततो “नीतात्” इति, ‘णीञ् प्रापणे (भा० प०)’—इत्येतस्मात् । धातवः केवलं निर्दिष्टाः । किं कुत आदत्ते ? इत्यत आह,—“सः खलु” शाकपूणिः “एतेः” धातोः “अकारम् आदत्ते” । नन्वेतेरकार एव नास्ति, अतः किं आदत्ते ? सत्यं नास्ति ; वर्णसामान्येन तदिकार मादाय दणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन । अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूपं मवस्याप्य ततोऽकार आदत्ते ; दर्शितं चैतत्—“एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्”—इत्यत्र * ; भवति चास्य एतन्ते रूपम् ‘आययति’—इति †, अत्र अकारः, ततः आदत्ते । “गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा” कृतकुत्वजश्वयोर्विकल्पेन । “नीः परः” एषः द्वयः । एति च व्यनक्ति च रूपणि, अथ वा एति च दहति च नयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयश्वरः । एता एतद्वातु-वाच्याः क्रियाः एष करोति इति “अग्निः” ॥

“तस्य” एतत्तच्चित्तलक्ष्यप्रधानस्तुतिसम्बन्ध मभिधानं सुपलक्ष्य देवतापदसमाख्याये समाध्नात मग्निरिति ‡, तस्य “अग्नि मौक्तै”—इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य ऋचः उदा-हरणम् ; न पुनरमति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा ऋच मुदाजहार “तस्य एषा भवति”—इति,—॥ १ (१४) ॥

* १भा० ८८३० १च० ४पा० १ख०, तद्व्याख्यानच ८१३० प्रवचनम् ।

† “यौ गमिरवोधने”—इति पा० । इदं तु बोधनाय एव ।

‡ १भा० ४१८४० १च० १ख० (१) ।

अग्निं मीळे* पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् । अग्निं मीळे ऽग्निं याचामीलिर-
 ध्येयणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो
 यज्ञश्च† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो
 भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं
 जुहोतेर्हेतित्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धना-
 नान्दादृतमन्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१५) ॥

“अग्निं मीळे (अ० सं० १, १, १, १)”-इति । मधुच्छन्दस आर्षम् ।
 गायत्री । आग्निने विनियोगः । यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे,
 अस्माकं यज्ञे यद्य ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दातृतमो
 रत्नानाम्, त महं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् । —“इङिः” धातुः “अध्येयणाकर्मा” याच्ञा-
 कर्मेह ; अन्यत्र “पूजाकर्मा वा” अपि † । “पुरोहितः व्याख्यातः”,
 “पुर एनं दधति”—इति १ । “यज्ञः च” व्याख्यातः, “प्रख्यातं यजति-
 कर्मा”—इति ॥ । “देवः”, “दानाद् वा” ददाति ह्यसौ ऐश्वर्याणि ।

* “अग्निं मीळे”—इति क, ख, ग ।

† “यज्ञस्य” क, ख, ग ।

‡ “पूजाकर्मा वा”—इति वा-पदवचनात् अत्रापि पक्षे पूजार्था वाक्कस्यत
 एवेत्यध्याकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव ।

१ १भा० १०१३० १८० १पा० १८० ।

॥ १भा० ११७ ३० १८० ४पा० १८० ।

“दीपनाद् वा” दीपयति ह्यसौ तेजोमयत्वात् । “द्योतनाद् वा”
धात्वन्त्यत्व मर्थैकत्वम् । “द्युस्थानो भवति—इति वा” पक्षे अर्थवत्त्वं
निर्वचनस्य । अथ वा अग्नीन्द्रावपि द्युस्थानौ ; सामान्यं हि द्यौः स्थानं
देवतानाम्*, तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे ।
“होतारं=होतारम्” देवानाम्† । “ऋणवाभः” तु “जुहोतेः”
‘ऊ दानादानयोः (जु० प०)’—इत्यस्य मन्यते “होता इति” । “रत्न-
धातमम्=रमणीयानां धनानां दातृतमम्” ॥

ततः “तस्य” एव अग्नेः “एषा अपरा” ऋक् “भवति” ।
समानमंहितत्वादपरेति वा द्वितीयेत्यर्थः । सा पुनः किमर्थम् ?
इति । अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या मुदाहरण सेतत्कर्मयुक्ता ऋच
उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २ (१५) ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीक्ष्यो नूतनैरुत । स देवाँ
एह वक्षति । अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो (वन्दित-
व्यो ‡) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न
मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी
उच्येते ततो नु मध्यमः ॥ ३ (१६) ॥

* “देवा वा अक्षरैर्विजिग्यन्ता ऊर्द्धा स्वर्गे लोक मायन्”—इत्यादि (ऐ० भा०
२, ४, ४), “परो वा अक्षालोकात् स्वर्गो लोकः”—इत्यादि (ऐ० भा० १, ४, ४)
च द्रष्टव्यम् ।

† “अग्निर्वै देवानां होता, तस्मैतदीदृषदनं यदुभारवेदी नाभिः”—इति ऋ०
भा० १, ५, १ । “अग्नेय दीदृषत् होमाधिकारत्वेन द्रष्टव्यम्”—इति सा० भा० ।

‡ नैतत्पद दृश्यते क-अ-म-पुल्लकेष ।

“अग्निः पूर्वभिः (ऋ० सं० १, १, १, १)” — इति । पूर्वयैव समानार्थ-
विनियोगच्छन्दस्का । तद्वृत्त मुत्तरत्रापेक्ष्य यद्वृत्त मध्याजहार
भाष्यकारो यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन् । “अग्निः यः” “पूर्वभिः”
“पूर्वैः” चिरन्तनैः ‘ऋषिभिः’ “ईडितव्यः” ईडनं पूजनं मर्हति,
“अस्माभिश्च” “नवतरैः” ईडितव्य इति वर्त्तते । स किं करोति ?
इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—“सः देवान्” “इह” एतस्मिन्
कर्मणि अस्माकम् “आ वदतु” इति लोटा निराह भाष्यकारः
अग्निप माकाङ्क्षिता मपेक्ष्य । ऋज्वेकपदनिवृत्तम् ॥

सङ्कीर्णत्वाद्यभिवधानस्य अतः परं विचारः ; — “स न मन्येन”
— इत्येवमादिना आविष्य विचारः । ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे
अभिधानानां मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः ? इति । अथा-
स्वार्थान्तरवृत्तिता । जहत्स्वार्थं मर्थान्तरं मुपसङ्गामन्ननित्यतां सम्ब-
न्धस्य द्योतयति । नैव जहत्स्वार्थं मभिधानं मभिधेयान्तरे वर्त्तते ।
किन्तु हिं ? द्वे छभिधानस्य शक्ती ; गौणी मुख्या च । तयोर्गौणी
गुणसाम्यात् ; यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्तथाविध
एव सम्बन्धः, सर्वार्थो नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रः । मुख्यत्वे
विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स्व एवार्थं वर्त्तते । तदेव मसङ्करेऽपि
शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवामेधसां प्रतिभाति * ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः ? क कस्य मुख्या ? इति तत्रवि-

* इति द्विधा । जहत्स्वार्थं, अजहत्स्वार्थं च । अवयवार्थनिरपेक्षत्वे सति समु-
दायार्थबोधिकात् जहत्स्वार्थालम् । अवयवार्थसवलितसमुदायार्थबोधिकात् अज-
हत्स्वार्थालम् । यस्मात् सामं, समूहा मेवा—इति पूर्वस्योदाहरणम् । राजपुत्र-
रत्यादि परस्मैति । विस्तरस्तु मन्त्रपादौ द्रष्टव्यः ।

वेकार्थं मिदं सुपोद्धन्ति चोदकरूपेण “स न मन्येत” इति । ‘सः’ शिष्यः, ‘न मन्येत’ न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् “अयं मेवाग्निः” पृथिवीस्थानः “इति” । कस्मात् पुनर्न मन्येत ? इतः,— यस्मात् “अपि एते उत्तरे ज्योतिषी” मध्यमञ्च उत्तमञ्च “अग्नी उच्यते” * । कथम् ? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् “अग्नि मीडे”—इत्येतस्यां च यथा भवतोक्तं तथैवोच्यते, “ततः तु” वयं मपि यथा “मध्यमः” अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा मृच मुदाहरिष्यामः,—॥२(१६)॥

अग्निं प्रवन्तु समनेव योषाः कल्याण्यः^१ स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः सुमिधो न सन्त ता जुषा-
णो ह्वर्यति जातवेदाः॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः
समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो
अग्निं मित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यममन्त्रेण वायुरिन्द्रो वा षडशीघ इति साधयन्त्यः । तथा हि,—“मध्यमस्थानस्यो वायुरिन्द्रो वा * * * वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशा-
ज्जायते”—इति ऋ० सं० १, ४ १५, १ सा० भा० । अस्मन्मते लिङ्गं वैद्युतोऽग्निरिव
मध्यम इति बोध्यः । तथा च “उत्तरे ज्योतिषी” वैद्युताग्निं स्वर्गस्य + अतश्च निष्पद्यते
मध्यमस्थानदेवतानामस्य (४, ४, १२) “अग्निः”—इति, उत्तमस्थानदेवतास्य (५, १, ८)
“स्वर्गः”—इति च दृश्यते अग्निस्वर्गयोराभेदः । तथाहि,—अग्निर्वैश्वानरं प्राच्या-
वधत्, तस्य यद्वेतसं प्रथमं मुदीप्यत, तदद्यावादित्योऽभवत्”—इति ऐ० ब्रा० २, २,
१० । “सोऽग्निर्दिविस्वगूर्ध्वं उदययत । स स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं गच्छन्तु, अग्निर्वै-
श्वर्यस्य लोकस्याधिपतिः”—इति च ऐ० ब्रा० २, ४, ४ । अग्नीश्वरस्यार्था निष्कृता मेव
देवतानां ज्योतिष्यत्वं च दृश्यते “अग्निर्ज्योतिः”, “इन्द्रा ज्योतिः”, “सूर्या
ज्योतिः”—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ० । “अग्निमथो पुरं”, विपुरं पर्याकृतम्—इति,
“अग्निमथ पुरं दीप्यमाना धाजमाना अतिष्ठत् (ऐ० ब्रा० २, १, १)”—इति
चाग्नेक्षिकोपस्थानं बोध्यते ।

समिधां नसन्त नसतिरामोतिकर्मा वा नमतिकर्मा
 वा । ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः । हर्षतिः प्रेक्षाकर्मा
 विहर्षतीति * । समुद्राद्भिर्मर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य
 मुक्तं - मन्यन्ते समुद्राद्भेषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मण
 मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा-
 भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

“अभि प्रवन्तु” इति । वामदेवध्यापम् । सप्तमेऽहनि दशरा-
 त्रस्य आच्यपक्षे विनियोगः । ‘अभिप्रवन्तु’ (“अभि नमन्तु”)
 अभिमुख्येन नमन्ति प्रक्रीभवन्ति । ‘घृतस्य’ “उदकस्य” ‘धाराः’ ।
 क अभि प्रक्रीभवन्ति ? मध्यमम् ‘अग्निम्’ । कथम् ? इति,—
 ‘समना इव, योषाः’ (“समनसः”) समानमनसः । एकस्मिन्
 भर्त्तरि यामां मन्त्रां वि वर्त्तन्ते, ताः समनसः । ता यथा ‘कल्याणः’
 रूपयौवनादिगुणमयनाः, ‘सयमानासः’ सयमानाः ईषद्भुवन्यः
 हर्षमुपजनयन्त्यो, भर्त्तुस्तं प्रति परिष्वजनाय अभिनमेयुः, तथा
 मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः ‘समिधः’ समित्वयन्त्यः
 ‘नसन्तु’ प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ताश्च ताश्च पुनः सः ‘जातवेदाः’ मध्य-
 मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, ‘जुषाणः’ प्रीयमाणः ‘हर्षति’ पुनःपुनः प्रेक्षति,
 अभिकामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताहुतिहवन-

* “प्रेक्षाकर्माभिहर्षति” क, छ, म ।

† अ० घ० १, ८, ११, १ । “अग्निस्तथाभ्युदिताना मन्यतमे देवता”—इति ।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः ; यस्मै च हविर्निरूप्यते, चोदनासामर्थ्यात्—“आग्नेय-
मष्टाकपालं निर्वपेत्” इति । ‘अय मेव सोऽग्निः’ पार्थिवः ; अग्निश-
ब्दस्य विशेषतोऽत्र लोके वेदे च प्रसिद्धेः ;—‘अग्नि मानय—अग्निं
प्रणय’ इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते ; न मध्यमं नाप्युत्तमम् ।
न च प्रसिद्धिबाधो न्यायः, शास्त्रचोदिता अपि खदिर-पलाशादयो
लोकप्रसिद्धा एव प्रतीयन्ते* । तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो
मुख्यः सम्बन्धः ; गोण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः । यथा अग्निशब्देन मध्य-
मोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्धा
मुख्यः सम्बन्धः । एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—“यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हवि-
र्निरूप्यते, अय मेव सोऽग्निः” इति । एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,
—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैतः सेवो-
पासीतेति ॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम् ?
इति,—“निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषीः, एतेन नामधेयेन
भजते” । निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः ॥ ५ (१८) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते
जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातवि-
द्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून्
पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१६) ॥

“जातवेदाः”—इति वक्तव्यम् । स पुनरेष माहाभागात् कर्मपृथ-
क्त्वादग्निरेव ? अथ वा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्त-
रम् । “जातवेदाः कस्मात्” ? स हि “जातानि वेद” ; न हि तद-
स्ति जात मस्मिन्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः । “जातानि वा
एनं विदुः” स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम् । “जाते जाते विद्यत
इति वा” विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे कारके ; न तदस्ति जातं यत्रा-
सौ नास्ति । “जातवित्तो वा जातधनः” जातशब्दः पूर्वपदम्,
वित्तशब्द उत्तरपदम् ; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः । “जात-
विद्यो वा जातप्रज्ञानः” जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तर-
पदत्वम् ; निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः । “ब्राह्मणम्”
अपि च भवति, जनेर्विदेश्च जातवेदा इति,— “यत्तज्जातः पशून-
विन्दत—इति” । ‘यत्’ असौ ‘तत्’ तदा ‘जातः’ जातमात्र एव
निसर्गतः ‘पशून्’ ‘अविन्दत’ अलभत्, “तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्
—इति” विज्ञायते । यतश्चैतदेवम्, “तस्मात्” अद्यत्वेऽपि स्वाम्यय

* ‘पशूनविन्दत तज्जातवेदसो’—इति क, छ, ग ।

† १ भा० ५ अ० १ ख० (१), ४१०२० (१) ।

वियुक्त्युपजायेतेत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवतात्प्रिसमर्थं
 कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय । कथं नामैतत् देवताभ्यो,
 नित्यं प्रापयेदिति । "एतेभ्यः" "कर्मभ्यः" अर्थाय "दमम्" एव
 "अग्निं" पृथिवीस्थानं साधयते । 'स्वधया' "अग्नेन" हविषा, आग्नेन
 पुरोडाशेन च । यदुक्तं निगमे घृतं चापां पुरुषं चौपधीना
 मिति । तदेतत् 'अपप्रयन्त' देवाः अवर्द्धयन्तेत्यर्थः ॥

एव मेतस्मिन् सुक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्गं मसृष्टं वैश्वानर-
 शब्देन, तदग्रंमय मग्निवाचि । तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हविष्यान्तीयम्' प्रागे-
 वाग्नेयं करोति, प्राथम्यात् ; प्रथमं लोके यो हि श्रूयते, स खेनाभि-
 धानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्, • ततोऽन्यैर्भक्तैः स्तूयते,
 त्वं राजा त्वं मिन्द्र इत्येवमादिभिः । तथैवं कृत्वा अस्मिन् सुक्ते, यो
 वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तस्यैवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं
 भवति । तथा चायं मेव पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः ; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वपक्षोद्दिभावयिष्या अन्यस्मात् सुक्तात्
 भिन्नज्योतिर्लवणं भानीय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिपोरन्यत्वव्यपदेशवतो
 वैश्वानरस्य निर्णयनिपन् प्रकरोति "अथाप्याह"—इति ॥ ३ (१५) ॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजान् मुप
 तस्युर्द्ध्वमिम्यम् । आ दूतो अग्निं मभरद्विवस्वतो वैश्वा-
 नरं मातरिषा परावतः ॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

* एवञ्च 'अग्नौ' आदित्य "—इत्यादि (४०१४० १५०—४००२०) वर्णितं याज्ञे-
 कमत मध्यपाक्षम् ।

महत्यन्तरिक्षलोका आसीना महान्त इति वायुहृत
माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्युर्ज-
ग्मिय मृगन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय
मिति वा †)-हरद्यं दृतो देवानां विवस्वत आदित्या-
दिवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेवै-
श्वानरस्य मातरिश्वा न माहर्त्तार माह मातरिश्वा
वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वायैन
मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ ४ (२६) ॥

“अपा मुपस्ये”—इति‡ । भरद्वाजस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्चिनचोः
शस्यन्ते । ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’ ‘उपस्याने’ यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः
सोऽपा मुपस्यः, अन्तरिक्षलोकाः, तस्मिन्नपामुपस्ये । “महति”
विस्तीर्णे । सन्नाः ‘महिषाः’ “माध्यमिका देवगणाः” । अथवा
‘महिषाः’ तएव “महान्तः” । किं मकुर्वन्? ‘अगृभणन्’ “अगृहन्” ।
गृहोत्वा च (‘विशः’) “विश इव” मत्स्या इव ‘राजानम्’ परिवार्य
‘उपतस्युः’ । ‘अग्मियम्’ अग्निः स्तुतिभिः तदन्तम्, “अर्चनीयम्”
अर्चनाहं वा । कतमम्? इति । “यम्” ‘आ अमरत्’ “आहरत्” ।
‘दूतः’ देवानां ‘मातरिश्वा’ “वायुः”, ‘अग्नि’ वैश्वानरम्, कुतः ?

* “माध्यमिका” क, घ, ग ।

† न विद्यत एतत् क-ख ग पुस्तकेषु ।

‡ अ० सं० ४, ५, १०, ४ ।

§ अतएवाह मनु —“मध्ये याम दिग्वाष्टावपा स्थानच्च शश्वतम्”—इति
(१, १९) । इह कुतूकहत “समुद्रास्त्र सपा स्थानम्”—इति व्याख्यानम् नाग्य-
नारमम्, “सरितः समारान्”—इति (२४ ब्रा०) समुद्रोत्पत्तेर्वैद्यमायनादिति ।

‘परावतः’ (“प्रेरितवतः”) प्रकर्षेण ईरितवतः, प्रेरिततरात्; “परा-
गताद्वा” दूरतराद् ‘विवस्वतः’ आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसां
तद्वतस्तं पर्यगृह्णन् अन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपतस्युः विश्व इव
राजानं मातरिषा वायुः । स हि “मातरि” अन्तरिक्षे” अप्रति-
वध्यमानशक्तिः “श्वसिति” गच्छति । अथ वा “मातरि” “आश्व-
निति” गच्छति ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे यत आह्वियते, येन चाह्वियते, यश्चाह्वियते,
सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः । अत्र विवस्वत आह्वियते मातरिष्यना
वैश्वानर इति । तस्मादेतयोर्विवस्वन्मातरिष्यनोः सन्निधानव्यपदेशे
सति सात्वाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति व्यतिष्ठते पार्थिवो
वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदङ्गीकृत्य सूर्यादिमन्त्रि विशेषलिङ्गं हविष्यान्ती-
यस्य सौर्यवैश्वानरत्वं मुक्तम्—“विश्वाम्ना अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतु मङ्गा मरुणवन्”—इति, नान्यः सूर्यादङ्गां कर्त्ता, तस्मात्
सूर्योऽत्र वैश्वानर इति* । अत्र ब्रूमः—पार्थिव एवाग्निः सुक्ते
प्रथमायां मृचि प्रकृत्योत्तरास्त्वृच एतस्मिन् सुक्ते प्रकृतिभूम्ना स्तुयते,
महत् आत्मनो माहाभाग्यात् । अपि तर्हि सत्त्वान्यदप्रसूतीनि प्रकृति-
भूमभिः स्तुयन्ते†,—किं मङ्ग पुनर्देवताः; तासां नपि च विशेषतोऽग्निः;

* प्रदर्शितं पुरस्ताच्चैतत् हविष्यान्तीयं सुक्तं मिति याज्ञिकपक्षसमर्थनाय । पु०
१ पा० ५७० ४०५२० १०५० ।

† तथा हि उक्तं पुरस्तात्,—“अपि अदेवता देवतावत् सूयन्ते”—इत्येवमादि
१००२० ४५० । वक्ष्यति च नवमार्गम्—“अथ यानि शयित्वानि सत्त्वानि
स्तुतिं लभन्ते”—इत्यादि ।

यस्य स्रन्देवतात्माभिवादः साक्षाद् “अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २, १, २)”, “इन्द्रं मित्रं वरुणं मग्निम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ६.)” —इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतरं सुपदिश्यते । यथा पार्थिव एवायं मग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थानं मापन्नं स्तूयत इति तदर्थं मिदं साह ॥

“अथैनं मेताभ्यां† सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति” एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरितुल्यलक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६) ॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । माया मू तु यज्ञियाणां मेता मपो यत्तू-
र्णिश्वरति प्रजानन् ॥ मूर्द्धा मूर्त्तं मस्मिन्धीयते मूर्द्धा
यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तं मग्निस्ततः सूर्यो
जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञि-
यानान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति
प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते ‡ त्वरमाणंस्तस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ५ (२७) ॥

“मूर्द्धा भुवो भवति”—इति § । “मूर्द्धा”, मूर्त्तं मस्मिन्” सर्व

* पु० ७, ४, ४—५ खण्डयो । २८० २८१ २० ।

† इत उत्तरयो खण्डयो यद्यमायाभ्यां मिमं यावत् ।

‡ “स्थानान्यनुसञ्चरति” क, छ, घ ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १ । इयन्तु तस्मिन्नेव दृष्टिव्याप्तौ (४०५४०१०पं०) पठ्यते ।

सत्त्वजात सुपनिबद्धं “धीयते” ; यथा हि शिरसो वियोगे तदतो-
 ऽवशं भावि मरणम्, एव मग्निवियोगेऽप्यवशं म्रियन्ते भूतानि
 इत्यतः* प्रधानम् ‘अग्निः,’ ‘मूर्द्धा’ ‘भुवः’ भूलोकस्य भवति । विघ्ने-
 पतस्तु ‘नक्तम्’ रात्रौ तत्कृतत्वादालोकस्य, भूतानां चावपत्तेस्तु-
 क्तत्वात् । तत् किं मय मन्योऽग्निरन्यः सूर्य इति ? न इत्युच्यते ;—
 “ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्” रात्रावग्नित्वेन लोकस्योपकारं कृत्वा
 ‘ततः’ अनन्तरं मेव प्रभातायां रात्र्या माह्निकैरुपकारैरुपकरित्यन्
 लोकस्य ‘सूर्यो’ भूत्वा ‘जायते’ ‘प्रातरुद्यन्’ “स एव” अयं मग्निः ।
 तस्य इयं ‘माया’ । क एनां जानाति ? मायां “लेतां” ‘यज्ञियानां’
 “देवानाम्, यज्ञसम्यादिनाम्” स तत्त्वविदो मन्यन्ते । तत् किम् ?
 इति । ‘अपः’ ‘यत्’ “कर्म” स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयु-
 क्तम्, आदित्यात्मना अन्यात्मना च कर्तव्यम् ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेण जानन्
 “सर्वाणि स्थानानि अनुसंहरते”, ‘तूष्णिः’ “त्वरमाणः” कर्मकालं
 मपरिहापयन्नित्यभिप्रायः ॥

“तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय” । यथा चैतदेवं तथेयं मपरा-
 ष्टक् भूयस्तरं मेत मेवार्थवक्ति । किं पूर्वया नोक्तं यदनया भूयस्तरं
 निरुच्यते ? इति । स्थानद्वयं मभिसम्पन्नः पूर्वया स्तुतः,—मूर्द्धा भुवो
 भवत्यग्निर्नक्तं ततः सूर्यात्मना प्रातरुद्यतेति ; अथ पुनरुत्तरया
 स्थानद्वयं मभिसम्पन्नः स्फुटतरं स्तुयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम् ॥५ (२७)॥

* “एव मग्निवियोगेऽप्यवशं भावी विनाश इत्यतः” च* ।

† उत्तरपट्टकस्य इदमेतत् उत्तरं यदग्र्यमानयेत्यर्थं, सूक्ते त्वयि “मूर्द्धा भुवो”—
 इत्यतो माय्यद्वितपरा, अपि तु गृह्यतिवेति शेषम्, यस्मिन् स्थानान्तरिताया मष्ट्युत्तरस्य
 अप्यहरो न दोषावहः ।

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्नि मजीजनञ्छक्तिभी
 रोदसिप्रां । त मू अक्षण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओपधीः
 पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन हि यं* दिवि देवा †
 अग्नि मजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः‡ पूरणं§
 त मकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
 ब्राह्मणं ॥ तदमीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य
 स्तौति ॥ ६(२८) ॥

“स्तोमेन हि”—इति ॥ ‘स्तोमेन’ स्तुतिभिः, ‘शक्तिभिः’ “कर्मभिः”
 अग्निहोत्रादिभिः । ‘दिवि’ द्युलोके । एतम् ‘अग्निम्’ आदित्यात्मना ।
 ‘रोदस्योः’ “द्यावापृथिव्योः” (‘प्रां’) “पूरणं” (‘देवासः’) “देवाः”
 ‘अजीजनत्’ अजनयत् यजमानाः; ते हि हविषां दातारः शश्वत्
 अद्भुता । “एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाञ्छति न जुञ्जयादिति
 आञ्जतिभिरेवैनं जनयन्ति”—इति । ‘तम् अक्षण्वन्’ त मेवाग्निं
 कृतवन्तः । ‘त्रेधा भुवे कम्’ । क मित्यनर्थको निपातः । “त्रेधा-
 भावाय”, “पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, दिवि” च । ‘सः’ एव भवस्थितो

* “स्तोमेन यं हि” छ, च ।

† “दिवि देवासो” छ, च ।

‡ “मजनयन कर्मभिर्द्यावापृथिव्यो” क, छ, ग ।

§ “पृथिव्या रोपूरण” छ, च ।

॥ “इति ब्राह्मणम्” क, छ, ग ।

॥ अ० सं० ८, ४, ११, ५ । इयं षष्ठ्यु तस्मिन्निष पृथिव्यान्तीये सूक्ते दशमी ।

जगद्यात्रामिद्वये सर्वावस्यः 'श्रोत्रधीः पचति' ('विश्वरूपाः')
सर्वरूपा इति ॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्यद्वयं स्वपत्नानुसृतये* । मङ्करो ह्यस्मिन्
सुक्ते आत्मविनैरुक्तयाज्ञिकानां मिति ।

ब्राह्मणं मपि चैत मेवार्थं ब्रवीत्ययं मेवाग्निरादित्यो भवतीति,—
“यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्मणम्”† । ‘अस्य’—इति
अवदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति । उभाभ्यां पचाभ्यां
व्यावृत्त्य स्वपचसाधनं सुक्ता देवतासतत्वं मालम्ब्य निरुच्यते । एक
मेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ठाविशेषात् । तत्पुनरेतज्जगद्यात्रामिद्वये त्रिधा
विभक्तं पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते;
अग्निर्विशुदादित्य इति ।

तत्रैवं मतिं ज्योतिषो दिवि तृतीयं मादित्याख्यं मस्मिन् सुक्ते
पूर्वाख्ये “इविष्यान्तम्”—इत्येवमाद्यासुः अग्नीकृत्य मन्त्रद्वक्
सौतिः ; “अथैनं मेतया पुनरादित्यीकृत्य सौतिः”—॥ ६ (२८) ॥

यदेदेन मधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यं मादि-
तेयम् । यदा चरिष्णू मिथुना वभूता मादित्याप-

* “अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणि (१पा० १४०)” —इत्यतः प्रकृतम् ।
वस्तुतोऽपि “चिषामावाय” —इत्यस्यैव व्याख्यानार्थं शाकपूणिमतेपादान् मनीष न
तु सर्वे चेति शाकपूणेदलेषः ।

† “अग्निर्वैश्वानरं प्राचावयन्तु” * * * अथ यत् तृतीयं मदीर्घदिवि त आदित्या
अभवन्” —इति रे० ब्रा० १, १, १० ।

‡ “लोमेन चि” —इत्यन्तात् दसस्य इति शेषः ।

श्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदैन* मदधुर्यज्ञियाः सर्वे
दिवि देवाः सूर्य (मादितेय†) मदितेः पुत्रं यदा
चरिणू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुपा-
श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनेति‡ अयतिकर्मा‡ यु-
इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो॥ वनिवा
समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुना-
वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वायैन मेत-
याम्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२६) ॥

“यदैनेन मदधुर्यज्ञियाः”—इति ॥ । “यदैनम्” ‘सूर्यम्’
‘आदितेयम्’ “अदितेः पुत्रम्” ‘दिवि अदधुः’ सुलोके स्थापितवन्तः,
‘देवाः’ ‘यज्ञियाः’ यज्ञसम्पादिनः; यजमानाः याज्ञेन कर्मणा
सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगद्विरचनाप्रपञ्चस्य । रश्मयो वा देवाः सौर्या
यदैन मुन्नीतवन्तः । ‘यदा’ चेतौ ‘चरिणू’ “सर्वदा सहचरणशीलौ”
“मिथुनौ” “प्रादुः” ‘अभूताम्’ “उपाश्चादित्यश्च” । ‘आत्’ अय
तदा ‘प्रापयत्’ प्रकर्षेणापयत् ‘भुवनानि’ भूतानि, ‘विश्वा’
विश्वानि सर्वाणि ॥

“मिथुनौ कस्मात्?” “मिनेतिः” तावद्वच, “अयतिकर्मा”

* “यदैन” क, क-नामहती च ।

† न दृश्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ “मिनेति अयतिकर्मा” क, ख, ग ।

§ “नयतिपरो” क, ख ।

॥ ख० घ० ८, ४, ११, १ । एषा यदिष्वाम्नीये मणिप्रेषे यज्ञे एवादर्शो ।

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । युज्ञेपु^१
 देव मीळते ॥ द्रविणोदा यत्त्वं^२ द्रविणस इति द्रविणसा-
 दिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मा-
 त्पिबत्विति वा । युज्ञेपु^१ देव मीळते । याचन्ति स्तुवन्ति
 वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति
 क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृति-
 रोजसो जात मुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यग्निं
 द्राविणोदस माहैप पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनैर-
 न्तरग्निञ्जुजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेपु द्रावि-
 णोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान
 मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रवि-
 णोदाः पिबतु द्राविणोदस इति ॥ २[†] ॥

“द्रविणोदा द्रविणम्.”—इति[‡] । मेधातिथेरार्षम् । ‘द्रवि-
 णोदा’—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन युतस्य क्रियापदेन
 वज्रवचनान्तेन ‘ईलते’—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्यं मपेक्ष्य स्तोत्रत्वे
 चासम्भव द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यं मुन्नीय द्रविणो-
 दसो यद्वृत्त मध्याह्न्य द्रविणोदसि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-

* ‘यस्य’ क ख, ग ।

† नात्र द्वितीयषष्ठसमाप्ति ङ च पुस्तकयोः ।

‡ अ० घ० १, ७, ४, २ ।

वाक्यतायां सामर्थ्यं मुनिनीपन् सत्ये द्रविणोदमि द्रविणोदः-शब्दं कर्मत्वेन नमयाञ्चकार—“द्रविणोदा य.” देवा, “तं द्रविणोदमम्” इति ॥

इदानीं ‘द्रविणमः’—इत्यस्य ‘यावहस्तामः’—इत्यनेन अल्विग्वि-
षयेणामन्दिग्धेन प्रथमावज्जवचेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन
सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं मुनीय तथार्थोपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्य-
तयाभिसम्बन्धाति ।

य द्रविणोदमं ‘देवम्’ ‘अध्वरे’ यज्ञे, अग्निष्टोमादौ ‘यज्ञेषु’
यजतिषु हविःसम्पदानेषु सवनेषु वा यागम्यानेषु ‘द्रविणमः’
अल्विजः ; ते हि द्रविणं लभ्यामह इति सीदन्ति कर्मणि, अथ वा
“द्रविणसानिन.” धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सम्भकारः,
‘यावहस्तामः’—इत्यभिपवनाभिप्रायम् । य सेते द्रविणमो यावहस्ताम
अल्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदमं देवम् ‘इडते’ “याचन्ति मुवन्ति
वर्हयन्ति पूजयन्तीति वा”, स द्रविणोदा देवोऽन्नाभ्यं* द्रविणानि
ददाल्विति । एतदाशामाहे । आश्विष मथाहृत्य समाप्यते, य
मौडते स इति, यत्तदोः परस्परापेक्षितात् । अथवेव मन्यया निग-
काङ्गतया परिभ्रमाप्यते—“द्रविणम. तस्माद् पिवत्विति” । द्रविणोदा
इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणम इत्यस्य पञ्चम्येक-
वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं मुनीय पिवत्वित्याख्यात मध्य-
हृत्यात्रैव समापयाञ्चकार भाष्यकारः । एव मध्यस्ति सामर्थ्यं नि-

* “देवोऽन्नाभ्यं” च ।

पप्रदर्शनार्थम् । तत् कथम्? इति । यं देवं द्रविणोदस मध्वरेषु यज्ञेषु यावहस्ता चत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणो-
ऽस्मात् सोमात् द्रविणं भक्तुरादाय स्व मंशं पिबत्वित्येतदाशा-
स्त्राहे ॥

“तत्को द्रविणोदाः?”—इत्येवमादिविचारः । तत्र तावत् “इन्द्र इति क्रौष्टुकिः” एव माचार्यो मन्यते । केन हेतुना? “सः बल-
धनयोर्दातृत्वतः” अतिशयेन दाता इति । “तस्य च सर्वा बलकृतिः”
अभिधानविगृहे हि बलं द्रविणं मित्युक्तम्, बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा*,
तस्मादिन्द्रः । “ओजोषो जातं सुतं मन्ये एनम्—इति चाह”
मन्त्रदृक् । अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसम्बन्धः । तस्माद्युक्तं
यत्तस्य दाता स्यात् । कथम्? इति । यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते ॥—

“अथादियाय”—इति† । ‘यद् वदन्ति’ यदा वदन्ति (‘अथात्’)
अग्नवतो मेघात् अयम् ‘इन्द्रः’ (‘दियाय’) आगच्छति ‘इति’ । तत्र
सन्निधानं मस्य प्रतीत्य तत्तावदहं न तथा ‘मन्ये’ । कथन्तर्हि?
‘ओजसः जातम्’ वल्लराशेः कुतश्चिदतिमहतो जातम् । अहम् ‘एनम्’
मन्ये यथाय मतिबलवान् लक्ष्यते । अपि वा ‘मन्योः’ क्रोधात्
दीप्तेर्वा अयम् ‘दियाय’, ततो ‘हर्म्येषु’ उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु
मेघवधकर्मसु ‘तस्यौ’ तिष्ठति । अथ वा किं जानीमः, कुतो-
ऽप्ययं मैत्र्यर्थाज्जातः? इत्यतो ब्रूमः—‘यतः’ अयम् ‘इन्द्रः’ ‘प्रजज्ञे’

* “या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्”—इत्युक्ते । पु० १५१ २० पं० ।

† “अथादियायेति यद्दुस्त्योजोषो जातं सुतं मन्ये एनम् । मन्योरियायं दुर्म्यं
तस्यौ यतः प्रजज्ञे इन्द्रो अथा वेद ॥”—इति ऋ० सं० ८, १, ४, ५ ।

इति । 'इन्द्रः' एव 'अस्य' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो
ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः ॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे—“अग्निं द्राविणो-
दस माह” मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मृग्यः* । के चित्तु “द्रविणोदाः
पिवतु द्राविणोदसः”—इत्येव मन्यन्ते† । यस्यापतां द्राविणोदसो-
ऽग्निः, स एव द्रविणोदा इति ॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम्? इत्यत आह—“एष पुनः”
अग्निः, “एतस्मात् जायते” इन्द्रात् । कुत एतत्? ऐन्द्रे हि निगमे
श्रूयते—“यो अग्नौ नारन्तरग्निं जुजाने” इति ।

“यो इत्वाहि०”—इति‡ । तृतीयेऽहनि दशरात्रस्य निष्केवत्ये
विजियोगः । गृह्यसमदो ब्रवीति । ऐन्द्रं रूपं मास्यितोऽसुरैर्दैन्यमानः
किं मा हय, नाह मिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्रः? 'यः' 'इत्वा'
'अहिम्' मेघम् 'अरिणात्' 'सप्त मिन्धून्' खन्दना आकाशमदीः
“एला च इला च”—इत्येवमाद्याः§, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदा-

* अक्षमवे तु न ह्यत्र द्राविणोदमपदवृत्तिमन्त्रोऽभ्येयः; अपि तु द्राविणोदा
इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते एव मेव निगमो दर्शनीयः; दर्शयि-
ष्यत्यनुपदद्याच्च तथैव “यो अग्नौ नारन्तरग्निं जुजाने”—इति भाष्यकारा मय मेव ।

† अ० म० १, ८, १, ४ । परं तत्र तु द्रविणोदस इति पाठः, “य द्रविणोदसो
यवीरूपद्रविणस्य प्रदायभ्यः अग्निर्गर्ह्यो दितः”—इति च तत्र भाष्यव्याख्या ।
यास्तोऽप्यचैवामुं हि स्मरिष्यति ।

‡ “यो इत्वाहि मरिषात् इन्द्र मिन्धून् यो मा उदाजोदपथा वृत्तः । यो अग्नौ
नारन्तरग्निं जुजाने सृष्टकृत् सत्यं च जनाष्टु इन्द्रः ॥”—इति अ० म० १, १, ०, १ ।

§ “आद्या वृत्ता च—इत्येवमाद्या” अ० । “सप्त गङ्गायमुनाया मुष्णा नदीः”—
इति सा० भा० । ताव “इतं मे गङ्गे (अ० म० ८, १, १, १)”—इति मन्त्रो
आद्याताः ।

जत्' उदगमयत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'वल्लस्य' मेघस्य
शिराणां क्छिद्राणाम्, 'यः' च 'अग्नानोः' अग्नानवत्योः* द्यावापृथिव्योः
'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'समस्तु' सङ्ग्रामेषु
अचूणां 'संयक्' सञ्केत्ता । ('जनासः') हे असुरजनाः । 'सः' 'इन्द्रः' ;
नाहमिन्द्र इति ॥

“अद्यापि” अयं मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कतमः ?
इति । “अतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । अतवो
यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते, ते भवन्त्यतुयाजाः, तेषु अतुयाजेषु 'द्राविणोदसाः'
द्रविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । ततः किम् ? तेषां अतुया-
जानां यत् पाचं येन ते ह्रियन्ते तस्येन्द्रपानं मिति मन्त्रे समाख्या
भवन्ति । तथा—“अपाद्भोचादुत”—इति† । तथा—“होता,
यच्छदेवं द्रविणोदसं मपाद्भोचादपात्पोचादपान्नेप्राप्तुरीयं पाचं समृक्तं
ममर्त्यं मिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वयं मायूद्यात् स्वयं
मभिगूर्ध्यात् स्वयं मभिगूर्त्तया होत्रयर्त्तुभिः सोमस्य पिबन्तच्छावाकं
यज”—इति । होता यच्छद् देवं द्रविणोदा मित्यच्छावाकस्य सम्प्रैषो
मैत्रावरुणो ब्रवीति । अर्ध्वर्युणा ऋतुभिः प्रेथेऽतिप्रेषितः 'होता'
'यच्छत्' यजतु । कम् ? इति । 'देवं' 'द्रविणोदसम्' । स च

* “यद्य 'अग्नानो' अग्नौ व्याप्नोत्यन्तरिक्षं मित्यग्नौ मेघः, अत्यन्तमदुर्बलपयोर्म-
घयोः, 'जक्त' मध्ये वैद्युतं मग्निं 'जजान' उत्पादयामास”—इति सा० भा० ।

† “अपाद्भोचादुत भोचादमघ्नोत नैष्ट्यादकुपत् प्रयो दितम् । तुरीयं पाचं
ममृक्तं ममर्त्यं द्रविणोदा पिबन्तु द्रविणोदसम् ॥”—इति अ० स० १, ८, १, ४ । अथ
च याज्यान् परस्तात् दर्शयिष्यति (४४६ ५० १ प०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वम् 'अपात्' पौतवान् सोमं 'होत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'पोत्रात्' सम्प्रदानात् । 'अपात्' च 'नेष्ट्रात्' सम्प्रदानात् । अथ पुनरिदं 'तुरीयं' चतुर्थं सम्प्रदानम्, 'अमृतम्' अगृहम्, अपूर्णं मित्यर्थः* । 'अमर्त्यं' यत् पौत्रा न म्रियते ; अथवा अमनुष्ययोग्यम्, अमृतञ्च अतुष्टमित मन्यया देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः अस्माभिः, प्रत्तमादरेण 'स्वयमायूयात्' स्वयमाभिश्चयीयात्, 'स्वयमभिगूर्यात्' स्वयमभ्युद्यच्छेत् । ततः 'स्वयं' 'पिबतु' ('ऋतुभिः') ऋतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्तया' अभिमतया 'होत्रया' स्तुत्या प्रदीयमानं स्वमंशम् । हे 'अच्छावाक' ! त्वमथेतदेवं ज्ञात्वा 'यज' ॥

एवमेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदः-प्रवादवति प्रैषे पावस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या†, तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एवञ्चेत् प्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

“अथाप्ययम्” अपरोऽहं तुरीयस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेनं “सोमपानेन स्तौति” । ऋतुयाजेष्वेव । “होत्रात् सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः”—इति‡ । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तुयते, तदर्थं चात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाण्यायने च तसंस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—“अगृहं गृहे देव सोमाण्यायना मिन्द्रा-

* “अमृतम् अमृतम् देवेभ्यः अमृतम् पूर्णं मित्यर्थः”—इति ।

† “इन्द्रपानाय इन्द्रेण पातय” —इति सा० भा० (अ० सं० १, १४, ८, ९, ४४, १९; ०, ४०, १; ८, ८९, १; ११; १०, १०, ८) ।

‡ “मर्त्यं होत्रा—पिब ऋतुभिः”—इति अ० सं० १, ०, १९, १ ।

यैकधनविदे^१—इति* । तस्माद् यत्र यत्र सोमपानसूतिः, तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः । प्रसिद्धतरं ह्येतत् । यदर्थं मेव हविः संस्क्रियते, तस्मा एव प्रदीयते ॥

“अथाप्याह—‘द्रविणोदाः पिवतु द्राविणोदसः’—इति” यस्य ‘द्रविणोदसः’ अग्निः अपत्यम्, स ‘द्रविणोदाः’ इन्द्रः ‘पिवतु’ (४४३५०) इति । “अपाद्भोवात्”—इति† । तस्यैवाच्छावाक-प्रैषस्यैषा याज्या । ‘अमन्न’ दृष्टवान् । ‘उत’ अपि ! ‘अजुपत’ अग्रीयत । ‘प्रयः’ अन्नम्, आत्मने हितं पथ्यम् । शेषस्तेनैव व्याख्यातः ॥

समाप्ताः पूर्वपक्षहेतवः क्रोष्टुक्यभिमतः ॥ २ ॥

अयं मेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन् द्राविणोदा मित्यपि निगमो भवति यथो एतत्स बलधनयोर्द्वौतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते यथो एतदोजसो जातं मुतं मन्य एन मिति चाहेत्ययं मय्यग्निरोजसा बलेन मय्यमानो जायते तस्मादेन माह सहसस्पुत्रं सहसः स्रुनुं सहसो यहुं

* य० वा० स० ५, ० । सोमवत्तया अवयवोऽग्निरप्येव । सोमा सर्वसङ्ग्रहायां । हे सोम ! ‘देव’ ‘ते’ तत्र अग्निराग्नेयः सर्वोऽप्यवयव ‘इन्द्राय’ इन्द्रप्रीत्यर्थम् ‘आप्यायतां’ यदन्ताम् । इति चैतदर्थः ।

† पु० ४४४२० “†” टीप्पण्यां मन्त्रसङ्कपी द्रष्टव्यः ।

‡ अमत्तयादि व्याख्यानानु स-पुस्तके ‘निष्ठात् सम्पदानात्’—इत्यतः परं दृश्यते पुरसादेव (४४५२० २५०) ।

§ शोभायचदिति मन्त्रव्याख्यानानेनैवेत्यर्थः (४४४२० ११५०) ।

यथो एतदग्निं द्राविणोदस माहेत्यृत्विजोऽत्र द्राविणो-
दस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषी-
णां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो
एतत् तेषां पुनः पाचस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्ति-
मात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्रा-
णां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपप-
द्यते । सोमं पिव मन्दसानो गणश्चिभिरित्यपि निगमो
भवति यथो एतद्* द्राविणोदाः पिवतु द्राविणोदस
इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३ (२) ॥

* किं मनु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्राविणोदा इति ? नेत्युच्यते—
“अय मेवाग्निर्द्राविणोदा.” इति । “शाकपूणिः” मन्यते । ‘अय मेव’
यस्य पृथिवीम्याने ममायानम्† । अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यत्,
ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा वाह-
स्यन्त्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा
चैनं रमानुप्रदानादिना अस्तोयन्; न च तदुभय मस्ति । किं तर्हि ?
आग्नेयेष्वेव हि सुक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति” । ‘हि’-शब्दो
हेतुर्थः ; यस्मादाग्नेयेष्वेव सुक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वे-
नाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सुक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा
तस्मादय मेवाग्निर्द्राविणोदाः ॥

* “अपिभिरिति यथो एतद्”—इति क, च, ग ।

† १ पा० ३४८ ३० १४० १, (१) ।

कथं मित्यत उपप्रदर्शयति—“देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्”
 —“इत्यपि निगमो भवति” । अथय मयस्ये बहव इत्यपि शब्दः ।
 “स प्रदद्या” —इति* । कुत्सस्येय मार्षम् । पितृयज्ञे स्मिष्टकृतपुरो-
 ऽनुवाफ्या । यः अग्निः अपां ‘मित्रं’ तदुत्पत्तियोगात् । ‘धिपणा’
 धिपणाः, याश्च वाचः ‘साधन्’ साधयिता तदधिदेवता योगात् ।
 यश्च ‘देवाः’ ‘अग्निं’ ‘धारयन्’ धृतवन्तः पूर्वे, ‘द्रविणोदां’ द्रवि-
 णानां हविषा देवेभ्यो दातारं वोढारम् । ‘सः’ अग्निः ‘प्रदद्या’ ।
 ‘या’-इत्युपमाने† । पुराण इव । ‘सहसा’ बलेन जायमानः, ‘सद्यः’
 जातमाचः सन् ‘काव्यानि’ पितृदेवतानि हवींषि ‘बडधत्त’ । ‘वट्’
 —इति सत्यनाम‡ । यथा अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि,
 दापयितव्यानि॥ वा पितृभ्यः । तथैव सद्यो जातोऽपि धारयति वा
 ददाति वा ‘विश्या’ विश्यानि सर्वाणि । एव मेतस्मिन्नधिकारे यं
 धृतवन्तो देवाः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्विति आग्निषैकवा-
 क्यता । एव मय मेवाग्निः द्रविणोदा इति स्थितः पक्षः ॥

स पुनरयं परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव; अतस्तन्नि-
 राकरणाय “यथो एतत्”—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरेतदुक्तम्—

* “स प्रदद्या सहसा जायमान सद्यः काव्यानि बडधत्त विश्या । आपय मित्रं
 धिपणा च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥”—इति अ० सं १, ७,
 ९, १ ।

† “प्रमपूर्वविद्येमाख्यालु हन्दसि”—इति पा० ५, ९, १११ सू० । “तथेत्युपमा”
 —इति निघ० २, १२, (१२) १भा० ९९० प्र० । “या इति च”—इत्यादि च पुर-
 णात् १भा० ९९१ प्र० ७ पं० ।

‡ १भा० ९९१ प्र० २ अ० ११ अ० (१) ।

§ “दातव्यानि” ख ।

“स बलधनयोर्दायितमः” इति* । अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कस्मात्? यस्मात् “सर्वासु देवतास्त्रैश्वर्यं विद्यते”; अत ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दाया भवन्ति । तस्माद्वैशेषिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे ॥

“यथो एतत्” यदप्युक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—“ओजसो जात सुत मन्य एनम्”—इति† । तदप्यवैशेषिक मिन्द्रस्य । कस्मात्? यस्माद् “अय मप्यग्निरोजसा बलेन मय्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह” मन्त्रदृक् । किं माह? “सहस्रस्युचम्”, “सहसः सुतुम्”, “सहसो यजुम्” । इन्द्रः सृष्टिर्वासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥

• “इन्द्रः सृष्टिर्वासुतिः”—इति‡ । इन्द्रमदस्यार्पम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोगः समिदाधाने । द्रु-अन्नः ‘द्रवः’ द्रुमान्नः, ‘सृष्टिर्वासुतिः’ च सृष्टिर्वासुतिर्वा यस्य, सृष्टिर्वादिक् मासुते य आहुति-द्वारेण । ‘प्रन्नः’ च पुराणः, ‘होता’ ‘वरेण्यः’ वरणीयः ‘सहसः’ बलस्य यः ‘पुत्रः’ यः ‘अद्भुतः’ महान् विचित्रो वा । स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याशीर्गतं माख्यानं मध्याह्न्यं समाप्यते ॥

“त्वं ह्य यद्यविष्ट” —इति§ । विरूपस्यार्पम् । आग्नेयी ।

* पुरस्तात् ४४०४० १५० ।

† पुरस्तात् ४४०४० ०५० ।

‡ “इन्द्रः सृष्टिर्वासुतिः प्रसो होता वरेण्यः । सहस्रस्युचो यजुतः ॥”—इति च०

च० १, ५, १५, १ ।

§ “त्वं ह्य यद्यविष्टा सहस्रं पूजमाजत । अन्तापो सृष्टियो भूयः ॥”—इति च०

च० १, ५, १४, २ ।

गायत्री । सामिधेनीष्वाग्नेयेऽन्वाद्यकामकर्मणि याव्या । हे 'यविष्ठ' युवतम् । 'महम्' बलस्य 'गुणे' पुत्र ! 'यत्' यस्मात् 'आहुत' अभिहुत, 'स्यतावा' सत्यवान्, उदकवान् वा, 'यज्ञियः' यज्ञम-
प्यादौ 'भुवः' भवमि । तस्मात् तां वय मपि जुहुमः, स त मस्माक मप्येवं भवेत्येतदाशास्त्रहे ॥

"अग्ने वाजस्य गोमत्"—इति * । उष्णिक् । गोतमस्यार्पम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नी विनियोगः । हे भगवन् ! 'अग्ने' 'महसो यज्ञो' बलस्य पुत्र ! 'जातवेदः' यदेतद् वाजः अश्वम्, गोमत् गोभिः तद्वत्, त्वं तस्य 'ईशानः' ईश्वरः । अतो ब्रूमः—
'अग्ने' अस्मासु 'धेहि' स्थापय । अनयापि कुरुष्वेतत् 'महिश्रवः' महदेतत् श्रयो गवादि । इत्येतदाशास्त्रहे ॥

"यथो एतत्" यत्पुनरेतदुक्तम्,—“अग्निं द्रविणोदस माह” इति† । नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो जायते, किन्तर्हि? “ऋत्विजः” “अत्र” एतस्मिन् “द्रविणोदसः” अग्नेः “उच्यन्ते” । ते पुनः कस्मात्? “हविषः दातारः”; देवानां हि हविर्द्रविणम्, तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । ततः किम्? “ते च एनं जनयन्ति” । “निगमोऽपि” हि “भवति” ऋत्विजा मय मग्निः पुत्र इति । तद्यथा—“ऋषीणां पुत्रो अधिराज एव”

* “अग्ने वाजस्य गोमत्” ईशान महसो यज्ञो । अग्ने धेहि जातवेदो महि-
श्रवः ॥”—इति ऋ० सं० १, ५, १०, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०६० ०५० ।

—इति । “अग्नावग्निरति प्रविष्टः”—इति * । अनेन निर्मथ्यो
 ऽग्निरभिहृत्यते । यः ‘एषः’ ‘अधिराजः’ अधिकदौप्तिः, ‘अग्नौ’
 आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मथ्यः ‘प्रविष्टः’ ‘चरति’ ज्वलन्, ‘हृषीणाम्’
 हृषीणां ‘पुत्रः’ तैर्मथितः, ‘तस्मै विधेम’ तं परिचरामहे वयम्,
 अनेन आज्येन ‘हविषा’ । किम्? इति—‘मा देवानां यूययाम
 भागधेयम्’ इति । प्राप्तं सेतदभिहोमाख्यं ‘भागधेयं’ सुवेणाभि-
 जुहोतीति । शास्त्रतोऽस्य अग्न्याख्यस्य देवस्य ‘मा यूययाम’ मा
 लोत्तुपामेत्यतो विधेम । अथ वा अस्मै अग्नये हविर्ददः । विधति
 दानकर्मापि भवति ॥

“यथो एतत्” यत् पुनरेतदुक्तम्,—“हृषीणां पुत्रो अधिराजः एष । तस्मै विधेम हविषा
 दद्याः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति (समाख्या)
 भवति”—इति † । एतदप्यकारणम् । कस्माद्? यस्माद् “भक्तिमात्रं
 भवति तत्” गुणतः संवादः; दुर्वला हि समाख्या, यतः अस्मा-
 मर्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—“यथा वायव्यानीति”, “सर्वेषां
 सोमपात्राणाम्” नानादेवतानां नपि सताम् ॥

“यथो एतत्”,—“सोमपानेन” एनं “सोतीति” ‡ । इदं मय-
 कारणम् । कस्मात्? यस्मात् “अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते” सोमपानम् ।

* “अग्नावग्निरति प्रविष्टः हृषीणां पुत्रो अधिराजः एष । तस्मै विधेम हविषा
 हृषीणां पुत्रो अधिराजः एष । तस्मै विधेम हविषा
 अनेन मा देवानां यूययाम भागधेयम् ॥”—इति तै० स० । अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते
 पात्रस्येन्द्रपानेन । य० वा० स० ५, ४ ।

† पुरस्तात् ४४०५० ८५० ।

‡ पुरस्तात् ४४०५० ११५० ।

भ्योऽपि विप्रकृत्यन्ते । तेषां नपि च उदितप्रमाणवृत्तयो* ज्यशकुनि-
मण्डुका इति † प्रथमम् ; अनुदिताप्रमाणवृत्तयस्तु ‡ अक्षादयः § ते
पश्चादादन्देभ्यः ॥ । इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजनं सुपेक्ष्यम् ।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयं मेव सर्वत्र क्रमप्रयो-
जनं माह । तदुक्तं वार्तिककारेण—“क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाक-
पूण्युपलक्षितम् । प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञां भवसादयेत् ।”—इति ॥ .

प्रकृतं मिदानीं सुपवर्णते ।—इत्यादीनां गुणाभिधानसामान्यं
किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् “अथात आप्रिय.”—इति ।
‘अथ’—इति विशेषाधिकारे । ‘अतः’—इत्यानन्तर्ये । ‘आप्रिय.’
वक्ष्यन्त इति ¶ वाक्यशेषः ॥

इह कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम्, तदर्थं सुयो-
दृत्य “आप्रियः” कस्मात्? “आप्नोतेः प्रीणातेर्वा”—इति निराह ।
आप्रिय इत्यर्थः, तत्सम्बन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—
“आप्रीभिराप्रीणाति”, “इतीमा आप्रीदेवताः”—इति ** च । अथ-
स्तावत् आप्रुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः ; अथ पुनर्देवता
आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः ॥

∴

* ‘उदितप्राणवृत्तयो’ ख ।

† १भा० ४१४ पृ० ५ ख० १ ख० (१), (२), (३) ।

‡ “अनुदिताप्रमाणवृत्तयस्तु” ख ।

§ १भा० ४१४ पृ० ५ ख० १ ख० (४)—(१८) ।

॥ १भा० ४१४ पृ० ५ ख० १ ख० (१८)—(१९) ।

¶ इत आरम्भाध्यायसमाप्तिं यावत् ।

** अथैवाध्याय उपरिहतात् (१ भा० १ ख०) ।

“तासाम् इध्मः प्रथमागामी भवति” प्रथमं मागन्तु मस्य
 आप्रीदेवनापदसमाप्ताये ग्रील मिति प्रथमागामी । कस्मात् ?
 एतत्पूर्वकत्वादिज्यायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरस्य ॥

“तस्य” इध्मस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यस्युतिः
 “भवति”—॥ १ (४) ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि
 जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कवि-
 रसि प्रचेताः ॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य गृहे
 देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चि-
 कित्वांश्चेतनाव्वास्त्वं दूतः कविरसि (प्रचेताः †) प्रष्टुचेता
 यज्ञेध इति कात्यक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनून-
 पादाज्यं भवति नपादित्यननन्तरायाः ‡ प्रजाया
 नामधेयं निर्णततमा भवति गौरच तनूरुच्यते तता-
 अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते
 अग्निरिति शाकपूणिरापोऽच तन्व उच्यन्ते तता अन्त-
 रिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवन-
 स्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ॥ २(५) ॥

* “काठं दाविन्नमं तेष इध्म मेध समित् कलापम् ।”—इति चम० को० व० ।

† जायतम् पद क-स-ज-पक्षकेषु ।

‡ “शाकपूणिस्तनूनपादप्रादित्यननन्तरायाः”—इत्येव क, च, ग ।

“समिद्धो अद्य”—इति * । जमदग्नेरार्यम् । चैष्टुभम् । सक्त
मेवाहाग्नेयं यास्कः † । हे इधम ! यत्त्वं ‘समिद्धः’ सन्दीप्तः, ‘अद्य’
एतस्मिन् विशिष्टे यजनौयेऽहनि, ‘मनुषः’ “मनुष्यस्यमनुष्यस्य”
समानेऽहनि प्रयत्तयागानां चैवर्णिकानाम् ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे ‘देवः’
दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, ‘देवः’ दीप्तो वा, द्योतनो वा, ‘देवान्’
दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभाव मुपगच्छन्
‘यजसि’ हे ‘जातवेदः !’ जातवेदस्य आधार इति तदभिधानेन
सम्बोध्यते ; दृष्टा हि मन्त्रस्येषु कोशसु तदभिधानप्राप्तिः ; अथ वा
जातवेदा अपि तद्वृत्तेऽनभिव्यक्तस्वशक्तिस्त्वदाधारत्वादशक एवायं यष्टुम्,
तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्व मेव यजसीत्युच्यते ।
अस्माक मध्येतस्मिन्नहनि हे ‘मित्रमहः’ मित्राणां पूजयितः ! तित्य
मभ्युपेक्षमाणः उपकारवृत्तो ‡ यंजमानानां ‘चिकिचान्’ जानानः
“आ च वह” आह्वय च, देवान् आह्वय चैतान् यज ; तथास्मिन्
कर्मणि ज्वलन्नङ्गभाव मुपेहि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृ-
क्षन्तोऽङ्गभाव मौयुर्देवाः, अपि च नैतदतिचिचम् ; यदेव मस्माक
मस्मिन् कर्मणि वर्त्तयाः । किं कारणम् ? यतो ब्रूमः—“त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः” । अन्यावेशादग्निर्यदपेक्ष्योच्यते,—“त्वम् एव ‘दूतः’
सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य, ‘कविः’ कान्तदर्शनः—

* अ० धं० ८, ९, ८, ९ । अग्निचयनाद्भूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यं निद
माप्रोच्छ्रक्तम् । आ० ९, ९. द्रष्टव्यम् ।

† यतो वक्ष्यत्यर्थं इति कृतम्—“यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्”—इत्यादि (४९९
पृ० ८ पं०) ।

‡ ‘मभ्युपेक्षमाणोपकारप्रवृत्तो’ च ।

ज्ञानप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रचेता' प्रकृतप्रज्ञानः । यस्मात् त्वम् अविद्य-
जमानानां सायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्तं मस्माकं माह्वय देवान्
यष्टु मित्यतो ब्रूमहे—आह्वय चास्माकं देवान् यज च ॥

“यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः” । कात्यकस्य पुत्रः कात्यक्य आचार्यः,
स मन्यते,—योऽयं मिथ आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवायं मिति ।
तत्त्वतस्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्गं मस्ति ? सत्यम् । नास्ति साक्षात्;
प्रेषे तु “समिधः प्रेष्या”—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थं मेव प्रेष्यते
स एवेज्यते † । तस्मात् समिधा मेवेभ्यभाव उपगताया समिधा
सन्दीप्तानां समुदायापेक्षं मिदम्, व्यवहितं समिधानं माप्रीगतं
समिद्धो अद्येति समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुटं मैष्टिके होत्रे
समिधो यजेति प्रेषितो होता “समिधः समिधो अग्न आज्यस्य
घन्तु”—इति वषट्करोति ‡ । तस्माद् युक्तं यत् कात्यक्यो मन्यते
यज्ञेभ्य इति § ॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—“अग्निरिति शकपूर्णि.” ।
स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते ? आरादुपकारित्वात्, प्रेषस्य
सन्निपत्योपकारित्वाच्च ॥ । यजतावाप्रियां यदाप्रीरूपं तद्

* “सायुज्ये हेतुः” च ।

† “यज्ञो ये देवस्य उदकापत्, नं प्रेषे प्रेष सैव्यन्, यत् प्रेषे प्रेष सैव्यन् तत
प्रेषाणां प्रेषत्वम्”—इति रे० ब्रा० १, १, ८ ।

‡ “यज्ञे देवतायै अविष्टे होतं ध्याता ध्यायेद् वषट्करिष्यत्याचादेव तदेवतां
प्रीयाति, प्रत्यचादेवता यजति”—इति रे० ब्रा० १, १, ८ ।

§ “समिदं हि”—इति व्याख्याने “हे इभ्यकात्र । त्वं समिदं हि” अग्रे समिधं न
दीपनं समिधं—इति महीधरः । प० ब्रा० सं० १, १ ।

॥ “तान्यहानि दिविधानि । सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति च”
—इत्यादि भौ० प० ।

बलवत्* । किञ्च पुनराप्रियो रूपम् ? अन्यर्थता कथम् ? इति शृणु ।
—“समिद्धो० —० देवान् यजसि जातवेदः । आ चु वह मित्र
सहश्चिकित्वान् दूत कविराशि प्रचेताः ॥”—इति सर्वाण्येतानि अभि-
धानानि कर्माणि च अगौणान्यग्निपदे, गौणानीध्रपदे; “गोणमुख्ययोश्च
मुख्ये कार्यमम्प्रत्यय.”—इति न्यायः†; तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया अप्रियो
यजतावुपकारवाङ्मत्यादाग्नेयत्वाच्च प्रयाजाना मग्निरेवाय मनया
अप्रिया इज्यत इति शाकपूर्णिमन्यते ‡ ॥

यास्तुस्यापि चैतदेवाभिमतम्; “आग्नेया इति तु स्थिति.”—
इति अधिकरणान्ते हि वद्वति १। एवं तर्हि अग्निरित्येतदेव
समास्नातव्य मासीत्, न इध्र. ? इति । नैवम् । कस्मात् ? समिद्धो
अद्येतदस्या माप्रिया मग्नेर्लिङ्ग मसि, न त्वग्निशब्दः ; अतोऽस्या-
समास्नानम्, पौनरुक्त्यदोषाच्च । तदिध्रशब्देऽपि समानम् ? इति चेत्,
तदपि ह्याप्रियां नासीति न, प्रैषिके समास्नानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च ।
आङ्गय चास्माकं देवान् यज चेति स एषोऽग्निं समित्कृत्वाप मिध्र
मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता सुपगतः तेनेध्राभिधानेनेज्यत इति

* “प्रैषमि प्रैषानामोत्प्राप्तीभिर्वाप्रीयेज्यते । प्रयज्ञेभिरनुशानाम् वषट्कारेभि-
राङ्गते” —इति य० वा० स० १८ १८ ।

† “सौत (पा० १, १, १४)”—सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशेषरे (१४) चैतदुयाख्या-
नादिषु द्रष्टव्यम् ।

‡ कथञ्च प्रयाजाना माग्नेरल तदस्यतौ देवाभ्यायान्तिमे खण्डे ।

६ उपरिष्ठादिदेवाभ्यायान्तिमे खण्डे । अधिकरणं च पञ्चाङ्गविचार । तदाहा-
धिकरणमाहाया माधव—“रकैकस्याधिकरणस्य विषय, घन्देह, सङ्गति, पूर्वपक्षः,
विशान्तेति पञ्चावयवाः ।”—इति ।

इधमब्दः 'समाम्नातो नाम्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणेरेव माग्नी-
ख्यन्यर्थान्यभिधानानि * ॥

शाकपूणिपत्ते मन्त्रयोजना— हे भगवन् ! अग्ने ! 'समिद्धः' यः
त्वं सन्दीप्तः, 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे' यज्ञाग्रे
'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दाहन्, दीप्तान् वा
'यजसि' 'जातवेदः' । हविषा यजमानानां जातप्रज्ञान । स त्व
मस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणां सुपकारप्रवृत्त । 'चिकित्वान्'
जानानः स्व मधिकारम्, आह्वय देवान् यज चेति । किम् ? ब्रूमहे
—यस्मात् त्व मेव 'दूतः' सर्वयजमानानां भवसि । 'कविः' क्रान्त-
दर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्धप्रज्ञान इति ॥

• "तनूनपात्"—इति † । निर्वक्तव्यम् । तत्पुनरेतत् "आज्यम्"
इति कात्यक्य, "अग्निरिति शाकपूणिः" । यथा तावदाज्यं तथा
निरुच्यते—"नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्" या
पितुरनन्तरा, पुत्राख्या मा भवति ; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः । किं
कारणम् ? सा हि "निर्णततमा भवति" कथम् ? पुत्रस्तावत् पितु-
र्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः । तच्चैतस्मिन् पत्ते यः
'तनू'-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते" । सा
कस्मात् ? "नताः अस्यां भोगाः" चौरदध्यादयः । ततः किम् ?

* ऐदिके "कुंदा अस्या मुनिर्षो"—इत्यादेशोऽष्टाश्विनारभे "द्वादशाग्नीश्वर्या अग्नि-
श्वो निधमपादा आग्नय्याऽग्निना दृष्टा । अग्निं प्रजापतित्वेन कुर्यात् तेन प्राजापत्या
अपि । 'ता आग्नय्य प्राजापत्या यदग्निरप्यग्नय्य तेनाग्नय्या यत् प्रजापति मग्नीवात्
तेन प्राजापत्या' इति श्रुते"—इति मत्स्यधर ।

† १भा० ४११ २० पू० १० १० (१) ।

“तस्याः पयो जायते” तस्या पुत्रः पयः; “पयसः आर्ज्यं जायते” तस्मात् तस्याः पौत्रः । एवं गोः तन्वाख्यायाः नपात् आज्यम् । तस्मात् तनूनपात्* ॥

अग्निपत्ने “आपः” “अत्र” अस्मिन् अग्नेः तनूनपालेन “तवः” उच्यन्ते । ताः कस्मात् ? “तताः अन्तरिक्षे” । ततः किम् ? “ताभ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते”, “ओषधिवनस्पतिभ्यः” “एषः” अग्निः “जायते” । तस्मादयं मपां पौत्रः † ॥

“तस्य” तनूनपातः—आज्यस्य अग्नेर्वा प्राधान्यस्युक्तिः “एषा” “भवति”—॥ २ (५) ॥

तनूनपात् पृथक् पृथक् यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सु-
जिह्व । मन्मानि धीभिर्हृत यज्ञं मृन्धन् देवैश्च च कृणु-
ह्यध्वरन्नः ॥ तनूनपात् पृथक् पृथक् यानान् यज्ञस्य
यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च
नो धीभिर्यज्ञं च समर्हय देवान् नो यज्ञं गमय नरा-
शंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-

* “तनूनपातं यजति, प्राची वै तनूनपातः; च द्वित्वं पाति, प्राच केच नत् प्रीषाति, प्राचं यजमाने दधाति ।”—इति रे० आ० १, १, ४ ।

† अतः ऐहिके “तनूनपादस्युत्तरे”—इत्यस्य व्याख्याया माह मदीयः—“तनू-
नाम्=अपाम्, नपात्=पौत्रः”—इत्यादि । एवञ्च मध्यमख्यानसमाख्यादिभिः “अपा-
त्रपात् (१भा० ४०५२० १४० ४४० १११)”—इत्यनेनाप्य न किं मपि पार्थक्यं मम
इवायं दृश्यते व्यस्यति—“अपात्रपाततनूनपाद्याख्यातः”—इति । उ० १० अ०
१ पा० १४० ।

न्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यैषा
भवति ॥ ३ (६) ॥

“तनूनपात् पयश्चतस्रः”—इति* । हे ‘तनूनपात्’ आज्य । त
मुच्यते । एतान् ‘पयः’ मार्गान् सर्वान् ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’
हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि ‘मध्वा’ मधुरेण स्वादेन ‘समञ्जन्’
समन्वयन् ‘खदय’ स्वादुता मापादय । हे सुजिह्व ! ; जिह्वया हि
ते एतदेवं कुर्वन् ‘भन्तानि’ “मननानि” यानि च वयं मन्यामहे-
ऽर्थवस्तुनि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति, तानि स्वाभिः ‘धौभिः’ स्वैः
कर्मभिः, अभिघारणालङ्करणोपस्तरणादिभिः ।† ‘चन्धन्’ संसाधयन्
स्वगुणैरुपकुर्वन् ‘समर्द्धय’ सम्पादय । अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञ ‘समर्द्धय’
सम्पादय । या का चिदापदुत्यद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव
मुपगच्छन् “गमय” ‘देवता’ “देवान्” प्रति, खिष्ट नध्वर भस्माकं
च कुरुष्वेत्यर्थः ।—एतदाशास्त्रहे तत्तः ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । हे भगवन् । ‘अग्ने’ । ‘तनूनपात्’ त्वम्
एतान् ‘पयः’ ‘चतस्रः’ यज्ञस्य ‘यानान्’ हवींषि, ‘मध्वा’ मधुरेण
पाककृतेन रसेन ‘समञ्जन्’ समभिव्यञ्जयन् ‘खदय’ मृष्टीकुरु । हे
‘सुजिह्वः’ स्वर्चिः । अथ वा हे सुवाक् ! एतान्येवं कुर्वन्नादभि-

* “द्विराग्न्यस्त्रीपस्त्रीर्यं वपा नवदाय द्विरुपरिष्ठादभिधारयति”—इति रे०
मा० १, १, ४ । एवमादिकं द्रष्टव्यम् ।

† ऋ० सु० ८, ६, ८, १ । य० वा० सु० आश्वमेधिके द्वादशाग्नीषु द्वितीया
(१८. ११) ।

मतान्यर्थस्तु नि न. संसाधयन् 'यज्ञम्' 'चन्धन्' समर्द्धयन् स्वसा-
र्थ्याश्च 'देवता' देवप्रविष्टं कुरु ।—इत्येतदाग्राह्ये वयं त्वत् इति ॥

“नराशंसः^{*}, यज्ञ. इति कात्यायनः” । कस्मात्? “नराः अस्मिन्
आसीनाः शंसन्ति” । नरशब्दः पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्,
शंसतेरुत्तरपदम् । अथ कोऽर्थः? ‘नरा.’ मनुष्या. ‘अस्मिन्’ ‘आसीनाः’
उपविष्टाः ‘शंसन्ति’ इति नराशंसः । “अग्निरिति शाकपूणिः” । स
कस्मात्? “नरैः” “प्रशस्यः” सुत्य. “भवति”[†] ॥

“तस्य” नराशंसस्य “एषां भवति” प्राधान्यवृत्तिः—॥ ३(६) ॥

नराशंसस्य महिमानं मेघा मुप स्तोषाम यज्ञतस्य
यज्ञैः । ये सुकृतवः शुचयो धियन्थाः स्वदन्ति देवा उभ-
यानि हव्या ॥ नराशंसस्य महिमानं मेघा मुपस्तुमो
यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति
वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेल ईदृष्टेः स्तुतिकर्मण
इन्धतेवो तस्यैषा भवन्ति ॥ ४ (७) ॥

“नराशंसस्य महिमानं मेघान्”—इति † । वर्तमान एव कर्मणि

* १ भा० ४६१ प्र० ५ अ० १ ख० (४) ।

† “नराशंस यजति । प्रजा चै नरो वाक शंस, प्रजा चैव तद् वाच च प्रीणाति,
प्रजा च वाचश्च यजमाने दद्याति ।”—इति दे० प्रा० १, १, ४ । अस्ति च नराशंस-
नाराशंसयोर्मद नाराशंस-पदस्याप्यात्मन् नवमे (८) वक्ष्यति । १ भा० ४६४, ४६६
प्र० (१) द्रष्टव्यम् ।

‡ अ० धं० ५, १, १, १ । य० वा० ४० । आश्वमेधिके द्वादशाधौषु तृतीया (१८, १०)

ब्रवीति । योऽय मेधा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः,
 द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता ; तद्व्याप्तौ देवता-
 विशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् । ‘नराशंसस्य’ वयम् (‘उपस्रोषाम’)
 “उपस्तुम.” उपगम्य चेतसा ‘महिमानं’ माहाभाग्यम् विभूतिं
 ‘स्तुमः’ अभिकीर्त्तयामः । ‘यजतस्य’ “यज्जितस्य” यजनसम्पा-
 दयितुः, प्रयोनुरभिमतफलमम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः युक्ताः उप-
 स्तुमः । तदेव सेतस्त्रिनुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं नयस्तु ।
 —इत्याशास्त्रहे । ‘ये’ ‘सुक्रतवः’ “सुकर्माणः” जगदनुग्रहप्रयत्नाः
 ‘शुचयः’ निर्णिकतरपापाः ‘धियं धाः’ स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम्
 श्रु-वि-“धारयितारः”, प्रजानां वा । एवमादिगुणयुक्ताः ‘देवाः’ ते
 ‘सूदन्ति’ “सूदयन्तु” एतानि (‘हव्या’) “हवींषि” ‘उभयानि’ ।
 यदि सौमिकः पशुः, ततः “सोमं च” “इतराणि” पशुपुरोडाश-
 धानाप्रभृतौनि ; अथ पृथक् सोमात्, ततः “तान्वाणि” प्रयाजाज्य-
 भागस्त्रिष्टकप्रभृतौनि, “आवापिकानि च” प्रधानहवोषि * ।—इत्ये-
 तदाशास्त्रहे ॥

“अग्निरिति शाकपूणिः” । योऽय मेधा मभिमतोपकारकारौ,
 नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् ‘उपस्रोषामः’ “उप-
 स्तुमः” ‘महिमानं’ ‘यजतस्य’ यज्ञसम्पादयितुः ‘यज्ञैः’ कर्मभिः

* ‘यो वै यज्ञं नराशंसपदं वि वेद, नराशंसपदं विना यज्ञेन राशंति । दिना-
 राशंसं प्राप्नोति मयम दिनाराशंसं सायंदिनं चयनं मयमाराशंसं यत्तौयमयम मय वै
 यज्ञा नराशंसपदं विना राशंसपदं विना यज्ञेन राशंति य एव वेद ।’—इति रे०
 प्रा० १, २, १ । यच्चैव पुरोडाशधानादीनां चविष्यदङ्गित्वं च वर्धितम् ।

दानैर्वा संयुक्ताः, तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसेऽग्नौ कृतानि 'ये'
'सुक्रतवः, देवाः, शुचयः, धियं धाः', ते एतानि 'उभयानि' हवींषि
आस्वादयन्तु ।—इत्येतदाशास्त्रहे ॥

“ईलः” अग्निः * । स पुनरयम् “ईद्रेः स्तुतिकर्मणः” ; स्तुयते
ह्यमौ । “इन्धतेर्वा” दीपनार्थस्य ; तत्क्रियायुक्तो ह्यमौ † । “तस्य”
“एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ ४ (७) ॥

आगुहान् ईद्व्यो वन्द्यश्वा याह्यग्ने वसुभिः सृजो-
पाः । त्वं देवानां मसि यद्वा होता स एनान्यक्षीपितो,
यजीयान् ॥ आहूयमान ईलितव्यो वन्दितव्यश्चाया-
ह्यग्ने वसुभिः सहजोपणस्तं देवानां मसि यद्वा होता
यद्वा इति सहतो नामधेयं यातश्च हृतश्च भवति । स
एनान् यक्षीपितो यजीयान् । इपितः प्रेषित इति
वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरो बर्हिः परिवर्हणात्
तस्यैषा भवति ॥ ५ (८) ॥

“आगुहान् ईद्व्यो वन्द्यश्वा”—इति ‡ । हे भगवन् ! यः त्वम्
‘ईद्व्यो’ वन्द्यः च सर्वलोकस्य । ‘ईद्व्यो’ दीपनार्हः हविर्भिराज्या-
दिभिः । ‘वन्द्यः’ स्तुत्यः । स त्वम् ‘आगुहान्,’ “आहूयमानः” एत-

* १ भा० ४११४० ५ अ० १४० (५) ; ४११४० (५) ।

† “ईद्व्यो”—अदा० आ० ८ । “अग्ने ईद्व्यो दीप्यो”—द० आ० ११ ।

‡ अ० भ० ८, १, ८, १ । य० वा० म० आत्ययधिके दादमाग्रीषु पृष्ठर्षी (१८, १८) ।

स्मिन् कर्मणि अस्माभिः, 'वसुभिः' ('सजोपाः') "सहजोषणः" समान-
प्रीतिर्भूत्वा 'आयाहि' । कस्मात् पुनरेवं ब्रूमहे ? इतः,— यस्मात् हे
'यक्ष' "महत् !" 'तम्' "असि" 'होता' "देवानाम्" आकाता ।
"स." त्व मस्माभिः 'दधितः' "प्रेषितः", "अधीष्टो वा" अध्येषितो
होदत्वे स्मिता अस्माकम्, "एनान्" देवान् 'यच्चि' यज इत्येवं ब्रूमहे ।
किं मित्येवं ब्रूमहे ? यस्मात् 'यजौयान्' असि "यष्टृतरः" मनुष्य-
होतुरिति ॥

इह 'ईक्षुः'—इति एकवचन मग्नेरव्यवधानेन तथैतस्मिन् मन्त्रे
एकस्य श्रुतत्वात्, ऐष्टिके पुनर्होत्रे 'इलो अग्न आज्यस्य यन्तु'—इति
वज्रवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्त्येतस्मात् 'इक्षुः'—इत्येतस्यापि वज्र-
वचनत्वे मेव 'इडो यन्तु'—इति । तच्च पुनरन्नाभिधानम्*,
अन्नं च पुनरोषधय एव, तास्य पृथिवीस्यानाः इत्यग्निं भजन्ते, तदा-
त्मनाय नग्निरिज्यत इति । तच्च वज्रवचन प्रतिममाधान मोषध्या-
त्मनाग्नेर्व्यवधारणात् । उक्तञ्च—“योऽय मृषीषे पृथिव्या मग्निरन्तरी-
षधिवनस्पतिष्वप्सु त मुन्निन्ययुः सर्वगण सर्वनामानम्”—इति† ।
तस्मादुपपद्यत इति ॥

“वर्हिः”—इति‡ निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् प्रसिद्ध मेव
कुशमयं यज्ञाङ्गम् । तत् कस्मात् वर्हिः ? इति । उच्यते,—

* “इलो यजति । अन्नं वा इलोऽग्न मेव नत् प्रीणाति, अग्न यजमाने दधा-
ति”—इति ऐ० भा० ९, १, ४ ।

† पुरस्तात् १८० ४० १५ प० ६ अ० ८ ख० ।

‡ १ भा० ४६१ ४० ५ अ० ९ ख० (६), ४६१ ४० (१) ।

“परिवर्द्धणात्” परिच्छेदनात् ; लूनं हि तद् भवति, परिवर्द्धं
वा * । “तस्य एषा” वर्द्धिष. प्राधान्यश्रुतिः “भवति”—
॥ ५(८) ॥

प्राचीनं वर्द्धिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते
अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये
स्योनम् ॥ प्राचीनं वर्द्धिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः
प्रवृज्यते अग्रे अह्नां† वर्द्धिः पूर्वाह्ने तद्विप्रथते (वितरं‡)
विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो
वरतर मुस्तरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन
मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा
दारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासां मुपा
भवति ॥ ६ (९) ॥

“प्राचीनं वर्द्धिः”—इति ४ । प्राच्यां दिशि यदश्वितं गतं जातं
प्रागय वा यत् स्वीर्यते, तद् भवति ‘प्राचीनम्’ । किम्पुनस्तत् ?
‘वर्द्धिः’ “प्रवृज्यते” प्रच्छिद्यते लूयते, अथ वा “प्रवृज्यते” प्रस्ती-

* ‘वर्द्धिर्भवति । पश्या वै वर्द्धिः, पशुमेव तत् प्रीयति, पशुन् यजमाने
दधाति”—इति १० प्रा० १, १, ४ ।

† “प्रवृज्यते।पञ्चा” इति च ।

‡ जस्तुतत् पदम् इति १०-पुनश्च ।

§ य० भं० ८, १, ४ । य० वा० ४० आश्वमेधे द्वादशाग्रेषु पशुभ्यो (१८, १८) ।

यते । किम्पुनरेव मेव स्व-मनीषिकया ? नेत्युच्यते, — “प्रदिशा” विधि-
वाक्येन प्रागुदग्वा वर्हिःश्चिन्तनीति सामर्थ्यात्, अथ वा “प्रदिशा”
प्रस्तरणमन्त्रेण “देवस्य त्वा” — इत्यनेन * । स्तरणपक्षेऽपि “प्राचीनं वर्हिः
सृणोति” — इति विधिवाक्यम्, “ऊर्णमुद्रा पिप्रयस्व” — इति † मन्त्रः ।
किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते ? ‘पृथिव्याः वस्तोः अस्याः’ । पृथिवी
वेदी, तस्याः ‘वस्तोः’ “वसनाय” आच्छादनाय । कदा च पुनस्तत्
प्रवृज्यते ? ‘अये अक्षाम्’ “पूर्वाह्णे” ; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं
लवनं वा । तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं ‘प्रथते’ । विस्तीर्यते
वेद्यां क्षाद्यमानायाम् । प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रथते ।
‘वितरम्’ विस्तीर्णदपि “विस्तीर्णतरम्”, ‘वरीयः’ “वरतरम्”
अन्येभ्यो यज्ञाद्भ्यः श्रेष्ठतरम्, तदाधारत्वाद्भविष्याम् ; “उत्तरं
वा” बद्धतरं वा । किं मर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रथते वा ?
‘देवेभ्यः’ “च”, ‘अदितये’ “स” कथं नाम ‘स्योनं’ “सुखं”
स्यादिति ; वर्हिषा हि सगुणीकृतकर्मणो देवानां हविर्दानुणां यज-
मानानाम् अभीप्सितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम् । ‘अदितये’
पृथिव्यै ; वर्हिषा हि सगुणीकृतात् कर्मण्युत्पत्तिद्वारेण वृष्टिर्भवति,
तत ओषधिप्ररोहः । तत्सुखम् ॥

नात्र त्रिवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाद्भ्यः सेवामिमत् सेतदिदं मध्यस्था-
चार्यस्य च तद्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्तव्यते, पृथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० स० १, १०, ११, १४ । ८, २०, २८ । ११, ८, १८ । १८, २० ।
१०, २ । १०, ८ । २८, १ ।

† अ० स० १, ८, ११ । वर्हिषा सेकादर्थे आग्नीष्टुतं दथं चतुर्थी ।

तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्वार्थदृशः । तत्पक्षे बर्हि-
रित्यग्न्यभिधानम्* । प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृद्ध
माहवनीयाख्यं ज्योतिः । "प्रयज्यते" प्रणीयते तत्पुनः 'प्रदिशा'
वचनेन प्राञ्च सुद्धरन्तीति । 'पृथिव्याः' वस्रोः "वसनाय" ; अग्निनैव
हि वेदिरनग्निका भवति । 'अग्रे अक्राम्' "पूर्वाङ्गे" तद् विविधं 'प्रथते'
सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं
प्रथते । 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः ; "उत्तरं" मह-
त्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितये' "व"
पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्-इति सुखनाम"† । "स्यतेः" धातोः अत्रपूर्वात्,
तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः । "सेवितव्यं
भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनाहं भवति ॥

"दारः"-इति‡ । निर्वक्तव्यम् । "यज्ञे गृहदार इति कात्यक्यः" ।
ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः । "द्रवतेर्वा" ।
धात्वन्त्य मर्यादकत्वम् । "वारयतेर्वा" वारणीया हि दारादेव निवा-
र्यन्ते । "तामाम्" "एषा" प्राधान्यभूतिः "भवति"- ॥ ६ (८) ॥

व्यचस्वतीसर्व्विया वि अयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुभ-
मानाः । देवीदारो वृद्धतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० १८, १९. "देवगृहिः"-इत्यादि मन्त्राध्यायं द्रष्टव्यम् ।

† मैत्रयज्ञपरिषादे मिदम् । १ भा० २१४, २१०२० २ अ० ६ अ० (१५) ।

‡ १ भा० ३९१, ३९२ २० ४ अ० १८० (७) ।

सुप्रायणाः ॥ व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य
 इव जाया ऊरु मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतमां
 मङ्ग मूरु देव्यो द्वारो वृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व
 माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्यक्योऽग्निरिति शाक-
 पूणिरूपासानक्तोपाश्च नक्ता चोपा व्याख्याता नक्तेति
 रात्रिनामानक्ति भुतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्त-
 वर्णा तयोरेषा भवति ॥ ७ (१०) ॥

“व्यचस्वतीः”—इति† । ‘याः’ एताः विविधेनाञ्चनेन गमनेन
 युज्यन्ते ‘व्यचस्वतीः’, ताः । किं कुर्वन्तु ? ‘उर्विया’ उरुत्वेन महत्वेन
 ‘विश्रयन्ताम्’ विश्रयन्ताम् । कथम् ? ‘पतिभ्य. न जनयः’ “पतिभ्य
 इव जायाः” यथा पतिभ्यो जाया “ऊरु मैथुने धर्मे” विवृण्वन्ति
 (“शुशोभिषमाणाः”) शोभयितुं मिच्छमानाः प्रदर्शयन्तु, एवं विश्र-
 यन्ताम् । इदानीं सुत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यवर्ततः ।—याः यूयं व्यञ्चनवत्यः
 एवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीति,—हे “देव्यः” दानक्रियाहेतुभूताः !
 “द्वारः !” “वृहत्यः” “महत्यः” “विश्वम् इन्वाः” “विश्वम्” सर्वम्
 “आभि.” “एति” यज्ञोपकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूयं मुच्यध्वे ।
 “देवेभ्यः” एतेभ्यो हविर्दातव्यः अतिभ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा ।
 ‘सुप्रायणाः’ सुप्रगमनाः ‘भवत’ ।—इत्येतदाशास्रहे ॥

* “शुशोभिषमाणा” ग ।

† “वरतर” क ख ग ।

‡ अ० सं० ८, ९, ८, ५ । य० वा० स० आश्रमेविके दादशास्त्री पृष्ठो (१८, १०) ।

“अग्निः इति शाकपूणिः” । तत्पक्षे योजना ।— अग्नरर्चिषो द्वारः ।
जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा, ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा
रक्षः प्रमृतीनीति द्वारः । ‘व्यचस्वतीः’ याः एताः विविधेनाश्वनेन तद्वत्यः
अग्नरर्चिषः । ताः ऊरुत्वेन ‘विश्रयन्ताम्’ । कथम् ? “पतिभ्य इव
जायाः” ऊरु मैथुने धर्मे शोभयितुं मिच्छमानाः । या यूयं विविधे-
नाश्वनेन तद्वत्यः, यास्तैवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीमि* । हे “देव्यः”
“वृहत्यः” ‘विश्वं सिन्वाः’ सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूयं मस्य हविषः
‘सुप्रायणाः’ सुगमनाः ‘भवत’ इति † ॥

“उपासानक्ता”—इति ‡ एकपदम् । अस्य विग्रहः—“उपाश्व नक्ता
च” । अत्र “उपा व्याख्याता”—“उच्छतौति सत्या” इति § । “नक्तेति
राक्षिनाम” ॥ । तत् कस्मात् ? “अनक्ति”, क्लेदयति “भृतानि” “श्रु-
व्यायेन”—इति । श्रवणं सेतदायनीत्यवग्यायाः प्रुष्या । अनक्ते-
रकारलोपे नक्ता । “अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा । नकारः प्रतिषेधे ; न
शक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता । यया अहः सर्वं मभिव्यक्तरूपं भवति, न
तथा रात्रिः । “तपोः” “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥७(१०)॥

आ सुध्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सद-
तां नि योना । दिव्ये योपरे वृहती सुर्वक्ते अधि श्रियं

* “ता वो ब्रवीमि” च ।

† “दुरो यजति । दृष्टिर् दुरो दृष्टि मेव तत् प्रीयति, दृष्टि मन्त्रार्थं यजमाने
दधाति”—इति २० १, १, ४ ।

‡ १ भा० ४११, ४१२ २० ५ अ० १ च० (८) ।

§ १ भा० ११६ ४० १ अ० १ पा० १ च० ।

॥ एतच्च निगद्यो राक्षिनामस्य पठितम् । १ भा० ४१४ १ अ० ० च० (१०) ।

शुक्रपिशन्दधाने ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापन्या-
विति वा सीदता मिति वा न्यासीदता मिति वा यज्ञिये
उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्तौ महत्तौ सुरुक्ने सुरो-
चने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शीचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति ।
दैव्या हेतारा दैव्या हेतारावयं चाग्निरसौ च मध्यम्
स्तयोरेषा भवति ॥ ८ (११) ॥

“आ सुष्वयन्ती”—इति† । ‘आसुष्वयन्ती’ “सेष्मीयमाणे” परस्परं
सायमाने, अथ वा “सुष्वापयन्तौ” सुष्ठु जनान् स्थापयन्तौ । ‘यजते’
हेतुकर्तृत्वेन यजते “यज्ञिये” यज्ञसम्पादयिष्यौ । ‘उपाके’ “उपक्रान्ते”
उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते । ‘दिव्ये’ दिविने द्योतने । ‘योषणे’ समिश्रे
परस्परतः । ‘बृहती’ “बृहत्तौ महत्तौ” । ‘सुरुक्ने’ “सुरोचने”
सुदीप्ते । ये एते एवमादिगुणयुक्ते उपासान्ते ‘अधिश्रियम्’ श्रियम्
“अधिदधाने” उपरि स्थापयन्तौ, (‘शुक्रपिशम्’) “शुक्रपेशसम्”
शुक्ररूपां श्रियम्, (‘आसीदताम्’) आसीदताम् एतस्मिन् स्वे “योनौ” ।
आकार उक्तृव्यते उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम्,— “न्यासीदताम्
इति” नियमेनासीदता मिति ; निरुत्तरपदम्योऽप्यपठ्य तेनैव
क्रियापदेन ‡ । नि-शब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* “पिशतेर्विपिशितं” क, ख, ग ।

† अ० सं० ८, १, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशांशेषु सप्तमी (१८, ११) ।

‡ “अस्मिन् परेऽपि । अवहितार्थ”—इति पा० सू० १, ४, ८१-८१ ।

न ब्रवीत्यग्निरिति, येन^१ द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उपा अग्नेर्दोषिः, नक्ता आहुतिर्दोषिः ; विवामयति तमः, आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दोष्याहुतौ सुष्ठु स्मयमाने इव 'यजते' । 'यज्ञिये' यज्ञसम्पादयिष्यौ । 'उपाक्ते' "उपक्रान्ते" परस्परतः । 'दिव्ये' द्योतने परस्परान्वयणात् । 'द्योषणे' मिश्रीभूते । ('वृहती') "वृहत्यौ, महत्यौ" । 'सुस्त्ये' "सुरोचने" । 'अधि' दधाने 'शुक्रपिशम्' "शुक्रपेशमम्" । एतस्मिन् यजमाने 'थियम्' ('आ सदताम्') "आमीदताम्" । एतस्मिन्नग्नौ "न्यसीदताम्" नियमेनाधिकं वा ।— इत्येतदाशाम्भटे * ॥

"पेश इति रूपनाम[†]", "पिशतेः" धातोः ; तद्धि "विपिशितं भवति" विकसितं भवति, यावदग्नयभावित्वात् । विनिहित मिति केचिदन्याश्रितत्वात् ॥

"दैव्या होतारा"—इति ‡ वक्तव्यम् । "दैव्यौ होतारौ"—इति शब्दममाधिः । "अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम् । "तयोः" "एषा" प्राधान्यमुक्तिः "भवति"— ॥८(११) ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुष्यो यजध्वै । प्रचोदयन्ता विद्वद्येषु कारू प्राचीनं ज्योतिः

* "उपाशानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उपाशानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रीत्याहोरात्रयो यजमानं दधाति"—इति रे० भा० १, १, ४ ।

† अरुषाणं सेतु । अरुषेण रूपनामस्य निवृत्त्यो । १ भा० ३१८ व० १ ख० ७ च० (१०) ।

‡ १ भा० ३११, ३१२ व० १ ख० १ च० (८) ।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ
निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचा-
दयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्थान्दिशि यष्टव्य मिति
प्रदिशन्तौ तिस्रो देवोस्तिस्रो देव्यस्तासां मुपा भवन्ति
॥ ६ (१२) ॥

“दैव्यौ होतारा” — इति† । यावेतौ “दैव्यौ होतारौ” । देवेषु भवौ
दैव्यौ, देवावेव वा दैव्यौ; स्वार्थ एव तद्धितः । मनुष्यहोतारौ
होत्र-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य ‡ । दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम् । कौ
पुनस्तौ ? (“होतारा”) “होतारौ” आहोतारौ देवानाम्, वाय्वग्निक-
सूक्तौ § । (“प्रथमा”) “प्रथमौ” मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य
“सुवाचा”) “सुवाचौ” प्रगल्भवाचौ, सुसुती । “मिमाना यज्ञम्”
यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं ‘मनुष्यः’ “मनुष्यस्य” ‘यजध्वे’ “यजनाय” ।

* नास्तेतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

† अ० सं० ८, ९, ८, १ । य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रोषष्टमौ (१८, १९) ।

‡ होता नाम ऋग्वेदो प्रधानर्त्तिक, मैत्रावरुणस्तु तस्य प्रधानसाहाय्यकारी
अर्त्तिक । सप्तसु धियोषु मैत्रावरुणस्यापि धियोऽस्ति । “होता यजति * * *
मैत्रावरुणो यजति” — इत्यादि सप्तहोत्रविवरणं द्रष्टव्यम् । ऐ० ब्रा० ९, ९, १ ।
“दक्षिणा ओषिर्होतुः * * * दक्षिणं धन्यं मैत्रावरुणस्य” — इत्यादि च पश्चात्ता-
मो द्रष्टव्यः । ऐ० ब्रा० ७, १, १ । “मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग यज्ञस्य होता,
मनसा वा इपिता वाग् वदति ; यां ह्यन्यमना वदत्स्वर्ग्या वै सा वाग्देवजुषा” —
इति च होत्र-मैत्रावरुणयोः सम्बन्ध उक्तः पर्यग्विविधो । ऐ० ब्रा० ९, १, ५ ।

§ “तौ याज्ञिकानां प्रविदौ दानवौ (१, १, १५, १)” — इति, “अथ ह्य मध्यम-
ह्यानश्चेत्युभौ (१, १, ११, १)” — इति, “अग्नौ पार्थिवान्तरिक्ष्यौ (१, ५, ११, १)”
— इति, “अग्नौ (१, ८, १९, १)” — इति, “अग्नादित्यौ (८, ९, ८, १)” — इति
च अ० सं० सा० भा० । “दैव्यौ होतारा यजति प्राणापानौ वै दैव्यौ होतारा प्राणा-
पानावेव तत् प्रीणाति प्राणापानौ यजमाने दधाति” — इति ऐ० ब्रा० ९, १, ४ ।

‘प्रचोदयन्ता’ प्रचोदयमानौ ‘विदधेयु’ “यज्ञेषु” ‘कारू’ “कर्त्तारौ”
 ऋत्विजौ ; नानग्निको यज्ञोऽस्तीत्यग्निर्निर्मिमीते, न चाभावतुपधातो
 वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमीते । विज्ञायते हि—“तस्मादेष
 नानुपधातो ज्वलति”—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्नेर्होतृ-
 वदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मणः ।
 तावेव देवाना माह्वातारौ उच्येते । यावेतावेवं ‘प्रचोदयन्तौ’
 ‘विदधेयु’ यज्ञेषु, ‘कारू’ कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं
 स्वाधिकारकर्मानुग्रहमन्निधानात् । यदेतत् (‘प्राचीनं’) प्राच्यां दिशि
 ‘ज्योतिः’ आहवनीयाख्यं प्रणीयते । प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मनु
 प्रदिशं प्रेक्षीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा “प्राञ्च मुदुर-
 न्ति”—इति । एतत् प्रणीय नित्यं यष्ट्य मित्येव मर्थं ‘प्रदिशनौ’
 आज्ञापयन्ताविव यौ नित्यं मवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे
 वर्त्तमानौ समाप्येव वर्त्तन्ता मिति । एव साख्यात मध्याह्न्य समाप्यते,
 निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य ॥

“तिस्रो देवीः”—इति* पदम् । ताः पुनरेताः “तिस्रो देव्यः”,
 प्रथमया ता निराह ; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । “तासाम्
 एषा भवति” प्राधान्यमुक्तिः— ॥ ८ (१२) ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयं मेत्विष्ठा† मनुष्यदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्वर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपंसः

* १भा० ४११, ४१२ ४० ४४० १४० (१०) ।

† “मेत्विष्ठा” क, घ, ग ।

सदन्तु ॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य
भा इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो
वर्हिःरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माणा आसीदन्तु त्वष्टा
तूर्णं मञ्जुत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद्वीतिकर्मणस्तत्त्व-
तेर्वा* स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १० (१३) ॥

“आ नो यज्ञं भारती”—इति† । आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञं
मागच्छतु । का पुनरसौ? इति । ‘भारती’ “भरत आदित्यः”
संभृतान्युदकेन विभर्ति, “तस्य” स्वभूता “भाः” दीप्तिः । कथं
मेतु? ‘तयम्’ “क्षिप्रम्”‡ । इला? “व” पृथिवीम्याना । “इद्वैदेत्यया ॥
वसुमत्या”—इत्यनुयायेषु उन्नतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात् । (“मनु-
ष्यत्”) “मनुष्यवत्” ‘इह’ कर्मणि ‘चेतयन्ती’ “चेतयमाना” यथा
मनुष्येन मनुष्य आहूतो भोक्तुं मविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्रं मेव
मागच्छतु; सा समेह कर्मणि हविर्भोक्तव्य मित्येव मयं जानाना ।
‘सरस्वती’ “व” मध्यम्यानेव मेव ‘चेतयन्ती’ आगच्छतु । ता
एताः॥ ‘तिस्रः’ अपि “देव्यः” ‘स्वपसः’ “सुकर्माणाः” अस्मिन्
कर्मणि ‘इदं वर्हिः’ ‘सोनं’ “सुखं” प्राप्य एतस्मिन् (‘आसदन्तु’)
“आसीदन्तु” ।— इत्येतदाशङ्कहे * * ॥

* “सप्ततेर्वा” क, घ, ग ।

† अ० घं० ८, ९, ८, ९ । प० वा० घं० आसमेधिके दादमाप्रोदु नवमी (१८.११) ।

‡ ‘तुयं’ शीघ्रम्—इति, क ।

§ इला—इति, ॥ “इद्वैदेत्यया—इति, ॥ एव मेताः—इति च घ० पाशा ।

* * “तिस्रो देव्योपमति प्राप्सो वा अपानो वावलिषो देव्यया एव तत् प्रीयति
ता दजमाने दधाति”—इति रे० प्रा० ९, १, ४ ।

कृत्योपोद्बुन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति * । का प्रयाजेषु देवताः ? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-
पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् ।
कुतः संशयः ? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण
सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति
विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूजोः । तस्माद् व्यवस्थाप्यं
इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः ? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः
इति एके” । कुतः ? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—
इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे मौचीकेनाग्निना विश्वेश्व
देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ । स हि किल मौचीकोऽग्निर्विश्वदेवैः
सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवोँयि वह’ इति । स तावु-
वाच—‘यज्ञे भागोऽस्तु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृणीष्व’ इति ।
सोऽनयाचां वग्रे—॥ ६ (२१) ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूजस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चोपधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊजस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः । तवाग्ने यज्ञो ह य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिश्यतस्तः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
वै प्रयाजाः छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति च ब्राह्मणं मात्मदेवता इत्यपरं
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रेण मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वपट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
होतृकानि तेषां वासिष्ठं माच्यं वाध्यं गार्त्तमदं मिति
नाराणसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकं मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७(२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* “मृतवो वै प्रयाजा मृतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति”—४, ४ ।

† “प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति”—४, ४ ।

‡ “मात्मा वै प्रयाजा मात्मा वा अनुयाजा इति”—इति ४, ४ । “—प्रजा-
नुयाजा”—इति ४ ।

कृत्योपोद्धन्ति—“अथ किन्देवताः प्रयाजाः”—इति* । का प्रयाजेषु देवताः? इति । प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानो-
पस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु ह्ययमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् ।
कुतः संशयः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः । आप्रीणां वषट्कारेण
सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः । एवं सति
विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्यक्य-शाकपूण्योः । तस्माद् व्यवस्थाप्य
इति ॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति । तत्र तावत् “आग्नेयाः
इति एके” । कुतः? “आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः”—
इति च ब्राह्मणम्† । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे मौचीकेनाग्निना विश्वेद्य
देवैः परस्परसंवादे दृष्टेः चतौ । स हि किल मौचीकोऽग्निर्विश्वेदेवैः
सह संवदते । त मूचुः—‘एहि नो हवींषि वह’ इति । स तानु-
वाच—‘यज्ञे भागोऽसु’ इति । ते तं प्रत्यचुः—‘वृणीष्व’ इति‡ ।
सोऽनयार्घां वने—॥ ६ (२१) ॥

* “प्रयाजवदनुयाजं कर्तव्यम्”—इत्यादि रे० आ० १, १, ४ । “प्रयाजानेषां
यजन्ति”—इत्यादि च रे० आ० १, १, १ ।

† “तस्मादाहुः आग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय माष्य माग्नेयः पुरो-
हामः”—इति कौ० आ० ।

‡ वसुमतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु धातुषु कनिष्ठः मौची-
को नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भोता देवेभ्यो निमैत्यापः प्राविशत् । स च
मत्तोः प्रदग्मितः पद्मवेष्टु सामर्तदेवैः सह “मुरतदुष्टुम्” (ऋ० सं० १०, ४, ८-१०-११)
—इत्यादि यज्ञवेषेण संवादं कृतवान् । विमेषतो नैतिरीयके द्रष्टव्यम् । तै० सं०
१, १, १ ।

§ इत उत्तर मेव प्रदग्मितमयोराध्यतेति यावत् ।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम् । घृतञ्चापां पुरुषञ्चोपधीना मग्नेश्च दीर्घं मायु-
रस्तु देवाः ॥ तयं प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं जर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भूगाः । तत्राग्ने यज्ञो ह्ये य मस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिश्यतः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दा-
वे प्रयाजान्छन्दास्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु-
देवता इत्यपरं मृतयो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मणं मातृदेवता इत्यपरं
मातृमा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मणं
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रेण मितरत्किमर्थं पुनरिदं
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
दपट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नी-
सूक्तानि तेषां वासिष्ठ माच्येयं वाध्युयं गार्त्तमदमिति
नाराणसवन्ति मैधातिथं देर्घतमसं प्रैपिक मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७ (२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

* 'मृतयो वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो
वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति'—८, ५ ।

† 'प्राणा वै प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति'—८, ५ ।

‡ 'प्राणा वै प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति'—इति ८, ५ । "प्रजा
नुयाजा"—इति ५ ।

“प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च”—इति* । हे विश्वेदेवाः । ‘प्रया-
जान्’† (‘मे’) मम ‘केवलान्’ अनन्यदेवताभिमृक्तान्, अथ वा
निरवशेषान् । ‘ऊर्जस्वन्तं’ रसवन्तं सर्वस्य ‘हविषः’ अवधार्य ‘दत्त-
भागं’ ‘यज्ञे’ ‘घृतञ्च’ ‘अपां’ मारभृतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेय
महं प्रथमं माज्यभागम् । ‘पुरुषं च ओषधीनान्’ ओषधिमयानाञ्च
हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात् । मय-
‘अग्नेः’ हे ‘देवाः !’ ‘दीर्घं मायुः अस्तु’ ; यथा मत्पूर्वं भू-
हविर्वहन्तः वषट्कारप्रवृत्त्या, नाहं तथा मृषीष्टेत्यभिप्रायः । अग्रेयाः
पूर्वेऽग्नयः प्राग्धन्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्रावृत्तयेति ॥
—॥ एव सुक्तास्ते अनयोत्तरर्क्षातुजज्ञिरे तस्य तं भागम् ।—
तत्र ‘प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः’
यथा त्वयोक्तम् । अपि च किं वज्रना, ‘तवाग्ने ! यज्ञोऽयं मस्तु सर्वः’
त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च ‘तुभ्यं नमन्तां प्रदिशयतसः’
प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्ता
मित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः ॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्†, तदनुप्रदर्शयते—
“खन्दोदेवता इति” एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चयः ? “आग्नेयाः

* अ० स० ८, १, ११, १४ । सोषीक देवधवाद्वहनेषु प्रथम एव सूक्तेऽष्टमी
नवम्यादिने अक्षो । तत्र प्रथमा सोषीकस्य, उत्तरा विश्वेदेवाणां मिति ।

† “प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यद्व्यानेतन्नामकान् हविर्भागान्, तथा अनुयाजान्
अस्तु प्रधानाद्यु पयाद्यु यद्व्यानेतन्नामकान्, केवलान् अवाधारणम्”—इति
अत्रैव सा० भा० । आ० गृ० १, १० च द्रष्टव्यम् ।

‡ पूर्वोक्तप्रवाद्यानाम् ४८१ ४० ४ प० ।

